

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУШНЕРУК ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.218.2:334.012.33 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ
ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. В. Кушнерук

Науковий керівник:
Некіт Катерина Георгіївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Кушнерук Д. В. Підстави виникнення державної власності за цивільним законодавством України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці спеціальним комплексним дослідженням підстав виникнення права державної власності за цивільним законодавством України. У межах дослідження здійснено комплексний аналіз законодавства та юридичної практики з питань підстав виникнення державної власності. Визначено методологічне підґрунтя дослідження зазначених питань, законодавства та правових інститутів України, перебіг формування підстав виникнення державної власності у цивільному законодавстві України.

Встановлено, що засади, на яких побудована ринкова економіка, тісно пов'язані з відносинами власності і підстави набуття власності грають у цих відносинах далеко не останню роль. Набуття права власності є необхідною передумовою і водночас елементом усіх ринкових процесів, що опосередковують рух майна. Підстави набуття права власності є різними в залежності від того, хто є власником – приватна особа чи держава. І хоча деякі підстави є однаковими для обох суб'єктів, однак законодавством передбачені також спеціальні підстави виникнення права державної власності.

Як свідчить практика, не всі підстави рівною мірою врегульовані законодавством, зокрема, така підстава, як реприватизація потребує як ретельного теоретичного дослідження, так і відповідного її закріплення в законодавстві з метою захисту прав власників і інвесторів. Крім цього, необхідним і доцільним як з теоретичної, так і з практичної точок зору є аналіз підстав, способів виникнення такого права, їх класифікація, а також

дослідження правової природи як універсальних, так і спеціальних підстав та способів виникнення права державної власності.

У межах дослідження здійснено комплексний аналіз законодавства та юридичної практики з питань підстав виникнення державної власності. Визначено методологічне підґрунтя дослідження зазначених питань, законодавства та правових інститутів України, перебіг формування підстав виникнення державної власності у цивільному законодавстві України.

При проведенні дослідження автор керувався такими концептуально важливими методологічними засадами, як положення про єдність абстрактного й конкретного, логічного й історичного, одиночного й загального, емпіричного й теоретичного, взятих у їх діалектичному взаємозв'язку.

Основним серед методів, які використовувалися при написанні дисертації, був формально-логічний метод. За допомогою цього методу досліджувалася юридична природа права державної власності, підстави та способи його виникнення, а також здійснювалась обробка та аналіз емпіричного матеріалу.

У рамках загального методологічного підходу використано також історичний метод, методи порівняльного та структурно-системного аналізу тощо. Автор дослідив розвиток інституту підстав виникнення державної власності, починаючи з римського права й до сучасного стану його регулювання, та здійснив комплексний правовий аналіз цього інституту.

Запропоновано визнати державу спеціальним учасником договірних відносин, у яких вона приймає участь з метою задоволення загального, суспільного інтересу.

Доведено, що засади ринкової економіки тісно пов'язані з відносинами власності і підстави набуття власності грають у цих відносинах важливу роль. Набуття права власності є необхідною передумовою і водночас елементом усіх ринкових процесів, що опосередковують рух майна. Підстави набуття права власності є різними в залежності від того, хто є власником –

приватна особа чи держава. І хоча деякі підстави є однаковими для обох суб'єктів, однак законодавством передбачені також спеціальні підстави виникнення права державної власності. При розгляді спеціальних підстав виникнення державної власності запропоновано додати таку підставу, як передача майна з комунальної до державної власності. Ця підстава не поглинається підставою «відчуження власником свого майна», оскільки ґрунтується не на договорі, а на складному юридичному факті (рішення органу місцевого самоврядування, погодження з відповідним державним органом, згода Кабінету міністрів України (в залежності від виду майна), акт передачі з балансу на баланс).

Також в якості спеціальної підстави виникнення права державної власності доведена необхідність закріплення на законодавчому рівні такої категорії, як реприватизація.

На підставі усебічного наукового аналізу категорії реприватизації за цивільним законодавством України, запропоноване авторське визначення реприватизації як повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, що були раніше приватизовані, шляхом розірвання договору купівлі-продажу у разі його неналежного виконання з урахуванням реалізації і захисту національних інтересів.

Доведено, що під час пандемії і інших надзвичайних ситуацій деякі публічно-правові інститути можуть змінювати своє призначення з огляду на необхідність забезпечення приватного інтересу і його захисту. З урахуванням вказаного, запропоновано поняття «соціальної націоналізації» як тимчасового засобу державного втручання в майнову сферу приватної особи, здійснюване в особливий період з метою захисту приватного інтересу та надання допомоги та підтримки найбільш постраждалим підприємствам, яким загрожує внаслідок цього банкрутство.

Враховуючи досить велике значення права державної власності для забезпечення публічного інтересу, вдосконалено визначення права державної власності. Пропонується розуміти право державної власності як

регламентовану нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції та з метою забезпечення публічного інтересу майно, яке їм належить відповідно до закону.

Аналіз змісту державної власності дозволив дійти висновку про те, що в структурі його змісту обов'язки превалюють над правами, маючи активний характер, на відміну від, як правило, пасивного характеру обов'язків у праві приватному.

Проаналізовано класифікацію форм права власності, що ґрунтується на поділі на право приватної та право публічної власності. Запропоновано в основу класифікації покласти такі критерії: 1) підстави виникнення і припинення права власності; 2) характер об'єктів права власності; 3) правовий режим об'єктів права власності; 4) суб'єкти права власності; 5) мета права власності (забезпечення інтересу (приватного чи публічного); 6) зміст права власності.

Додатково аргументовано, що визначальне значення у цій класифікації належить поділу форм власності на приватну та публічну власність, оскільки всі інші форми (комунальна, муніципальна, колективна, кооперативна, акціонерна, асоціативна, спільна, змішана тощо) можуть бути зведені до однієї або другої форми.

При аналізові володіння як виду речового права запропоновано повернення до концепції володіння, як виду речових прав, що сприятиме найбільш ефективному вирішенню проблем державної власності в зв'язку з відмовою від права господарського відання та права оперативного управління. В зв'язку з цим запропоновано у ЦК України повернути розділ II «Володіння та інші речові права», вилучивши норми щодо володіння з розділу стосовно речових прав на чуже майно.

Вдосконалено розуміння права держави на відмову від спадщини. Встановлено, що таке право може бути нею реалізовано відповідно до ст.

1274 ЦК України, коли держава може здійснити відмову на користь іншого спадкоємця за заповітом, або на підставі ст. 1273 ЦК України, коли держава може відмовитись від спадщини, і тоді майно стане виморочним та перейде у власність територіальної громади.

Проаналізовано правову природу відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності як публічно-приватного інституту, і встановлено, що за його допомогою держава, втручаючись в охоронювану нею майнову сферу приватної особи, намагається виправити наслідки цього вторгнення й відновити майно останньої в попередньому обсязі.

Доведено також необхідність і доцільність визнання держави юридичною особою у договірних правовідносинах (та інших цивільно-правових відносинах), у яких вона виступає як рівноправний суб'єкт.

З метою оптимізації правового регулювання відповідних відносин подальшого розвитку дістала характеристика скарбу як такого, що доніс до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберіг свою автентичність, і є необхідною для визначення поняття скарбу як такого, що має цінність для загалу.

Ключові слова: державна власність, право державної власності, право публічної власності, право приватної власності, підстави виникнення, конфіскація, реквізиція, реприватизація, націоналізація, спадкування.

SUMMARY

Kushneruk D. V. Foundation for the emergence of the state property under the civil legislation of Ukraine. – Qualification scientific work, manuscript copyright.

Thesis for a Ph.D. degree in specialty 081 "Law". – National University "Odessa Law Academy", Odesa, 2021.

This thesis is the first, in the domestic legal science, exclusive comprehensive research for the state property rights under the civil legislation of Ukraine.

The fundamental principles of the market economy are established to have a close relation to the property relations where the grounds for the property acquisition play in this relationships far not the last role. Acquisition of the property rights is a necessary prerequisite and, meanwhile, an element of all the market processes that mediate the property movement. Grounds for the acquisition of the property rights will vary depending on who the owner is, either an individual or the state. While some grounds are the same for the both entities though, the law also provides for some special foundation for the emergence of the state property rights.

As the practice shows, far not all the foundations are equally regulated by the current legislation, specifically, such a foundation as re-privatization will require both some thorough theoretical research and its appropriate enshrinement in the current legislation to defend the rights of owners and investors. Besides, it is necessary and advisable both in the theory and in practice to carry out an analysis of the foundations, types of emergence for such property rights, their classification, as well as the study of the law nature for the both universal and special foundations and types of emergence for the state property rights.

The research conducted suggests a comprehensive analysis of the current legislation and legal practice on the foundations for the emergence of the state property. The methodological foundation for the research of these issues,

legislation and law institutions of Ukraine, progress in the evolution of the foundations for the state property in the civil legislation of Ukraine is defined.

While carrying out the study, the author was governed with such conceptually important methodological premises as the regulation on the integrity of the both abstract and concrete, logical and historical, individual and general, empirical and theoretical, which are being examined in their dialectology.

The formal logic method of science is an underlying ultimate study method deployed for the thesis. This method was applied to study the legal nature of the state property rights, foundations and methods of its emergence, as well as processing and analysis of the empirical corps.

The presented comprehensive methodological framework involved a historical method, methods of the comparative and structural-systemic analysis, etc. The author studied how an institution of foundations for the emergence of the state property was developed along the horizon of the Roman law initially and through the modern condition of its regulation, and undertook a comprehensive legal analysis of this institution.

For that, it is suggested to recognize the state as a special participant in the contractual relations where the state participates to satisfy the general, public interest.

The market economy principles have proved to be closely' connected with the property relations where the foundations for the property acquisition in these relationships play far not the last role. Acquisition of the property rights proves to be a necessary prerequisite and, meanwhile, an element of all the market processes to support the property transfer. The foundations for the acquisition of the property rights will vary depending on who the owner is, be it either an individual or the state. Although some foundations are the same for the both entities, the current legislation also holds the special foundations for the emergence of the state property rights. While examining the special foundations for the emergence of the state property, it is suggested to add such a foundation as the transfer of the property from the communal property to the state property. This foundation is not

absorbed by ‘an owner’s alienation from his property’ since it is not based on the contract but rather on a complex jural fact (resolution of the local authorities, approval of the relevant state body, consent of the CMU (depending on the type of property), act of balance-to-balance property transfer).

Besides, as a special foundation for the emergence of the state property rights, the need to enshrine such a category as re-privatization at the legislative level has been proved.

Based on a holistic scientific analysis of the re-privatization category under the civil legislation of Ukraine, the author suggests a definition of re-privatization as the property return to the state ownership for the non-state property that was previously privatized, by terminating the contract of acquisition and sale in case of its improper execution and taking into account the implementation and protection of the national interests.

It has been proven that during the pandemic and other emergencies, some public-private law institutions might change their mandate due to the need to ensure the private interest and its protection. This plan suggests the definition of the ‘social nationalization’ as a temporary means of the state intervention into the material domain of an individual to be carried out in a special period to protect the private interest, assist and support the most affected enterprises, where bankruptcy emerges as a hazard.

Considering an ultimate importance of the state property rights to ensure the public interest, there was polished the definition of the state property rights as is regulated by the legal norms for the capacity of the public participants to exercise their property rights (own, use, administer, possess corporate rights, etc.) at their discretion within their competence and ensure the public interest in their owned property in accordance with the currently applicable legislation.

Analysis of the state property content resulted in a conclusion that the structure and content of the commitments undertaken prevail over the pertinent rights, being active by their nature in contrast to the commonly passive, nature of the commitments in the private law.

The classification of the property rights forms is analyzed, which is based on the divide into the private and public property rights and it is proposed to base the classification by the following criteria: 1) foundations for the emergence and termination of the property rights; 2) nature of the facilities which are subject to the property rights; 3) law regime for the subjects of the property rights; 4) subjects of the property rights; 5) purpose of the property rights (security for interest (private or public interest); 6) content of the property rights.

Additionally, it is argued that the decisive role in this classification belongs to the divide of the property forms into the private and public property since all the other forms (community property, municipal, collective, cooperative, joint-stock, associative, joint, mixed, etc.) can be reduced to one or another form.

While analyzing the possession as a kind of the material law, it is suggested to return to the concept of ownership as a type of the property rights to contribute to the most effective resolution of the state property problems due to the withdrawal from the economic administration and operational management. In this regard, it is suggested in the Civic Code of Ukraine to refer to the Section II 'Possession and other property rights' and strike out the rules for the possession from the section on the property rights for another's property.

There has been achieved a better understanding for the state right to renounce inheritance. It is established that such a right can be exercised by the state in accordance with Art. 1274 of the Civil Code of Ukraine, where the state might withdraw in favor of another heir by will, or on the basis of the Art. 1273 of the Civil Code of Ukraine, the state can renounce the inheritance, and then the property will become foreclosed and transferred to the property of the community.

Legal nature for the reassignment of the land plots for the state needs and due to the state necessity of a public-private institution has been analyzed. It is established that, while interfering into the protected material domain of an individual through the action of this institution, the state will remedy the consequences of this intrusion and restore the property of the latter in its prior scope.

Necessity and expediency of recognizing the state as a legal entity in the contractual legal relations (and other civic legal relations), where it acts as a peer, was proved.

To optimize the legal regulation of the respective relations of further development, treasure was qualified as such that has preserved its value from the archaeological, aesthetical, ethnological, historical, architectural, artistic, scientific or creative aspects, retained its authenticity and proves necessary to define a concept of treasure as such that bears some value for the general public.

Key words: state property, state property rights, public property rights, private property rights, foundations of emergence, confiscation, requisition, re-privatization, nationalization, inheritance.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кушнерук Д. В. Правове регулювання конфіскації майна за законодавством України. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. № 28. 2018. С. 54–59.
2. Кушнерук Д. В. Спеціальні підстави виникнення права державної власності примусового характеру. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. № 33. 2019. С. 24–31.
3. Кушнерук Д. В. Правова природа та особливості права державної власності. *Право та державне управління*. Випуск № 2. Том 1. 2019. С. 44–48.
4. Кушнерук Д. В. Публічні закупівлі як підстава виникнення права державної власності. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. 2020. № 36. С. 30–35.
5. Кушнерук Д. В. Реприватизація як підстава виникнення права державної власності. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Volume 7, Issue 5. 2020. С. 72–77.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Кушнерук Д. В. До питання про конфіскацію як підставу виникнення державної власності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 584–586.
7. Кушнерук Д. В. Деякі проблеми правового регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб як підстави виникнення державної власності. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України* : матеріали Всеукр. конф.,

присв. пам'яті І. В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2017. С. 69–71.

8. Кушнерук Д. В. Набуття державою права власності на майно в порядку спадкування. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 521–524.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 Розділ 1. Огляд літератури та методологія дослідження	
1.1. Огляд літератури і вибір напрямків дослідження	11
1.2. Формування концепції державної власності та підстав її виникнення у Стародавньому Римі.....	19
1.3. Поняття і правова сутність державної власності.....	42
1.4. Підстави виникнення державної власності	62
 Розділ 2. Первісні підстави набуття права державної власності	
2.1. Виготовлення нової речі	84
2.2. Виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури	90
 Розділ 3. Похідні підстави набуття права державної власності	
3.1. Договір (правочини)	104
3.2. Спадкування	124
3.3. Викуп пам'ятки історії та культури	131
3.4. Конфіскація.....	137
3.5. Реквізиція	147
3.6. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності.....	155
3.7. Реприватизація	164
3.8. Націоналізація	172
 Висновки	 180
Список використаних джерел.....	185
Додатки.....	218

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У будь-якому суспільстві відносини власності є рушійною силою економіки – фактором, від якого залежать всі інші сфери суспільного життя. Одним із перших законів незалежної України був саме Закон «Про власність», в якому на законодавчому рівні було встановлено принцип непорушності права власності, визначено види і форми права власності, встановлено їх рівність перед законом, а також інших прогресивних положень, які в подальшому знайшли своє закріплення у Цивільному кодексі України.

Держава Україна володіє за правом власності значним обсягом майна, що використовується її органами та посадовими особами для здійснення її завдань і функцій. Як соціальна цінність, державна власність використовується або повинна використовуватися державою для досягнення загальних цілей і виконання завдань і функцій держави.

Стосовно розподілу права власності на види та форми його критеріїв взагалі і правової природи права державної власності зокрема, у науковій літературі досі не існує єдиної думки. Це зумовлено, зокрема, існуванням у законодавстві категорії «право власності українського народу» поряд з категорією «право державної власності». Тому є необхідним дослідження правової природи і характерних ознак права державної власності.

Засади, на яких побудована ринкова економіка, тісно пов'язані з відносинами власності, і підстави набуття власності грають у цих відносинах далеко не останню роль. Набуття права власності є необхідною передумовою і водночас елементом усіх ринкових процесів, що опосередковують рух майна. Підстави набуття права власності є різними залежно від того, хто є власником – приватна особа чи держава. І хоча деякі підстави є однаковими для обох суб'єктів, однак законодавством передбачені також спеціальні підстави виникнення права державної власності.

Як свідчить практика, не всі підстави рівною мірою врегульовані законодавством, зокрема така підстава, як реприватизація, потребує не лише ретельного теоретичного дослідження, але й відповідного її закріплення в законодавстві з метою захисту прав власників і інвесторів. Крім цього, необхідним і доцільним як з теоретичної, так і з практичної точок зору є аналіз підстав, способів виникнення такого права, їх класифікація, а також дослідження правової природи як універсальних, так і спеціальних підстав і способів виникнення права державної власності.

Наведене вище обумовлює необхідність і актуальність цього дисертаційного дослідження, присвяченого розумінню сутності та виникненню права державної власності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження цілком відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Цивілістичний вимір інтеграційного розвитку України» на 2016–2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016–2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розвиток науки цивільного права щодо підстав виникнення державної власності за цивільним законодавством України, з метою обрання кращих рішень у зазначеній сфері з можливістю подальшого вдосконалення норм чинного цивільного законодавства.

Для досягнення поставленої мети в дисертації вирішувалися такі завдання:

- здійснити огляд літератури і вибір напрямків дослідження з урахуванням обраної для цього методології, присвятивши значну увагу формально-логічному методу та методу системно-структурного аналізу;

- встановити формування концепції державної власності та підстав її виникнення у Стародавньому Римі;
- визначити поняття та правову сутність державної власності;
- встановити правову природу і характерні права державної власності;
- встановити специфіку підстав виникнення державної власності;
- проаналізувати первісні та похідні підстави виникнення державної власності;
- сформулювати рекомендації щодо можливих змін і доповнень чинного цивільного законодавства з питань виникнення державної власності;
- встановити місце держави у цивільно-правових відносинах, визначити її цивільну правоздатність;
- визначити перспективи регулювання і розвитку підстав виникнення державної власності в умовах євроінтеграції.

Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані з виникненням державної власності за цивільним законодавством України.

Предметом дослідження є цивільно-правове регулювання підстав виникнення державної власності за цивільним законодавством України.

Методи дослідження. Методологічну основу наукового дослідження становить низка загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, зокрема: діалектичний, формально-логічний, логіко-юридичний, порівняльно-правовий, структурно-функціональний, метод системного аналізу, соціологічний тощо.

При проведенні дослідження автор керувався такими концептуально важливими методологічними засадами, як положення про єдність абстрактного і конкретного, логічного й історичного, одиночного й загального, емпіричного й теоретичного, взятих у їх діалектичному взаємозв'язку.

Основним серед методів, які використовувалися при написанні дисертації, є формально-логічний метод. За допомогою цього методу досліджувалася юридична природа права державної власності, підстави та

способи його виникнення, а також здійснювалось опрацювання та аналіз емпіричного матеріалу.

У рамках загального методологічного підходу використано також історичний метод, методи порівняльного та структурно-системного аналізу тощо. Автор дослідив розвиток інституту підстав виникнення державної власності починаючи з римського права й до сучасного стану його регулювання, а також здійснив комплексний правовий аналіз цього інституту.

Теоретичну основу проведення дослідження становлять праці відомих фахівців у галузі цивільного права, як іноземних, так і вітчизняних: С. С. Алексеєва, К. И. Скловського, А. В. Винницького, М. І. Брагінського, Р. О. Халфиної, В. П. Грибанова, А. С. Довгерта, О. А. Первомайського, А. В. Коструби, О. С. Кізлової, О. І. Харитоновой, Я. М. Шевченко, В. В. Луця, Н. С. Кузнецової, О. В. Дзери, Є. О. Харитонова, О. С. Яворської, В. І. Борисової, Р. А. Майданика, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Н. Ю. Голубєвої, С. В. Резніченко, К. Г. Некіт, С. Я. Фурси, М. Д. Пленюк, О. М. Клименко, І. Спасибо, Г. Г. Харченко, О. Г. Харченко та інших.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці спеціальним комплексним дослідженням підстав виникнення права державної власності за цивільним законодавством України.

За результатами проведеного дослідження отримано такі результати, що містять наукову новизну:

вперше:

- запропоновано визнати державу спеціальним учасником договірних відносин, у яких вона бере участь з метою задоволення загального, суспільного інтересу;

- запропоновано до спеціальних підстав виникнення права державної власності додати таку підставу, як передання майна з комунальної у державну власність. Ця підстава не поглинається підставою «відчуження

власником свого майна», оскільки ґрунтується не на договорі, а на складному юридичному факті (рішення ОМС, погодження з відповідним державним органом, згода КМУ (залежно від виду майна), акт передання з балансу на баланс);

- запропоновано також в якості спеціальної підстави виникнення права державної власності закріпити на законодавчому рівні реприватизацію;

- запропоновано авторське визначення реприватизації як повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, що були раніше приватизовані, шляхом розірвання договору купівлі-продажу у разі його неналежного виконання з урахуванням реалізації та захисту національних інтересів;

- запропоновано поняття «соціальна націоналізація» як тимчасовий засіб державного втручання у майнову сферу приватної особи, здійснюване в особливий період з метою захисту приватного інтересу, а також надання допомоги та підтримки найбільш постраждалим підприємствам, яким внаслідок цього загрожує банкрутство;

удосконалено:

- визначення права державної власності як регламентованої нормами права можливості суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції та з метою забезпечення публічного інтересу майно, яке їм належить відповідно до закону;

- класифікацію форм права власності, яка має підґрунтям поділ на право приватної та право публічної власності, в основу цієї класифікації мають бути покладені такі критерії: 1) підстави виникнення і припинення права власності; 2) характер об'єктів права власності; 3) правовий режим об'єктів права власності; 4) суб'єкти права власності; 5) мета права власності (забезпечення інтересу – приватного чи публічного); 6) зміст права власності;

- положення щодо володіння як виду речового права. Запропоновано повернутись до концепції володіння як виду речових прав, що сприятиме

найбільш ефективному вирішенню проблем державної власності у зв'язку з відмовою від права господарського відання та права оперативного управління;

- запропоновано повернути в ЦК України розділ II «Володіння та інші речові права», вилучивши норми щодо володіння із розділу стосовно речових прав на чуже майно;

- розуміння права держави на відмову від спадщини: таке право може бути нею реалізовано відповідно до ст. 1274 ЦК України, коли держава може здійснити відмову на користь іншого спадкоємця за заповітом, або на підставі ст. 1273 ЦК України держава може відмовитись від спадщини, і тоді майно стане виморочним та перейде у власність територіальної громади;

- розуміння правової природи відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності як публічно-приватного інституту, оскільки держава, втручаючись в охоронювану нею майнову сферу приватної особи, намагається виправити наслідки цього вторгнення й відновити майно останньої у попередньому обсязі;

дістали подальшого розвитку:

- теза стосовно визначального значення у класифікації форм власності приватної та публічної власності, оскільки всі інші форми (комунальна, муніципальна, колективна, кооперативна, акціонерна, асоціативна, спільна, змішана тощо) можуть бути звужені до однієї або другої форми;

- положення про необхідність і доцільність визнання держави юридичною особою у договірних правовідносинах (та інших цивільно-правових відносинах), в яких вона виступає як рівноправний суб'єкт;

- положення про те, що в структурі змісту права державної власності обов'язки превалюють над правами, мають активний характер, на відміну від зазвичай пасивного характеру обов'язків у праві приватному;

- характеристика скарбу як такого, що має до нашого часу цінність археологічну, естетичну, етнологічну, історичну, архітектурну, мистецьку,

наукову чи художню і зберіг свою автентичність, необхідну для визначення поняття скарбу як такого, що має цінність для загалу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення теоретичних і практичних проблем цивільно-правового регулювання виникнення і здійснення права державної власності;

- у правотворчій діяльності – для вдосконалення актів чинного законодавства України щодо цивільно-правового регулювання виникнення права державної власності;

- у правозастосовній діяльності – для формулювання рекомендацій щодо вдосконалення практики застосування актів чинного законодавства України стосовно цивільно-правового регулювання виникнення права державної власності, правильного розуміння змісту правових норм, їх тлумачення, вирішення питань, не врегульованих нормами права;

- у навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Цивільне право України», «Право власності», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, практикумів, методичних рекомендацій із зазначених дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію виконано на кафедрі цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», де й відбулось її обговорення. Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, доповідалися та обговорювалися на наукових та науково-практичних конференціях, в тому числі на міжнародних, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнська конференція, присвячена пам'яті І. В. Шерешевського «Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.); Міжнародна науково-практична

конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення, теоретичні висновки та практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, викладено у 5 наукових статтях, з яких 4 статті опубліковано у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 1 статтю – у зарубіжному періодичному виданні, а також 3 – у тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура й обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують 14 підрозділів, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 222 сторінки, з них основного тексту – 184 сторінки. Список використаних джерел нараховує 336 найменувань і займає 33 сторінки, а додатки розміщені на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд літератури і вибір напрямків дослідження

Стосовно розподілу права власності на види й форми, його критеріїв взагалі та правової природи права державної власності зокрема, у науковій літературі досі не існує єдиної думки. Це зумовлено, зокрема, існуванням у законодавстві категорії «право власності українського народу» поряд з категорією «право державної власності». Тому необхідним є дослідження правової природи і характерних ознак права державної власності.

Крім того, необхідним і доцільним як з теоретичної, так і з практичної точок зору є аналіз підстав, способів виникнення такого права, їх класифікація, а також дослідження правової природи як універсальних, так і спеціальних підстав і способів виникнення права державної власності.

Зазначене й обумовлює звернення у дослідженні до принаймні двох напрямків у наукових розвідках, присвячених розумінню сутності та виникненню права державної власності.

Ознайомлення з науковою літературою щодо зазначеної проблематики дозволило скласти уявлення про стан дослідження різноманітних цивільно-правових аспектів виникнення права державної власності та обрати з огляду на це напрямки дисертаційного дослідження.

Різні аспекти права державної власності досліджувалися авторами, починаючи з середини ХХ століття. Найбільш відомою є праця А. В. Венедиктова «Государственная социалистическая собственность», видана у 1948 році [41]. Починаючи свою наукову розвідку, А. В. Венедиктов зазначає, що дослідження юридичної природи державної соціалістичної власності й органів, що нею управляють, є найважливішим і невідкладним завданням, яке стоїть перед радянською правовою наукою [42, с. 9]. Враховуючи час, у який жив науковець, і пануючу в країні ідеологію,

відправними моментами у дослідженні права державної власності науковець обрав: вчення Маркса про власність як присвоєння натуральних умов природи і праці та про соціалістичну власність як суспільне присвоєння продуктів у якості засобів для підтримання і розширення виробництва; ленінсько-сталінські положення про організацію управління соціалістичним господарством і положення сталінської конституції про державну власність. Попри ідеологічну спрямованість цієї праці, вона є фундаментальною науковою працею, в якій досліджено питання формування права власності в різні епохи існування людства (рабовласницьку, феодальну, буржуазну і соціалістичну), юридичну природу права власності й тих правомочностей, що входять до його складу, специфіку об'єктів і суб'єктів права державної власності, аналізує поняття оперативного управління державною власністю тощо.

Далі правову природу державної власності та участь держави у цивільних правовідносинах досліджували А. В. Карасс [106], П. П. Віткявічус [49], В. П. Грибанов [67], Р. О. Халфина [300], М. І. Брагінський [29], С. С. Алексєєв [4], М. В. Колганов [116], У. Матеї та Є. Суханов [153], К. І. Скловський [264], В. Д. Мазас [148], А. В. Винницький [45; 46; 47], І. А. Іконицька [102], В. П. Павлов [181], О. Ю. Усков [291], В. В. Титов [286], А. А. Вовк [50], Н. А. Прохорова [244], Л. А. Грось, В. Д. Ким [68] та інші.

Так, аналізуючи природу права державної власності, С. С. Алексєєв, розглядаючи власність як «продовження людини в речах», визнає: «...в цьому сенсі власність взагалі – є власністю приватною. Разом із тим, державна власність позбавлена цих якостей, вона має риси державно-правового явища» [4, с. 16, 50]. Досліджуючи власність в «період переходу до комунізму» М. В. Колганов зазначав, що «приватна буржуазна власність є універсальною в тому розумінні, що перш за все її суб'єкт – приватна особа, навіть і тоді, коли власником виступає група капіталістів чи держава» [116, с. 21].

Поступово формується поняття «публічної власності» як родового, збірного поняття, що об'єднує форми власності, суб'єктом яких не є приватна особа [294, с. 138–141].

Запровадження цієї категорії в науковій літературі пояснюють існуванням категорії «приватна власність». Саме поява у 90-х роках цієї категорії слугувало і формуванню поняття «публічна власність» [187, с. 105].

Сучасна концепція публічної власності, на думку А. В. Винницького, має ґрунтуватися на нерозривному зв'язку об'єктів, які можуть перебувати у державній та муніципальній власності (як оборотоздатних, так і обмежених у обігові й вилучених з обігу), з предметами відання держави, її суб'єктів, а також повноваженнями відповідних органів державної влади і місцевого самоврядування [46, с. 127].

В Україні питанням права державної власності окремо приділялося небагато уваги, так, зокрема, проблеми дослідження правової природи державної власності були в центрі уваги О. А. Первомайського [187, с. 99–112], С. І. Пересунька [191; 190], А. В. Коструби [125], Ю. М. Дзери [83, с. 9], О. І. Харитонові [308], О. О. Кравчука [126], В. А. Устименка [295; 292], М. В. Криса [127]; різноманітні аспекти управління об'єкта державної власності досліджували В. В. Джарти [73], А. Захарченко [96] та інші.

Загальні питання права власності були предметом дослідження таких видатних науковців, як Я. М. Шевченко [329], В. В. Луць [162], Н. С. Кузнецова [132, с. 7], О. В. Дзера [206; 77; 79], Є. О. Харитонов [320; 304], О. С. Яворська [336], В. І. Борисова [25], Р. А. Майданик [149], І. В. Спасибо-Фатєєва [272; 274] та інші.

Розробляється концепція рівноправних форм власності, аналізуються доктринальні підходи до визначення форм власності, їх змісту тощо.

Зокрема, як зазначає О. В. Дзера, у формуванні законодавства про державну власність як однієї з форм власності можна поділити на два етапи. Перший етап починається з моменту ухвалення Декларації про державний суверенітет України до ухвалення 28 червня 1996 року нової Конституції

України. Другий етап – з моменту ухвалення нової Конституції й донині [206, с. 99–101].

Процес становлення державної власності є досить суперечливим.

Як зазначала Я. М. Шевченко, трансформація держави як самостійного, рівноправного з іншими суб'єктами в цивільному обігові суб'єкта відбувається поступово, не так швидко, як би це було необхідно виходячи з інтересів суспільного розвитку в напрямку створення громадянського суспільства, побудованого на приватному інтересі, а у сфері економіки – на ринкових відносинах [329, с. 8–22].

Проблема суб'єктів права державної власності також стає предметом дослідження О. В. Дзери, який зазначає: «...багатосуб'єктність щодо державної власності не може не викликати заперечень, адже відомий постулат – у речі може бути лише один власник (кілька співвласників у спільній власності). Це означає, що в об'єктів державної власності юридично має бути визнаний один власник (суб'єкт права власності), тобто держава або народ як єдине джерело влади. Чинником існування багатосуб'єктності у праві державної власності, на думку науковця, є те, що юридичною наукою не було проведено чіткого розмежування між поняттями «суб'єкти права власності» і «суб'єкти здійснення права власності». Останніми мають вважатися всі ті особи, яким власник доручає вчиняти щодо належного йому майна ті чи інші дії» [80, с. 100–101]. Таку позицію підтримує і С. І. Пересулько, він зазначає, що «перше поняття характеризує власника, якому належить за правом власності певне майно, друге – осіб, які можуть і не бути власниками, але уповноважені законом чи власником здійснювати його правомочності» [190, с. 56–60].

В процесі історичного розвитку досліджує інститут права власності в Україні В. Є. Рубаник, особливу увагу приділяючи еволюції теоретичних підходів, видів, форм, способів, методів, засобів урегулювання відносин власності в українських землях на хронологічному відрізку від найдавніших часів до 1917 року. Автор розглядає найважливіші процеси зародження,

становлення й розвитку інституту права власності в системах законодавства, які протягом різного часу діяли на теренах сучасної України, їх проблеми, особливості, тенденції розвитку, взаємозв'язок урегульованості відносин власності та стабільності соціально-економічної ситуації в суспільстві [258].

Поняття, зміст і форми права власності є темою дослідження Ю. А. Ушакової, яка пропонує замість «тріади» змісту права власності запровадити поняття «тетроди», доповнивши зміст елементом «управління»; висловлює точку зору, що термін «форма права власності» сьогодні використовується у законодавчих актах лише для поділу права власності за суб'єктною ознакою, поряд з терміном «вид» [296, с. 9, 12].

І. Спасибо-Фатеева, аналізуючи сучасний стан правового регулювання та доктринальних розробок щодо виділення форм власності в Україні, доходить висновку, що право власності різних суб'єктів має свою специфіку, але «вона не має приводити до встановлення різноманітних класифікацій права власності на форми, а також на типи та види. Адже наявність форм власності мала б свідчити про існування різних правових режимів власності, які встановлюються для різних власників. Відтак, сутність форми полягає у встановленні певних обмежень або, навпаки, переваг для тих чи інших суб'єктів – носіїв права власності: або держави, або територіальних громад, або приватних осіб – фізичних чи юридичних» [274, с. 154].

О. О. Кравчук, аналізуючи форми власності (зокрема державну власність і власність українського народу, закріплені в Конституції України), зазначає: «...у відносинах державної власності діють особливі правила, що не вміщуються в цивільно-правову схему відносин власності (наприклад, невідчужуваний характер, захист від стягнень тощо). В Україні також існує аналогічна особлива форма права власності – право власності українського народу, згідно якому (відповідно до ст. 13 Конституції) народкові належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу. Ця особлива форма власності, очевидно, не є

рівноправною з іншими формами, адже відомо, що, наприклад, земля може належати іншим (конкретним) суб'єктам права власності, і це не позбавляє її статусу належності до власності українського народу. Отже, право державної власності та право власності українського народу – різні правові категорії. Відповідні об'єкти, що належать до кожної з названих категорій права власності, мають різний правовий режим, управління цими об'єктами здійснюється в різний спосіб. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону [241], його дія не поширюється на управління об'єктами власності українського народу. Управління такими об'єктами має свої особливості, котрі зазвичай врегульовуються відповідними спеціальними законодавчими актами, відокремленість норм яких навіть покладено в основу комплексних галузей або підгалузей правової системи України (наприклад, земельне право, повітряне право)» [126].

О. І. Настіна піддала аналізу проблеми правового регулювання державної власності на землю. Нею досить детально розглянуто правове регулювання державної власності на землю в Україні, сформульовано на цій основі теоретичні узагальнення та практичні рекомендації для вдосконалення правового забезпечення цієї сфери. Досліджено сутність права державної власності на землю, генезис процесу виникнення та розвитку цього права в Україні. Визначено базові категорії дослідження. Виявлено ознаки об'єктів та систему суб'єктів цього права. Подано класифікацію об'єктів та підстав виникнення та припинення права державної власності на землю [163].

Окремі повноваження, пов'язані з правом державної власності, детально проаналізовані Г. Г. Харченком у монографічному дослідженні, присвяченому речовим правам. Зокрема, цікавим є його висновок стосовно правової природи права повного господарського відання та права оперативного управління. На думку науковця, враховуючи специфіку цих прав, а також акумуляцію в їх змісті відразу всіх трьох правомочностей, вони нічим не поступаються праву довірчої власності. Відтак, право довірчої власності, право господарського відання та право оперативного управління

перебувають між собою у більш тісному зв'язку, ніж це можна було б уявити з самого початку, без проведення відповідного правового аналізу специфіки цих інститутів у положеннях цивільного законодавства України. Через відсутність переходу титулу власника усі три зазначені різновиди речових прав можуть бути визнані відповідно до закріплених за ними у законодавстві характеристик лише обмеженими речовими правами, хоча за суттю свого змісту могли б претендувати на більше [271, с. 7; 270, с. 72–73, 75].

Проблемам підстав виникнення права власності взагалі та права державної власності зокрема були присвячені роботи таких науковців, як О. Дзера, І. Дзера, І. Кучеренко, К. Скловський, І. Спасибо-Фатєєва, І. Спасибо, Є. Суханов, Ю. Толстой, Є. Харитонов, О. Харитонova, Я. Шевченко, О. Єлісєєва, В. Скрипник, Г. Собко, Г. Харченко та інших.

Так, зокрема І. А. Спасибо, розглядаючи процес набуття права власності суб'єктом, доходить висновку, що результатом цього процесу є правонабуття, яке є ширшим за способи та підстави набуття права власності [271, с. 7; 270, с. 72–73, 75].

Є. О. та О. І. Харитонові констатують: «...в системі правового регулювання відносин власності важливе значення має визначення підстав виникнення та припинення права власності», зазначають, що водночас ця проблематика майже не досліджувалася, і на тлі низки дисертаційних досліджень окремих підстав виникнення права власності впадає в око відсутність наукових розвідок більш загального плану [301, с. 61]. Проаналізувавши наявні в юридичній літературі точки зору стосовно оновлення підходів бачення системи підстав (способів) виникнення та припинення права власності, Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova зробили загальний висновок, що «традиційне розрізнення первісних та вторинних підстав (способів) виникнення права власності сьогодні є недостатнім. Визнаючи його важливість, разом із тим не можна не враховувати практичне значення диференціації підстав (способів) із врахуванням їхньої придатності для застосування стосовно того чи іншого виду (різновиду) права власності.

Тому перспективи вдосконалення цивільного законодавства у цій галузі мають визначатися із врахуванням як традиційного, так і інноваційного підходів» [301, с. 61].

Досліджуються підстави виникнення права державної власності. У літературі зазначається, що державна власність виникає різними способами (за юридичними підставами), значення яких не є однаковим. Вирішальною у створенні державної соціалістичної власності була націоналізація засобів виробництва. Надалі державна власність поповнювалася переважно внаслідок економічної діяльності. Велике значення мають також цивільно-правові угоди. Аналізуються такі спеціальні підстави виникнення права державної власності, як націоналізація, реквізиція і конфіскація [82; 207, с. 38–39].

Проблемним питанням виникнення права державної власності приділяла увагу І. А. Спасибо-Фатєєва, зокрема таким проблемам, як виникнення у державних підприємств прав на майно, передане їм державою [276].

Скрипник В. досліджував питання захисту інтересів власника при примусовому припиненні права власності. Розглянуто поняття примусового припинення права власності як публічно-приватного інституту цивільного права, який визначає підстави, порядок і процедуру вилучення майна у власника та систему гарантій, які забезпечують захист інтересів власника залежно від підстав вилучення майна. Запропоновано доктринальне визначення поняття інтересів власника при примусовому припиненні права власності як окремого об'єкту цивільно-правового захисту, під якими розуміються майнові блага, котрі власник втрачає або вже не може набувати внаслідок примусового припинення права власності на певний об'єкт, який із інтересів публічних підлягає вилученню. З'ясовано їх природу, зміст і складові елементи. Доведено, що специфіка цивільно-правового захисту майнових і немайнових прав і інтересів власника полягає як у застосуванні таких юридичних засобів чи способів, що забезпечують усунення перешкод у

здійсненні права власності та відновлення майнового становища, так і у виплаті справедливої компенсації за блага, які неможливо поновити [265].

Загалом аналіз стану дослідження проблем виникнення права державної власності дає підстави для висновку, що досі недостатньо дослідженими залишаються питання підстав і способів такого виникнення, особливо з огляду на оновлення цивільного законодавства, а також на появу таких підстав виникнення, як націоналізація, реприватизація тощо.

Зазначене й обумовлює актуальність дослідження питань виникнення права державної власності та окремих його аспектів на рівні монографічного дослідження.

1.2. Формування концепції державної власності та підстав її виникнення у Стародавньому Римі

Доцільність розгляду питань державної власності та підстав її виникнення у Стародавньому Римі зумовлено тим, що саме римська юриспруденція виробила більшість категорій, які стали основою формування сучасної концепції цивільного права в цій галузі [309, с. 40–41].

Водночас оцінка доробку римської юриспруденції в галузі права власності є неоднозначною. Якщо одні науковці вважають, що римляни першими розробили право приватної власності, абстрактне право, приватне право, право абстрактної особистості [152, с. 224], то інші дослідники цього питання вважають, що римляни не лише не виробили єдиного поняття власності та чіткої юридичної термінології в цій галузі, але й не прагнули цього [264, с. 122].

Припускають, що інститут власності спочатку сформувався лише стосовно *res mancipi*, як до речей найбільш цінних в архаїчному господарстві, і лише згодом був перенесений на *res nec mancipi*. У стародавні часи рекс здійснював управління фінансами, але державна власність не змішувалась з

його особистою власністю. Невідомо, чи була влада правителя щодо управління громадським майном обмежена певними встановленими звичаями, і якщо була, то в яких межах; однак пізніший розвиток свідчить про те, що у справах такого роду ніколи не питалися думки громадян. Проте, очевидно, існував звичай радитися з сенатом при встановленні вказаного податку (*tributum*) і при розподілі орних ланів, набутих під час війни.

Право власності у розглядуваному періоді ще тільки починає складатися: в архаїчній латинській мові навіть не існувало універсальних термінів, які слугували б визначенню поняття власності. Не існувало навіть чіткого розмежування зазначених категорій. Розуміння права власності як найбільш повного панування над річчю формувалося поступово (*dominium ex jure Quiritium*), так само як і правило, згідно з яким особа, що має таке право, може витребувати свою річ з чужого незаконного володіння, подавши проти утримувача позов *rei vindicatio*. Крім того, власник наділений також правом вимагати від будь-кого не перешкоджати у користуванні річчю. Для цього йому надавався *actio negatoria*. Очевидно, що спочатку індивідуалізація власності мала місце лише стосовно рухомих речей (*res mobiles*), тоді як земельні ділянки, капітальні будівлі тощо перебували у власності родових союзів, а окремим особам надавались лише в тимчасове користування.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на розвиток відносин власності стосовно землі.

З найдавніших часів Римська держава «одноосібно» володіла землею. «Племенам, родам, а потім і сім'ям земля передавалася тільки в тимчасове користування і не більше як по два югери. Перша форма власності (племінна) мала форму державної власності, а право окремого індивідуума на неї обмежувалося простим посіданням, що, як і племінна власність взагалі, поширювалося лише на земельну власність. І надалі громадське землеволодіння ще тривалий час залишалося основним видом власності на землю, і практично весь період Республіки точилася боротьба за зміну (або збереження) статусу цих земель, що знайшло яскраве відображення,

наприклад, у промові Цицерона про Земельний закон народного трибуна Публія Сервілія Рулла» [326, с. 249–280].

Внаслідок природних процесів суспільного розвитку громадське землеволодіння з часом усе ж розпалося. Його заступила не індивідуальна приватна, а колективна власність, яка мала родинний характер. Речі належали фамілії й не могли перейти до сторонніх осіб за заповітом, якщо були живі прямі нащадки спадкодавця. Пізніше цей родинний характер власності зжив себе. Вона індивідуалізувалася, внаслідок чого *pater familias* отримав право розпоряджатися своїми речами за власним розсудом як за життя, так і через заповіт. Це спочатку стосувалося лише землі, але з часом поширилось і на інші види *res mancipi*. Щодо власності на *res necmancipi*, яка конституювалось пізніше, то вона, очевидно, відразу виникала як індивідуальна, а родинного характеру не мала.

Аналізуючи джерела можна зробити висновок, що на початкових етапах розвитку римського права практика визначення змісту права власності шляхом переліку повноважень, які належать власнику, була відсутня. Як уже зазначалося, сутність права власності полягала в найбільш повному пануванні над річчю.

Варто підкреслити, що мова йшла не про «абсолютне», а про «найбільш повне володарювання» над річчю, що допускається об'єктивним правом. Це означало можливість його обмеження в інтересах третіх осіб. Перелік таких обмежень міститься в Законах XII Таблиць [182] (Таблиця VII. 1–2, 9а–9б). Але характер захисту інтересів власника був абсолютним – цьому слугували віндикаційний та негаторний позови, завдяки яким він міг захистити свої права від порушень будь-якою особою. Отже, в такому разі можна вести мову про «абсолютний характер» речових прав. Набуття права власності було можливе від таких двох джерел, як держава і приватні особи. Саме на цьому ґрунтувався більш пізній поділ способів набуття права власності на первісні та похідні. Від держави власність могла бути отримана шляхом: розподілу громадських земель (*ager publicus*); розподілу

завойованих земель між громадянами Риму; розподілу трофеїв полководцем між солдатами; продажу трофеїв квесторами з аукціону. Від приватних осіб право власності могло бути отримано шляхом: 1) *mancipatio* – урочистого обряду передання права власності на *res Mancipi*, за якого не мала ролі підстава передання права власності (купівля-продаж, дарування тощо); 2) *traditio* – передання права власності на *res nec Mancipi*, поєднаної з вираженням волі передати право власності на цю річ; 3) *in jure cessio* – передання права власності шляхом вчинення фіктивного судового спору, в якому відчужувач визнавав справедливність претензій набувача на річ; 4) *usucapio* – придбання речі за давністю правомірного добросовісного володіння (два роки – землею, іншими речами – один рік. Закони XII таблиць. VI. 3); 5) спадкування на підставі закону або згідно із заповітом (Закони XII таблиць. V. 3–5).

У період Пізньої Республіки підхід до розуміння прав на речі зазнав істотних змін, що пов'язано з подіями, які відбувалися в житті тодішнього Риму. Зміцнення Римської держави, зростання громадського земельного фонду своєю чергою тягне розширення практики надання земельних ділянок з його складу приватним особам. У зв'язку з цим в літературі неодноразово висловлювалась думка, що в часи Імперії власність на землю втрачає усі риси колективності, усе більше індивідуалізується, зрештою стає цілком приватною. І не лише в провінціях, але й в Італії. На користь такого висновку свідчать факти, які наводять романісти. Існували села з помітними елементами общинних відносин, у праві аж до Пізньої імперії ці стосунки не враховувались. Навпаки, виділ із общин (громад) приватних володільців, посесорів, очевидно заохочувався, а їхні права захищалися, так само як захищалися права члена кожної групи, що спільно володіла майном, вимагати поділу майна [137, с. 233].

Як вважається, можливо, у зв'язку з аграрними реформами Августа, спрямованими на зміцнення власності землевласників, у праві з'являється новий термін для позначення земельної власності – доминний, що означало

прирівнювання права власності на землю до права *dominus* на раба. Тобто право власності на землю ніби ставало нічим не обмеженою, повною приватною власністю. На практиці це означало зняття обмежень, що накладалися земельним максимумом, а відтак поширення латифундій, ліквідацію обмежень щодо розпорядження земельними ділянками, спрощення процедури оборудок із землею тощо [137, с. 233].

Протягом 121–111 рр. до н.е. було прийнято три закони, які мали аграрний характер і завдяки яким було відмінено принцип невідчужуваності колишніх земель громадського фонду, наданих приватним особам; крім цього, були закріплені права приватного власника землі: *uti, frui, habere, possidere* (користуватися, отримувати плоди, мати, володіти); скасовано обов'язок власників колишніх громадських земель сплати земельного податку; закріплено можливість переходу земельної ділянки у спадщину тощо. Таким чином, формується індивідуальне право приватної власності.

Однак цей процес був складним і непослідовним. Ч. Санфіліппо з цього приводу зазначав: «...індивідуалізація власності, ускладнення пов'язаних з цим відносин на певному етапі призводять до нібито «розщеплення» єдиної колись категорії права квіритської власності. Зокрема, особливості правового режиму мають землі римські й провінційні. Перші – звільнені від податку, з провінційних – стягується спеціальний податок (*stipendium, tributum*). Крім того, в деяких джерелах згадується можливість подвійного «домінія» (володарювання) над рабом: на підставі *jus civile* та на підставі права бонітарного (преторського). Таке зовнішнє ускладнення відносин власності мало також результатом поширення у романістиці точки зору, згідно якій у римському праві певний час мала місце власність (право власності) у чотирьох видах: квіритська, бонітарна (преторська), провінційна та власність переґрінів (котрі, втім, з часом злилися в одне)» [261, с. 160–162].

Проте аналіз першоджерел, а також дослідження останнього часу в цій сфері, викликають сумніви щодо правомірності такої диференціації.

Зокрема, некоректними є підстави та критерії класифікації. Так,

провінційну власність виокремлено за єдиним критерієм, що відрізняє її від римської власності, – те, що вона оподатковується. Із певною мірою умовності сюди можна додати географічний критерій. Але цього недостатньо для виокремлення відносин у самостійний вид, тим більше, що йдеться лише про один специфічний об'єкт – землю. Але ж класифікуються не аграрні відносини, а власність взагалі.

Що стосується власності peregriniv, то її виокремлено, згідно цієї позиції, за критерієм масиву нормативного матеріалу, що застосовується. Однак, як зазначалося вище, при формуванні римського «класичного» права *jus civile* і *jus gentium* практично рівною мірою слугували джерелами формування приватного права, що забезпечувало досить надійний захист інтересів іноземців у Римі періоду принципату.

Стосовно так званої bonitarian, або pretorської власності висновки можуть бути ще більш парадоксальними. Як показують останні дослідження першоджерел, римські юристи, що користувалися юридичною термінологією в її суворому та чіткому значенні, ніколи не кваліфікували bonitarian господаря речі як власника. Фактично йшлося про «титульного набувача», а термін «bonitarian власність», або ж «pretorська власність», римському праву був невідомий [88, с. 432]. Уперше його використав Теофіл, візантійський юрист VI ст. н.е., у парафразі Інституцій. Що ж стосується сутності «bonitarian власності», то за своїм характером вона є добросовісним посіданням, що є підставою для набуття права власності за давністю володіння.

Отже можна зробити висновок про некоректність визнання існування у римському праві тієї доби кількох видів власності (права власності). Думається, що згадуване бачення «розщеплення» останнього не відображає дійсного стану речей, а є результатом спроб висвітлити різні аспекти феномену права власності, пошук парадигми якого відбувався на той час, зазначаючи істотних трансформацій.

Одним із перших, хто зробив спробу в узагальненому вигляді визначити особливості становлення та охарактеризувати значення права власності взагалі та права приватної власності у Стародавньому Римі, був Марк Тулій Цицерон. На його думку, система права виглядає наступним чином: «...природа, закони, звичаї, прецеденти, справедливість і добро, *aquitas*, угоди. Згідно природі дотримуються того, що ґрунтується на спорідненості та *pietas* (вшанування). Закони – це те, що стверджується велінням народу. Згідно звичаю, додержуються того, що є справедливим і без санкції закону. Прецедент – це те, стосовно чого було винесено вирок і про що йдеться в едиктах магістратів; спираючись на них, доводиться враховувати, хто був суддею та коли було винесено вирок. Справедливості й добра слід дотримуватись, оскільки право має на увазі добродішність і загальну користь. Нарешті, договорів дотримуються у відповідності до законів, а іноді й просто за угодами» (Реторика до Геренія. 11, 13).

За Цицероном: «...перше завдання справедливості полягає в тому, щоб нікому не завдавати шкоди, якщо тільки тебе не спровокували на це беззаконням; затим – у тому, щоб користуватись громадською власністю як громадською, а приватною – як своєю (Про обов'язки. I. VII, 20). Адже приватної власності не буває від природи. І оскільки приватна власність кожного з нас утворюється з того, що природно було спільним, – нехай кожен володіє тим, що йому дісталось; якщо хтось інший зазіхне на щось з цього, він порушить права людської громади (Про обов'язки. I. VII, 22). Але оскільки ми народились не лише для себе... і оскільки земні плоди зростають для людини, а люди народжені для людей, щоб вони могли бути корисними один одному, то ми маємо наслідувати у цьому природі, слугувати спільним інтересам, обмінюючись послугами, знаннями, працею і здібностями, міцно єднати людське суспільство (Про обов'язки. I. VII, 23). Розглядаючи далі протилежне поняття – «несправедливість», Цицерон зазначає, що для того, щоб здолати несправедливість, треба зрозуміти чинники зла. Звичайно, це страх, жадібність, марнославство. Однак піклування про своє майно, якщо

тільки воно не шкодить іншому, не викликає осуду (Про обов'язки. I.VII. 23–27)» [327]. Таким чином, недоторканість власності є справедливим установленням, таким, що є основою співжиття та загальної користі.

Варто зазначити, що розуміння римськими правознавцями категорій *justitia* та *aequitas* ґрунтувалося на інтерпретації ними ідей стоїцизму стосовно стану приватної особи як таких, що впливають із положень природного права. При цьому наведені терміно-поняття пов'язувалися з такими етичними категоріями, як *bona* та *bona fides*.

Перший із цих термінів був спочатку синонімом слова *patrimonium*, що означало – «усі маєтності», «майно окремої особи», але з часом обернувся на складову частину тих понять, щодо яких треба було підкреслити етичну виправданість, справедливість рішення за відсутності достатньої опори у цивільному праві шляхом заповнення прогалин у ньому або коригування положень застарілих норм (*bonorum emptor*, *bonorum possessio* тощо). Генетичний зв'язок цього терміна з категоріями стоїчної етики помітний у специфічному римському понятті *bonus vir* – абстрактний зразок порядної поведінки та способу дій. Натомість, вираз *bona fides*, куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник, поступово набув самостійного значення: «добросовісність, совісність, сумлінність». Цьому сприяло зростання у Римі доби пізньої Республіки впливу грецької культури, філософії на світогляд римських правознавців. Відтак втрачає провідну роль формальний момент права, відбувається падіння культу слова, в якому вже вбачають лише засіб вираження волі ззовні. Такий підхід означав відмову від вимог суворой формальності, властивих для *jus civile*.

Проте, хоча згадані етичні категорії мали підґрунтям, значною мірою, еклектичні теорії на базі стоїцизму, вирішальним чинником формування поглядів римських правознавців на суверенітет вільної особи, формування принципу рівності приватних суб'єктів, був вплив епікурейства. Епікурейство ж стало і підґрунтям формування права приватної власності.

Отже, у римському праві класичної доби існувало методологічне

підґрунтя виникнення концепту права власності та розрізнення громадської (публічної) та приватної власності.

Тут варто згадати висловлювання Цицерона щодо трансформацій власності на речі: «...перше завдання справедливості – у тому, щоб нікому не заподіювати шкоди, якщо тебе на це не спровокували протизаконням; з тим – у тому, щоб користуватись громадською (власністю) як громадською, а приватною – як своєю. Адже приватної власності не буває від природи. Вона виникає або на підставі минулої окупації, наприклад, якщо люди колись прийшли на вільні землі, або внаслідок перемоги, наприклад, якщо землею заволоділи після війни, або на підставі закону, угоди, умови, жереба. Таким чином, Арпінська область називається такою, що належить арпінатам, Тускульська – такою, що належить тускуланцям, щось подібне відбувається і при розподілі приватних володінь. Внаслідок цього – позаяк приватна власність кожного з нас утворюється з того, що від природи було спільним, – нехай кожен володіє тим, що йому припало; якщо хто-небудь інший зазіхне на щось із цього, він порушить права людської громади» (Про обов'язки. I.VII. 20–21). У цьому висловлюванні відображено концептуальне бачення сутності права власності та його значення: розмежовується громадська та приватна власність, наголошується на провідному значенні першої в давньоримському суспільстві, називаються джерела приватної власності, а також аргументується справедливість її існування та обґрунтовується теза про більш високий ступінь порівняно з власністю громадською.

Як згадувалося, існує точка зору, згідно якій у римській юриспруденції були відсутні уявлення, адекватні сучасному розумінню праву власності. Так, В. А. Савельєв, порівнюючи терміно-поняття *dominium*, *proprietas*, *usufructus*, *habere*, якими у джерелах позначаються різні правові аспекти та функції власності, дійшов висновку, що зміст жодного з цих термінів не є адекватним загальновизнаному поняттю права власності, а сучасним уявленням про останнє найбільше відповідають правові характеристики *dominium* та *proprietas*. При цьому кожному терміну відповідав певний правовий

режим [259, с. 132–135].

Однак наведені міркування, попри їх певну логічність і обґрунтованість, мають істотні недоліки, одним із яких є позитивістський підхід (бажання знайти визначення права власності та приватної власності у юридичних джерелах), а іншим – відсутність конструкту (заперечуючи існування у Стародавньому Римі поняття права власності та права приватної власності, адекватного сучасному його розумінню, автор натомість не дає відповіді на питання, чи існували відповідні концепти у ту добу.

У зв'язку з цим варто зазначити, що хоча у джерелах немає визначення права власності та права приватної власності, це ще не є доказом відсутності відповідних категорій. По-перше, слід взяти до уваги ту обставину, що право власності не потребує існування держави [153, с. 21], а відтак і позитивного права, аби про нього склалося уявлення як про цивілізаційний феномен. По-друге, характеристика концептів римського права неможлива без врахування традиційного небажання римських правознавців формулювати дефініції та норми позитивного законодавства.

Беручи до уваги цю властивість давньоримського розуміння права, а відтак і правових концептів Стародавнього Риму, для з'ясування бачення сутності права власності та права приватної власності римськими правознавцями визначимо перелік характерних рис відповідних відносин.

Зокрема, серед них слід назвати наступне:

- «1) безпосередня влада над річчю. Для того, щоб користуватися або розпоряджатися нею, власнику немає необхідності звертатися до інших осіб;
- 2) абсолютна влада над річчю, яка, втім, може бути обмежена в інтересах суспільства або третіх осіб (сервітути тощо);
- 3) захист прав власника від порушень з боку «всіх і кожного»;
- 4) гнучкість права власності – його здатність до відновлення після припинення обмежень, встановлених законом або угодою;
- 5) можливість для власника використовувати позитивні якості речі;
- 6) можливість отримувати та використовувати на свій розсуд плоди, які

дає річ, в тому числі – отримувати доходи від її використання;

7) можливість для власника розпоряджатися належними йому речами, тобто визначити їх фізичну та юридичну долю;

8) можливість (право) власника витребувати свою річ від особи, що утримує цю річ без законних підстав» [153, с. 21].

У цих рисах відобразилися характерні властивості права власності у класичному римському праві, які лягли в основу сучасного бачення цього інституту.

До цього слід додати, що поняття права власності в сучасній цивілістиці визначають також шляхом переліку правомочностей власника, сукупність яких становить зміст правовідносин власності.

Традиційно вважалося, що римський власник має такі правомочності: право володіння, право користування, право розпорядження, право отримання прибутків і право захисту. Однак у процесі вдосконалення існуючих положень внаслідок повторюваності деяких з них, правознавці звужують їх коло. Таким чином, відпадає правомочність захисту, оскільки не має сенсу виділяти окремо те, що є властивим загалу; право користування містило право отримання прибутків від речі – *jus fruendi*. В результаті лишаються лише три правомочності, а саме – право володіння, право користування і право розпорядження, які охоплюють різноманітні можливі форми і способи впливу власника на річ з одночасним відсіканням зазіхань інших осіб на ту саму річ. Отже, право власності стало самим повним правом за обсягом, порівняно з іншими, бо всі інші права на річ в будь-якому випадку є вужчими за змістом.

Jus possidendi (право посідання) визначається як правомочність власника, що полягає у праві фактичного володіння своєю річчю. Зазначене свідчить, що певна річ має перебувати в господарстві власника відповідно до її господарського призначення. Таким чином, фактично володіти річчю означає здійснювати над річчю так зване безпосереднє господарювання, яке є реальним за своєю суттю. Однак це господарювання власник може передати

іншим особам, залишаючись при цьому власником. Підставою може бути договір.

І вже у цьому разі ті фактичні володільці, яким власник передав право володіння, здійснювали його не від свого імені, а від імені власника.

Так, власник передає свою річ у посідання заставодержателю, прекаристу чи секвестрарію. Однак не будь-який договір про передання речі з метою тимчасового користування іншій особі «переносить» на неї посідання. Тут слід розрізняти такі категорії, як «держання» і «посідання». Справа в тому, що значна частина договорів передбачає передання власником лише фактичного володіння річчю, тобто держання, а не посідання. Наприклад, відповідно до договору найму власник передає наймачу річ лише у держання, а не посідання. Наймач фактично володіє річчю, однак у нього відсутня так звана «володільницька воля», що означає, що він не має права вважати її своєю, тобто не може в такому випадку користуватися засобами посесійного захисту (інтердиктами). І тому захищатися від зазіхань третіх осіб на річ, яка передана йому в найм, він може лише за посередництва власника. Наймачу таких засобів не належало, що ставило його у досить помітну залежність від наймодавця.

Jus utendi (право користування) є більш змістовним щодо права посідання правомочністю власника. Ця правоможність полягає в тому, що власнику належить право видобувати з речі її корисні якості, одержувати доходи та прирощення від неї. Користуватися річчю можна різними способами: передавати в найм, оренду, споживання. Корисні якості можна видобувати з речі також різноманітними шляхами: можна її носити як прикрасу, одяг, проживати у помешканні, отримувати приплід від тварин, птиці, збирати врожай із землі, садів та інших форм прирощення. Тобто видобування корисних якостей речі може набувати різноманітних форм, способів, видів тощо. Проте неприпустимим є вчинення шкоди іншим особам, користування річчю всупереч вимогам закону. Обсяг користування практично не обмежувався, якщо інше не впливало із закону, договору чи

прав третіх осіб.

Право користування річчю – найважливіша правоможність власника. Вона означає можливість задовольняти його особисті, побутові, господарські та інші потреби. Необхідна власнику річ набувається саме з метою такого задоволення потреб. Власника цікавить не стільки сама по собі річ, володіння нею, скільки реалізація вказаної правомочності.

Власник міг чинити стосовно своєї речі практично все, що завгодно, крім прямо забороненого законом. Право користування він також міг передати іншим особам, зберігаючи при цьому за собою право власності. Наприклад, власник міг передати за договором позички річ, що йому належала, в тимчасове і безоплатне користування іншій особі. В такому разі власник був позбавлений права користування своєю річчю, не отримуючи нічого взамін. Договір найму є оплатним і право користування річчю переходило до наймача за визначену суму.

Jus abutendi (право розпорядження) означало, що власник міг визначати юридичну та фактичну долю речі, а отже відчужувати її усіма дозволеними способами, знищити цю річ, позбутися її, встановлювати сервітути на користь інших осіб, заповідати тощо. При вирішенні юридичної долі речі слід було визначити її правовий статус, але в усіх випадках зміна правового статусу здійснюється за посередництва волевиявлення власника, тобто за його розпорядженням.

Право розпоряджатися річчю може набувати різноманітних юридичних форм. Але має бути дотримана єдина вимога – відповідність закону. Право розпорядження може бути передано іншим особам.

У сукупності названі правомочності (відома нині тріада) складають зміст права власності, його сутність. Разом із тим, ними не вичерпується вся різноманітність проявів панування власника над річчю, його правового впливу на відносини власності. Право власності є правом довільного ставлення до речі – *jus utendi et abutendi*. Тут слід зазначити, що основною метою римлян був розвиток і визначення тих відносин, які є абстрактними

відносинами власності.

Отже, право власності на підставі проведеного аналізу визначається як найвище владарювання, панування особи над річчю, її виключне право володіти, користуватися і розпоряджатися річчю відповідно до власних інтересів. Римляни називали право власності необмеженим правом, найвищою владою, підкреслюючи цим повноту панування власника над річчю (начебто ніким не обмеженого). Але (і це відомо з різних джерел і пам'яток) право власності в Римі протягом усієї історії могло бути обмеженим – в інтересах держави, суспільства, на користь сервітуаріїв, заставодержателя тощо.

Отже, хоча в римському праві існували обмеження правомочностей власника, але римські правознавці трактували право власності як виключне і неподільне. Основною його ознакою, на їх думку, було необмежене панування над річчю. Подекуди зауважувалося, що це панування є правовим за своїм характером. Виходячи з цього, право власності розуміється як панування особи над річчю, як відносини, що виникають між власником і річчю. Впевненість у непохитності цих відносин витікає саме з тієї обставини, що особа і річ пов'язані між собою, і змінити своє ставлення до речі людина може лише сама і ніхто інший, а тому відносини власності мають усталений, непохитний характер, змінити який ніхто, крім неї самої, не може.

Але (і це більше відповідає дійсності) відносини власності є за своїм характером, за своєю сутністю суспільними і регулюються правом, внаслідок чого вони і стають правовими відносинами. Власник, здійснюючи своє право власності, вступає з третіми особами, що його оточують, у певні правові відносини. Їх змістом є те, що власник як суб'єкт права має встановлені законом права володіння, користування і розпорядження речами, що йому належать. А всі інші оточуючі власника особи мають встановлений законом обов'язок не порушувати, дотримуватися, поважати його права, тобто правам власника кореспондують обов'язки цих осіб. Порушником права власності

може бути кожен, хто не враховує інтереси власника, у той чи інший спосіб перешкоджає власнику в реалізації його правомочностей. Тому захист права власності засобами речових позовів, а також саме це право, з часів класичного римського права вважається абсолютним, що й складає основи його розуміння у Стародавньому Римі [303, с. 8–13].

Довершеність римського права вже неодноразово визнавалась правниками протягом багатьох століть. Саме ґрунтування на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності лежать в основі частих повторювань його рішень, конструкцій, ідей в різних системах права століття потому. І наразі воно не втратило своєї актуальності.

Право власності як юридична конструкція не є винятком. Саме римському праву ми завдячуємо стрункій системі речових прав, серцевиною яких є право власності.

О. А. Підопригора та Є. О. Харитонов припускають: «...інститут власності спочатку склався тільки щодо *res mancipi*, як речей найбільш цінних в архаїчному господарстві, і лише згодом був перенесений на *res nec mancipi*. Однак звертають увагу на те, що саме право власності у класичному римському праві ще тільки починало складатися, про що свідчить, зокрема, той факт, що в архаїчній латинській мові не існувало навіть загальновизнаних термінів для позначення юридичних інститутів посідання і власності. Більш того, не існувало чіткого розмежування цих двох інститутів. Лише поступово формується розуміння права власності як найбільш повного панування над річчю, що допускається цивільним правом (*dominium ex jure Quiritium*)» [194, с. 318–319].

В літературі зазначається, що «власність у Стародавньому Римі могла належати тільки римському народу, а згодом – окремим римським громадянам. Звідси і назва власності – *dominium ex jure Quiritium* – квіритська власність. Ця власність базувалася на нормах цивільного права (*jus civile*) і характеризувалась обов'язковим поєднанням у ній таких специфічних ознак: а) її суб'єктами могли бути тільки римські громадяни (винятком з цього

правила були лише латини, наділені *jus commercii*, тобто ті, які визнавали себе повноправними особами в галузі майнових відносин; б) її матеріальним об'єктом були речі, які підлягали складній процедурі передання – манципації. Квіритська власність мала замкнутий характер, і поки Римська держава була невеликою, вона відповідала її внутрішнім потребам. Але з перетворенням Римської держави на світову квіритська власність стала гальмом розвитку цивільного обороту. Усе це зумовило пом'якшення формалізму квіритської власності та виникнення більш гнучких форм власності» [194, с. 319].

З'являються такі форми власності, як преторська (бонітарна власність), провінційна власність, власність peregrinів. Таким чином, у спеціальній літературі йдеться про те, що «...індивідуалізація власності, ускладнення пов'язаних з цим відносин на певному етапі вели до своєрідного «розщеплення» єдиної колись категорії права квіритської власності. Зокрема, особливості правового режиму мали землі власне римські та провінційні. Перші – звільнені від податку, з провінційних стягувався спеціальний податок – *stipendium* або *tributum*. Крім того, в деяких джерелах згадується можливість подвійного «домінія» (володарювання) над рабом: на підставі *jus civile* та на підставі права бонітарного (преторського). Таке зовнішнє ускладнення відносин власності призвело до поширення у романістиці погляду, згідно з яким у римському праві визнавалося існування власності (права власності) у чотирьох видах: квіритська, бонітарна (або ж преторська), провінційна та власність peregrinів» [194, с. 321].

Є. О. Харитонов зазначає, що «цивільне право для передачі права квіритської власності на *res mancipi* вимагало формальних актів *mancipatio* і *injure cesio*. Однак на практиці дуже часто, особливо з розвитком ремесла і торгівлі, зокрема міжнародної, відчуження *res mancipi* відбувалося без будь-яких формальностей. За старим цивільним правом, право власності в такому випадку не переходило до покупця. Продавець залишався квіритським власником, а покупець ставав тільки володільцем речі. Якщо продавець був

недобросовісним, то ніщо не перешкоджало йому повернути собі продану річ на тій підставі, що манципації не було і покупець не став квіритським власником. Звичайно, такий набувач міг захищати своє володіння за допомогою володарських інтердиктів, і не тільки проти посторонніх осіб, але й проти самого квіритського власника. Але посесорний захист не був остаточним, продавець міг пред'явити петиторний позов (*rei vindicatio*), і тоді набувач мав повернути йому річ» [302].

Провінційну власність складала земля, яка перейшла у власність римського народу внаслідок загарбницьких війн. Одна частина цієї землі переходила до власності держави, інша частина також переходила до власності держави, але залишалася у користуванні підкорених народів. З державного фонду земля видавалася у користування лише римським громадянам, які мали право розпоряджатися цією землею.

Як зазначає Є. О. Харитонов, якщо звернутися до першоджерел, виникає сумнів у правомірності зазначеної диференціації власності. Зокрема, «некоректними є підстави та критерії класифікації. Наприклад, провінційну власність виокремлено тільки за єдиним критерієм, що відрізняє її від римської власності, – те, що вона оподатковується. З певною мірою умовності сюди можна додати географічний критерій. Але цього, очевидно, недостатньо для виокремлення відносин у самотійний вид, тим більше, що йдеться тільки про один специфічний об'єкт – землю. Але ж класифікуються не аграрні відносини, а власність взагалі.

Що стосується власності перегрінів, то її виокремлено, згідно з цією позицією, за критерієм масиву нормативного матеріалу, що застосовується. Однак, як зазначалося, при формуванні римського «класичного» права *jus civile i jus gentium* практично рівною мірою слугували джерелами формування приватного права, що забезпечувало досить надійний захист інтересів іноземців у Римі періоду принципату.

Щодо так званої бонітарної, або преторської власності, висновки можуть бути ще парадоксальнішими. Як свідчать останні дослідження

першоджерел, римські юристи, що користувалися юридичною термінологією в її суворому та чіткому значенні, ніколи не кваліфікували бонітарного господаря речі як власника. Терміну «бонітарна», або «преторська» власність, римське право не знало. Вперше його використав Теофіл, візантійський юрист VI ст. н. е., у парафразі Інституцій. Що ж стосується сутності «бонітарної власності», то за своїм характером вона була добросовісним посіданням, що є, до речі, підставою для набуття права власності за давністю володіння.

Зазначене дає можливість зробити висновок про некоректність розмежування у римському праві кількох видів права власності. Скоріше таке «розщеплення» пов'язано не з реальним існуванням кількох видів власності (права власності), а є спробою екстраполювати сучасні підходи, поняття, категорії на давньоримську основу» [302, с. 84].

У добу феодалізму відбувається розмежування права публічної влади і власності. Відтак власність розглядається як право повного розпорядження матеріальними речами, а публічна влада – як право розпорядження особами. Тому держава лише побічно може розпоряджатися речами, що належать громадянам.

Ця теорія стає підґрунтям філософії права Нового часу, відповідно до якої державна влада полягає лише в праві управління і є пасивною щодо права власності, за винятком тих випадків, коли вона потребує коштів, а також коли існує суперечка між приватними особами [3, с. 376–377]. Право приватної власності оголошується священним і непорушним.

З середини XIX і до кінця XX ст. зростає невідповідність між настроями щодо приватної власності та її місця в суспільстві. Власність набула статусу священного, непорушного інституту, захищеного конституціями від порушень з боку держави, і цивільним правом – від порушень з боку співгромадян. Водночас, оскільки не всі члени суспільства мають власність у рівному обсязі, громадська думка сприймає її все більш ворожо, з'являються вимоги жорсткого державного регулювання права

власності та навіть її скасування. В демократичних країнах вимоги більш справедливого розподілу благ задовольнялись за рахунок зваженої податкової політики, соціальних програм тощо. Тоталітарні держави пішли шляхом експропріації або державного регулювання виробничих ресурсів, внаслідок чого власність на них стала умовною.

Отже, двадцяте століття характеризується зміною ставлення до права приватної власності й абсолютизацією права власності держави, яке все більше ототожнюється з правом публічної власності як таким. Такий підхід у країнах недемократичного спрямування стає всеохоплюючим, переважаючим і підлягає пріоритетному захисту. У зв'язку з цим слід підкреслити, що держава завжди володіла певним майном для здійснення владних повноважень, але ніколи раніше власність не була такою всеохоплюючою і не поширювалася на більшість об'єктів матеріального світу.

Радянський період вітчизняної історії свідчить про утвердження права державної власності з перших кроків існування радянської держави. Держава стала не лише власником матеріальних цінностей, але й основним господарюючим суб'єктом, основним виробником товарів і послуг у найважливіших галузях господарства (транспорт, виробництво, фінанси, зв'язок, зовнішня торгівля). Індустріалізація та колективізація призвели до подальшого одержавлення економіки. Наприкінці 30-х років у державній власності перебували всі галузі народного господарства (за винятком сільського господарства і торгівлі. У 60-х роках була ліквідована промислова кооперація, колгоспи активно перетворювались на радгоспи. У 70–80-х роках XX ст. частка державної власності у промисловості сягнула 100%.

Як зазначається в літературі, апологетами провідної ролі державної власності називалися такі її риси, на підставі яких державна власність прирівнювалася до загальнонародної. До них, зокрема, належали такі:

- 1) державна власність є суспільною власністю, однією із форм суспільної власності; звідси робиться висновок, що державна власність є приналежністю соціальних благ не однієї соціальної групи на основі

експлуатації інших соціальних груп, а суспільства в цілому, в інтересах усього суспільства;

2) державна власність характеризується найбільш високим рівнем усупільнення; матеріальні блага, які перебувають у державній власності, належать не окремому колективу, а всьому народові, із чого слідує, що державна власність є народним надбанням;

3) державна власність – це приналежність народу основних засобів виробництва – землі з її надрами, вод, лісів, важкої промисловості, транспорту, шляхів сполучення, фінансів тощо;

4) державна власність використовується в загальнонародних інтересах – для найповнішого задоволення матеріальних і духовних потреб всіх членів суспільства;

5) державна власність є провідною стосовно інших форм і видів власності [89, с. 503–504].

Ситуація змінилась на початку 90-х років ХХ ст., коли внаслідок приватизації, створення приватних підприємств тощо, питома вага державної власності у пострадянських республіках помітно зменшилась [146, с. 222], з'являється розуміння існування публічно-правової альтернативи державній власності у вигляді власності комунальної, власності АРК, власності суб'єктів федерації тощо.

У цей час не лише відбувається трансформація концепції права власності в Україні, але й ухвалюється низка законодавчих актів (передусім, це Закон України від 18 лютого 1991 р. «Про власність»), які стали нормативною основою подальшого розвитку публічної власності взагалі та права державної власності зокрема [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

І ось тут, на нашу думку, слід звернутися до проблеми визначення орієнтирів побудови структури національної економіки і визначення в ній ролі та місця державної власності з огляду на те, до якого типу, західного чи східного, належить Україна.

Як свідчить аналіз наявних точок зору, результати виникнення і розвитку державної власності на Заході та Сході в першій половині XX століття суттєво різнилися. На Заході зачатки державної власності почали виникати ще в середині XIX століття. Але оскільки її виникнення і становлення могло відбуватися лише шляхом обмеження приватної власності, вона обмежувалася інфраструктурними спорудами, насамперед залізницею та воєнними об'єктами.

На Сході все складалося інакше, оскільки становлення державної власності було наслідком розкладання і витіснення архаїчних видів власності. Тобто, тут розвивалися і державна, і приватна власність за рахунок тих видів власності, що існували раніше. Щодо кооперативної власності, її існування спричинила нестабільність господарства дрібного виробника і споживача в умовах конкуренції, що посилювалася. Становлення кооперації в більшості колоніально-залежних країн підтримувалося державою, тому тут вона стала особливим відгалуженням, особливою формою державної власності.

Отже, протягом першої половини XX століття позначилась певна диверсифікація форм власності, особливо на Сході [330, с. 58–59].

Після революцій, Другої світової війни побудова економік на Заході та Сході відбувалася протилежними шляхами: соціалістичний табір з центром у Радянському Союзі будував державну за своїм типом економіку, країни Заходу будували ринкову економіку на підґрунті приватної власності, підприємництва і законів ринку.

Розпад соціалістичного табору спричинив зменшення питомої ваги державної власності, процес глобалізації загострив конкуренцію, в результаті чого знову відбувається диверсифікація форм власності й збільшення питомої ваги колективної та кооперативної власності, «сервісізація» економіки, зростання нематеріального сектору, який дає $\frac{3}{4}$ валового внутрішнього продукту і, отже, зниження значення засобів виробництва. На межі тисячоліть у мировій системі відбувається досить складний процес

верифікації форм власності залежно від багатьох факторів, а не лише економічних: культурних, політичних, цивілізаційних, світоглядних. Приватна власність посідає центральне місце у західних економіках, у східних її роль не така визначальна і менш стабільна.

Встановлюючи місце України в системі Схід-Захід слід погодитися з точкою зору Є. О. та О. І. Харитонових, які визначали українську цивілізацію як цивілізацію фронтиру. На їх думку, однією з домінант сучасного етапу розвитку людства є європейська інтеграція, котра розуміється як процес політичної, юридичної, економічної (частково також – соціальної та культурної) інтеграції європейських держав, у тому числі й частково розташованих у Європі, суть якого вбачають у налагодженні тісного співробітництва європейських держав, пов'язаного з посиленням всебічної взаємозалежності держав, передусім в економічній сфері, та подальшого зближення цивілізаційно-споріднених національних спільнот. Для європейської правосвідомості визначальною цінністю є права людини, і така аксіологічна домінанта зумовлює приватну типологію європейських правових систем. У «неєвропейських» типах правових систем у центрі уваги знаходяться обов'язки особи, що можливо завдяки їхній публічно-правовій домінанті, оскільки саме наявність ефективних засобів публічного примусу забезпечує виконання обов'язків учасниками правовідносин. В основу Європейського приватного права (і приватного права ЄС) покладено пріоритет прав особистості, закріплений у Конвенції 1950 року. Ті самі традиції визначають вектор розвитку національного права держав-членів ЄС на тлі зростання питомої ваги морально-аксіологічної складової концепту приватного права, головною цінністю якого є права та свободи людини.

Адаптація до умов внутрішнього ринку ЄС потребує чіткого усвідомлення існування загальної проблеми вибору між приватноправовим (гуманітарним) підходом і підходом публічно-правовим (державно-регулятивним).

Згадана проблема ускладнюється тим, що Україна належить до «цивілізацій фронтиру», чим визначається неоднозначне ставлення до дихотомії «приватне право», не надто чітке визначення співвідношення концептів «приватне право – цивільне право», перманентна дискусія цивілістів з прибічниками концепції «господарського права» тощо.

Разом із тим, чинниками, що сприяють адаптації правової системи України до права ЄС є більш чіткий цивілізаційний вибір України в останні роки, а також існування гарних орієнтирів напрямків адаптації українського права [305, с. 8–9].

Звідси і ставлення до приватної та публічної власності, подолання односторонньої форми і розвиток різних форм власності.

Слід також констатувати зміну впливу самої власності на владу. У літературі звертається увага на те, що демократизація суспільства і лібералізація економіки сприяли зменшенню ролі держави та її інститутів як суб'єктів присвоєння, розподілу, управління й організації об'єктів власності [172, с. 405].

Стосовно майбутнього таких форм власності, як приватна та державна, погляди розійшлися. Так, науковці, не згодні з концепцією Ф. Фукуями, що ліберальний капіталізм є ідеальною, вічною формою устрою суспільства, і що економічна історія закінчилась, обґрунтовують закономірність появи нової економіки. Цільова функція нової економіки буде формулюватися як задоволення суспільних і особистих потреб (з домінуванням потреб суспільних) з мінімальними затратами природних ресурсів. Задоволення більшості суспільних потреб буде здійснюватися не через приватний, а через плановий механізм, відповідно, переважною формою власності буде державна власність. У сфері задоволення особистих і групових потреб домінувати буде власність приватна [39, с. 428].

1.3. Поняття і правова сутність державної власності

Після ухвалення в 1990 році Декларації про державний суверенітет України приймаються перші закони, що не лише легалізують політичну й економічну самостійність нашої країни, але й закріплюють три форми власності (державну, колективну, приватну). Прийнята у 1996 році Конституція України також закріплює правовідносини власності, зокрема у ст. 13 наводить перелік об'єктів права власності українського народу, у ст. 14 регулює питання користування природними об'єктами права власності українського народу, а також об'єктами права державної та комунальної власності. На конституційному рівні встановлено також різноманіття форм власності та проголошена рівність перед законом усіх суб'єктів права власності.

Цивільний кодекс України визначає суб'єкти права власності й виокремлює власність українського народу. По-новому регулюється державна власність: окремо виділяється право власності держави, Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальних утворень, правомочності яких поширюються на кошти, що належать кожному із зазначених суб'єктів, а також на майно, не закріплене за створеними ними юридичними особами [89, с. 514].

Традиційно поділ права власності на види відбувається за формами власності або за суб'єктами права власності (що, фактично, є модифікованим різновидом попередньої класифікації). Слід зазначити, що Конституція України передбачає три економічні форми власності: приватну, державну, комунальну. Ці економічні відносини власності мали б відповідати праву приватної власності, праву державної власності, праву комунальної власності. Однак та сама Конституція України наводить такі види права власності: право власності Українського народу (ст. 13 Конституції України), право державної власності (ст. 14 Конституції України), право приватної власності як невід'ємне право людини (ст. 41 Конституції України), право

власності Автономної Республіки Крим (ст. 138 Конституції України), право комунальної власності як власність територіальних громад (ст. 142 Конституції України).

У розділі першому книги третьої ЦК України («Право власності») також не міститься спеціального правила про поділ права власності на види. Однак, як і в Конституції України, у ньому йдеться про право власності Українського народу (ст. 324 ЦК України), право приватної власності (ст. 325 ЦК України), право державної власності (ст. 326 ЦК України) та право комунальної власності (ст. 327 ЦК України).

Як зазначалося в літературі, в даному разі критерієм є суб'єктний склад відносин власності, а не форми власності. Такий висновок випливає з того, що і Конституція України, і ЦК України згадують «право власності Українського народу», котре не є окремою економічною формою власності, але характеризується належністю майна спеціальному суб'єкту права власності.

В науковій літературі вже дискутувалась проблема розподілу права власності за формами. Так, зокрема, сформувався так званий моністичний спосіб правового оформлення економічних відносин власності, прихильники якого – Я. М. Шевченко, Є. О. Суханов та інші, пропонували визнати за всіма суб'єктами майнових відносин, як фізичними, так і юридичними особами, державними утвореннями, одне-єдине право власності зі спільним змістом, і відмовитися від нормативного закріплення його форм. На думку Я. М. Шевченко, сам поділ на форми власності є невірним і помилковим, право власності може виявлятися як індивідуальне, коли є один суб'єкт, і як загальне, коли присутня множинність суб'єктів [207, с. 10].

Є. О. Суханов йде ще далі та стверджує, що юридично існує одне право власності з єдиним, однаковим для всіх власників набором повноважень, тобто змістом, який може мати лише різних суб'єктів. Тому, на думку науковця, зникає необхідність виділення різновидів права власності,

наприклад, окремого права приватної власності, що протистоїть праву публічної власності [66, с. 482].

Однак далі він говорить про те, що у цього єдиного права власності різні суб'єкти, а от вже вони можуть істотно відрізнятися один від одного за способами виникнення, здійснення і припинення, за колом об'єктів права власності та їх правовим режимом [282, с. 208]. Після цього робиться висновок, що «в дійсності ніякої рівності форм власності немає і не може бути, бо правовий режим майна, що перебуває у приватній чи публічній власності, відрізняється, наприклад, за об'єктами (об'єкти, обмежені в обігу або вилучені з нього, перебувають у публічній власності), за способами виникнення (конфіскація, націоналізація, податки і т.п., притаманні лише публічній власності, а приватизація – навпаки – лише приватній власності), за обсягом і характером відповідальності (так, юридична особа-банкрот відповідає перед боржниками всім своїм майном, громадянин – за певними винятками, передбаченими цивільним процесуальним законодавством, а публічно-правове утворення взагалі практично не може бути об'явлене банкрутом) і т.п.» [281, с. 771].

Таким чином, ми говоримо все ж таки про різний правовий режим права власності залежно від суб'єкта, а отже, і про різні форми власності.

Принципову точку зору з цього питання має А. Гук, який вважає: «...оскільки категорія «форми власності» застосовується в Конституції України, то саме ці окремо виділені власності й є формами власності. Будь-що інше є не формами, а видами власності (довірча власність, іноземна власність, змішана власність, державна корпоративна власність, спільна власність тощо). Дослідник вважає, що варто привести законодавство України у відповідність до положень Конституції України та Цивільного кодексу України і залишити вичерпний перелік лише із трьох форм власності – приватна, комунальна та державна» [71].

Так само, немає і ніяких інших форм власності, крім приватної та публічної.

В літературі слушно зазначається: «...у деяких зарубіжних країнах (наприклад, Франція, Єгипет) законодавством передбачено, що держава може бути суб'єктом державної та приватної власності (або суб'єктом права публічної і приватної власності держави), причому якщо приватна власність держави рівноправна з приватною власністю інших суб'єктів, то у відносинах державної власності діють особливі правила, що не вміщуються в цивільно-правову схему відносин власності (наприклад, невідчужуваний характер, захист від стягнень тощо)» [283, с. 41].

А. В. Самойленко вважає, що в українському законодавстві розмежування форм власності здійснюється за типом власника. І, відповідно, вся власність поділена на дві форми: приватну та публічну [260, с. 31] .

На думку Л. В. Щеннікової, з позиції цивільного права навіть немає форм власності, а є лише різноманітні суб'єкти цього права [331, с. 24] .

А. В. Колпакова стверджує, що численні форми власності, які фігурують у російському законодавстві та в наукових працях (суспільна, індивідуальна, комунальна, державна, приватна), можна умовно розподілити на дві частини – власність, що забезпечує приватні інтереси, та власність, що забезпечує публічні інтереси. Звідси автор робить висновок, що можна виділити також і дві форми власності залежно від їх цільової направленості: приватну (фізичних і юридичних осіб) і публічну (державних і муніципальних утворень). Крім того, А. В. Колпакова зазначає, що залежно від розповсюдження на публічну форму власності того чи іншого правового режиму (диспозитивного чи імперативного) вона може або належати до приватного регулювання (ЦК РФ) і бути об'єктом цивільного права, або не належати до такого регулювання і бути об'єктом адміністративного (публічного) права (ЦК Франції) [2, с. 146–147].

Враховуючи зазначену вище нечіткість критеріїв розмежування права власності українського народу, права державної власності, права приватної власності, права власності АРК, права комунальної власності, – доцільно провести їх групування, а потім розподіл на види, провівши, таким чином,

додаткову класифікацію права власності. Для визначення підстав класифікації в даному разі, на думку О. І. Харитонової, доцільно використати класичну дихотомію «публічне право – приватне право», яка «може використовуватися не лише стосовно права взагалі, але й для визначення питомої ваги «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного права» [308, с. 253]. З урахуванням цього критерію, право власності як інститут цивільного права України має бути поділено на два визначальних види:

- 1) право приватної власності,
- 2) право публічної власності.

Слід зазначити, що в проєкті Конституції України (01.07.1992 р.) була передбачена глава 8 під назвою «Власність», яка містила 8 статей (ст. 66–73), і власність в Україні пропонувалося визнати публічною та приватною. При цьому до категорії публічної власності були віднесені державна і комунальна (муніципальна) власність. Уся інша власність визнавалася приватною (ст. 66) [234].

Враховуючи наявні в сучасній цивілістиці концепції права власності, О. І. Харитонova зазначає: «...право публічної власності може бути визначене як регламентована нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції майно, яке їм належить. Своєю чергою, право публічної власності охоплює такі різновиди:

- право власності українського народу,
- право державної власності,
- право власності АРК,
- право комунальної власності.

Фактором, який об'єднує усі різновиди права публічної власності, є наявність у цих відносинах владного елементу, який полягає в тому, що власник, здійснюючи своє право власності, більшою або меншою мірою

використовує свої повноваження як суб'єкта публічного права. Специфічним є й об'єкт цих відносин, а саме – майно, що входить до складу публічної власності. Як правило, більшу частину цього майна становлять речі, вилучені з обігу (майно, що призначене для загального користування і в силу своїх фізичних якостей не може належати приватній особі; майно, що забезпечує обороноздатність країни, стратегічні та інші публічні інтереси держави), речі, що обмежені в обігу. Може перебувати в публічній власності і майно, яке може належати й будь-якій фізичній особі. Але такого майна у складі публічної власності набагато менше, і в ідеалі не повинно бути» [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Такий поділ є доцільним у тому контексті, що в публічній власності можуть перебувати ті об'єкти права власності, які не можуть перебувати у приватній; для публічної власності застосовується конструкція первинної та похідної власності; способи набуття права публічної власності є ширшими, ніж для приватної власності; режим здійснення публічної власності ґрунтується на законі; призначення такої власності – забезпечення загальних, а не індивідуальних потреб [317, с. 534].

І хоча в літературі висловлюється точка зору, що всі форми власності не можна звести лише до двох великих груп – приватної та публічної власності, оскільки існує ще й комунальна, муніципальна, колективна, кооперативна, акціонерна, асоціативна, спільна, змішана, загальна, – тобто просто «на дві» наявні форми «без залишку» не діляться [245, с. 21], ми вважаємо, що саме ці дві форми є визначальними. При цьому, до права приватної власності слід віднести всі форми, де суб'єктом є приватна особа. Питання різновидів права приватної власності не є предметом цього дисертаційного дослідження, хоча і викликає інтерес серед дослідників проблем права власності [268; 154; 167; 169] і також заслуговує на пильну увагу з боку науковців-цивілістів.

Таким чином, хоча в законодавстві України не існує терміна «публічна власність», у науці поняттю права публічної власності надається якість

родового поняття, яке об'єднує ті види власності, в яких суб'єктом права не є приватна особа [293].

З цього приводу неодноразово висловлювалась критика, що у ЦК України не визначено суб'єкта права державної власності. Йдеться про те, що на відміну від ч. 1 ст. 325 ЦК України, де є окремий припис про фізичних і юридичних осіб як суб'єктів права приватної власності, у ст. 326 ЦК така вказівка відсутня. Однак, як зазначається в літературі, це зумовлено тим, що доктриною цивільного права держава завжди визнавалась суб'єктом права державної власності [296, с. 13].

Аналіз правової сутності будь-якої форми власності дає підстави для висновку про глибинну основу її виокремлення, яка полягає в отриманні переваг або встановленні обмежень. І йдеться тут не про нерівність, а про різницю у праві власності залежно від специфіки суб'єкта такого права [264, с. 163].

Слід зазначити, що свого часу О. А. Пушкін запропонував відмовитися не лише від колективної, але й від публічної власності, оскільки, на його думку, право власності має структуруватися таким чином:

- право приватної власності (власність громадян і недержавних комерційних юридичних осіб);
- право державної власності;
- право комунальної власності;
- право власності об'єднань громадян [242, с. 18].

Позитивно оцінюючи намагання структурувати види права власності, зазначимо, що найбільш логічним виглядає поділ на право приватної та право публічної власності, в основу класифікації яких мають бути покладені такі критерії: 1) підстави виникнення і припинення права власності; 2) характер об'єктів права власності; 3) їх правовий режим; 4) суб'єкти права власності; 5) інтерес (приватний чи публічний); 6) мета права власності; 7) зміст права власності.

Основу публічної власності складає державна власність, яка є особливою формою привласнення матеріальних благ в інтересах держави та громадянського суспільства, яка має певні ознаки, що виділяють її з інших форм власності.

Право державної власності визначається як влада (повноваження) держави використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, управляти тощо) майном, котре їй належить [307, с. 84].

Відповідно до ст. 326 ЦК України, «у державній власності є майно, в тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідні органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами» [323].

У ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18.01.2018 р. встановлено досить широкий перелік об'єктів, які не підлягають приватизації, тобто можуть перебувати лише у власності держави. До них віднесено: «...казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України, зокрема: майно органів державної влади та органів місцевого самоврядування, майно Збройних Сил України (військове майно), Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, сил цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, правоохоронних органів та органів доходів і зборів, що безпосередньо забезпечує виконання зазначеними органами встановлених законодавством завдань, майно закладів охорони здоров'я системи екстреної медичної допомоги; надра, корисні копалини загальнодержавного значення, території та об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, водні ресурси, лісові ресурси, інші природні ресурси, які є об'єктами права власності Українського

народу; системи створення та збереження золотовалютних резервів; емісійна система, майнові комплекси підприємств і установ, що забезпечують випуск та зберігання грошових знаків і цінних паперів; об'єкти, що забезпечують зв'язком органи законодавчої та виконавчої влади, у тому числі радіотелевізійні передавальні центри; майно Національної суспільної телерадіокомпанії України (НСТУ) та акції, що належать державі у статутному капіталі НСТУ; засоби урядового, фельд'єгерського та спеціального зв'язку; державні реєстри, що створені та утримуються за рахунок коштів державного бюджету тощо» [232].

Законодавче визначення переліку майна, яке може перебувати у виключній власності держави, зумовлено виконанням державою особливих функцій, спрямованих на забезпечення інтересів кожної людини і суспільства в цілому, які є загальновизнаними і обов'язковими для виконання кожною державою.

В літературі зазначається наступне: «...якщо для приватної власності соціальна функція є лише факультативним проявом реалізації повноважень власником у рамках концепції корпоративної соціальної відповідальності, що зароджується в Україні, то режим публічної власності зобов'язує до соціально спрямованого відправлення повноважень як публічним власником і його уповноваженими особами, так і залученими на договірних засадах суб'єктами господарювання» [245, с. 49].

Особливість об'єктів полягає також у тому, що вони є найбільш значущими, унікальними ресурсами з точки зору забезпечення влади народу, суверенності держави та самостійності влади державних утворень.

Однією з характерних рис права державної власності є також специфіка правового режиму її об'єктів. Адже багато в чому розпорядження такими об'єктами припускає отримання користі для публічного власника. У зв'язку з цим пошук суб'єкта права, який може задовольнити публічний інтерес в соціально-економічній сфері, здійснюється на конкурентних засадах. Важливо відзначити, що конкурентний порядок застосовується як для

відчуження об'єктів публічної власності, так і для витрачання бюджетних коштів у рамках здійснення процедур державних закупівель. Конкурентні умови відчуження об'єктів публічної власності забезпечуються (або повинні забезпечуватися) в межах приватизаційних процедур.

Крім цього, право публічної власності (в даному випадку – право державної власності) має підстави виникнення, не властиві праву приватної власності. До таких підстав належать, наприклад, стягнення податків, конфіскація майна, вилучення майна для суспільних потреб тощо.

Отже, право приватної та право публічної власності відрізняються не лише за суб'єктами, але й за об'єктами, і за підставами виникнення права такої власності.

На наш погляд, відрізняється також і зміст права публічної та приватної власності, оскільки у праві публічної власності набагато більшою є питома вага обов'язків порівняно з правами. Так, у праві державної власності є обов'язок формувати певний склад об'єктів державної власності. Це пояснюється тим, що дискреція публічно-правового утворення щодо вирішення питання володіти тим чи іншим майном практично відсутня, оскільки низка об'єктів імперативно визначена як виключна державна власність. Все державне майно забезпечує виключно виконання державою її функцій. І тому, якщо, наприклад, в Конституції закріплено право на освіту, право на загальнодоступну і безоплатну середню освіту, то відповідна мережа таких державних закладів має гарантувати і забезпечувати реалізацію цього права [47, с. 103].

Обов'язком є також використання об'єктів відповідно до їх цільового призначення. Такий обов'язок також домінує над бажанням власника щодо реалізації повноважень, які йому належать. Наприклад, обов'язок передати відповідне майно в межах великої або малої приватизації.

Тут не можна не навести як негативний приклад нецільове використання коштів фонду, створеного для боротьби з пандемією COVID-19.

Так, 5 травня 2020 року Парламент прийняв у першому читанні Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» № 350 від 20.05.2020 р. щодо розширення напрямків використання коштів Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками. Законопроект № 3509 передбачав надання можливості спрямовувати кошти Фонду боротьби з COVID-19 на такі цілі:

- придбання обладнання для приймальних відділень опорних закладів охорони здоров'я у госпітальних округах і проведення капітального ремонту, реконструкції цих відділень;

- покращення транспортного сполучення, будівництво, реконструкція та ремонт автомобільних доріг загального користування державного значення. Асоціація міст України не підтримала зміни щодо напрямків використання Фонду боротьби з COVID-19, передбачені Законопроектом № 3509, оскільки такі напрямки використання не відповідають концепції створення цього фонду: насамперед необхідним є спрямування коштів на здійснення заходів запобігання виникненню та поширенню, на локалізацію та ліквідацію спалахів, епідемій і пандемій гострої респіраторної хвороби COVID-19; додаткові виплати медичним працівникам, які безпосередньо зайняті на роботах з ліквідації COVID-19, надання грошової допомоги громадянам. Нагадаємо, що 13 квітня 2020 року Верховна Рада України на позачерговому пленарному засіданні ухвалила Закон про внесення змін до Держбюджету на 2020 рік (Закон № 553), яким сформовано Фонд боротьби з COVID-19. Необхідність формування фонду в обсязі 64,7 млрд грн спричинила скорочення ряду бюджетних програм, в тому числі й тих, що стосуються органів місцевого самоврядування.

Внаслідок часткового та повного скорочення окремих бюджетних програм місцеві бюджети зазнали втрат в обсязі 9,65 млрд грн, зокрема спричинених скороченням обсягу коштів Державного фонду регіонального розвитку на 2,6 млрд грн, субвенції на проведення виборів депутатів

місцевих рад та сільських, селищних, міських голів на 1,15 млрд грн, субвенції на підтримку розвитку ОТГ на 2,1 млрд грн, субвенції на покращення соціального захисту окремих категорій педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти на 1,55 млрд грн, субвенції на реалізацію програми «Спроможна школа для кращих результатів» на 1 млрд грн тощо [6].

Держава повинна також утримувати майно у стані, що відповідає його цільовому призначенню. Це обов'язок утримання, охорони, ремонту майна загального користування – доріг, лісів, водних та інших об'єктів.

Таким чином, змістом права приватної, як і публічної власності, зазвичай є права й обов'язки. При цьому обов'язки мають, як правило, пасивний характер. Натомість у змісті права державної власності превалюють обов'язки активного характеру.

Отже, обсяг і характер правомочностей власника залежно від виду власності – приватна чи державна, має суттєві відмінності.

Різною є також мета права власності – задоволення приватного або публічного інтересу. Право державної власності насамперед зобов'язує до досягнення загального блага.

Крім того, на відміну від власника приватної власності, публічний власник не може відмовитися від права власності на майно, що йому належить. До ознак державної власності деякі дослідники відносять також територіальність її здійснення [245].

Слід також додати, що сфера державної власності перебуває переважно під впливом принципу обмежувального режиму правового регулювання, що полягає в можливості «здійснювати лише те, що прямо дозволено законом». У цьому полягає ще одна відмінність правових режимів публічної та приватної власності. Адже відносинам приватної власності, дотримуючись класичних уявлень про рівність сторін правовідносин і переважання диспозитивного методу правового регулювання, характерна структура

правових зв'язків, побудована на основі принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Праву державної власності притаманна соціальна функція, специфіка правового режиму об'єктів права державної власності. Метою права державної власності насамперед є досягнення загального блага. У змісті права державної власності превалюють обов'язки, до того ж активного характеру [141].

Таким чином, правова природа держави як суб'єкта цивільних відносин обумовлена тим, що вона є особливим утворенням з власною правосуб'єктністю, що відрізняє такого суб'єкта від осіб (фізичних та юридичних) і територіальних громад.

Держава має цільову правосуб'єктність, відмінну від універсальної та спеціальної, обумовлену потребами досягнення публічного інтересу.

В основу державних інтересів покладено загальносуспільні потреби. Конституційний Суд України у рішенні від 8 квітня 1999 р. [278], розглядаючи тлумачення категорії державних інтересів, визнав, що вони встановлюються нормами Конституції або інших правових актів, мають у своїй основі потреби у здійсненні загальнодержавних дій, програм (політичних, економічних, соціальних та ін.), а потреби, що лежать в основі цих інтересів, спрямовані на захист суверенітету, територіальної цілісності України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону земель, захист прав усіх суб'єктів права власності тощо. Те, що інтереси ґрунтуються на відповідних потребах, визнано в наукових роботах, присвячених проблемам інтересу як юридичної категорії [151, с. 34].

Державні інтереси мають загальний характер: вони засновані на загальносуспільних потребах і отримують визнання (усвідомлення) з боку держави і суспільства. Ці інтереси реалізуються через застосування державно-владних механізмів законодавчого та адміністративно-управлінського характеру, а також у судовій практиці. Тобто державні інтереси реалізуються через приведення в дію державного механізму. Вони

обов'язково містять публічно-правовий аспект, мають публічно-правові властивості.

З цим пов'язана наступна ознака завдань держави. Вони, будучи основою державних інтересів, нерідко виступають підставою для обмеження приватних прав недержавних суб'єктів відносин (громадян та організацій), втручання у їх приватні інтереси [130].

«В одній із справ судом першої інстанції було прийнято рішення про задоволення позову прокурора в інтересах держави до приватних осіб та витребувано із їх володіння земельні ділянки. Рішення суду було в подальшому скасовано судами апеляційної та касаційної інстанції, проте залишено в силі за наслідками перегляду Судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України. Як відзначила Судова палата у цивільних справах [204], необхідність витребування земельних ділянок із володіння приватних осіб була зумовлена тим, що передача спірних ділянок у володіння набувачів (приватних осіб) відбувалася з порушенням норм Земельного та Водного кодексів України, які регулюють порядок використання земель відповідного цільового призначення.

Тобто йшлося про обмеження державою приватних інтересів особи, які полягали у продовженні безперешкодного володіння спірними ділянками. Оцінюючи ці обмеження з точки зору міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини і підходів прецедентної практики Європейського суду, Судова палата в цивільних справах по суті вказала, що обмеження приватних інтересів набувачів земельних ділянок було здійснено в публічному інтересі. Публічний інтерес полягав у реалізації засад, закріплених у ст. 13 Конституції України, відповідно до яких земля та водні ресурси є об'єктом права власності українського народу, перебувають під особливою охороною держави, а також конституційного принципу законності набуття прав на землю із додержанням основ правового порядку, згідно з яким органи влади і місцевого самоврядування діють лише в межах і на підставі, передбачених законом. Завдання держави у цій ситуації полягало у відновленні законності

в питаннях передачі та зміни цільового призначення земель водного фонду, відновлення правового порядку у сфері використання земель, захист права власності українського народу згідно з Конституцією України. Щодо пропорційності обмежень приватних інтересів набувачів земельних ділянок, Судова палата дійшла висновку, що ці обмеження не можна розглядати як непропорційні, а справедливий баланс між загальними інтересами, завданнями держави з відновлення конституційних засад правопорядку щодо використання земель і приватними інтересами було дотримано. Така позиція була висловлена Судовою палатою, незважаючи на те, що в межах провадження у справі, яка переглядалась, суд не вирішив питання про компенсацію приватним особам (відповідачам) у зв'язку із витребуванням у них земельних ділянок. Судова палата відзначила, що в силу ст. 661 Цивільного кодексу України набувачі спірних ділянок за даних обставин мають право порушувати питання про відшкодування збитків. Це означає, що дотримано баланс між завданнями держави і приватним інтересами володільців спірних ділянок. Цей баланс був забезпечений шляхом запровадження у законодавство положень, на підставі яких особи мають юридичну можливість отримати захист своїх приватних інтересів шляхом пред'явлення позову про компенсацію майнової шкоди» [130].

Аналіз ЦК України (ст. 167) призводить до висновку, що «...державна є суб'єктом майнових прав (речових, корпоративних і зобов'язальних) та окремих особистих немайнових прав (права на найменування, права на репутацію, авторських прав, прав на винаходи тощо). Окремі об'єкти цивільних прав не можуть знаходитися в іншій власності, ніж державна. Так, ЗК України закріплено категорії земель державної власності, які не можуть передаватися в комунальну і приватну власність. Виключно в державній власності знаходяться: землі атомної енергетики і космічної системи; землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого і житлового призначення; інші земельні ділянки, передбачені ч. 1 ст. 84 ЗК України» [165].

Держава є, таким чином, особливим суб'єктом цивільно-правових відносин, хоча і виступає в них нарівні з іншими суб'єктами. Тобто, якщо держава бере участь у цивільних правовідносинах, на неї поширюються загальні засади цивільного права, насамперед вимоги юридичної рівності з іншими суб'єктами цивільного права. В цьому спостерігається певна суперечність, адже встановлюючи правила поведінки суб'єктів цивільних відносин держава як їх учасник повинна сама їх дотримуватися.

Особливість участі держави в цивільних правовідносинах знаходить також прояв у тому, що вона діє через свої органи та організації. Існування державної власності зумовлено насамперед публічними функціями і має бути пов'язано з їх здійсненням. Це означає, що більша частина майна, яке перебуває у державній власності, по-перше, повинна бути призначена безпосередньо для здійснення публічних функцій. І по-друге, що воно повинно мати такий правовий режим, який виключав би його використання не за призначенням, тобто на шкоду публічній функції.

Держава є суб'єктом зобов'язальних правовідносин у різних сферах цивільного обігу. Так, наприклад, за участю держави укладаються контракти державного замовлення (ст. 1 Закону України «Про поставки продукції для державних потреб»), вона може набувати деяких прав інтелектуальної власності, може спадкувати за заповітом. Так, згідно зі ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права» автори та інші особи, яким належать майнові права, можуть передати їх у спадок. Не можуть успадковуватися особисті немайнові права автора, хоча при цьому спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню або іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, яке може нанести шкоду честі й репутації автора, що мають немайновий характер. Після сплину строку дії авторського права на твір він стає суспільним надбанням, це право переходить до держави і стає для неї обов'язком. Держава Україна має право виступати засновником (учасником) і володіти корпоративними правами створюваних за її участю юридичних осіб. Для цього держава має право

одноосібно або спільно з іншими учасниками цивільних правовідносин створювати юридичні особи.

Держава в особі своїх органів може створювати юридичні особи публічного права, серед яких можна виділити юридичні особи, які є суб'єктами господарювання (державні унітарні підприємства, установи, організації), та юридичні особи, покликані виконувати владно-розпорядчі й інші функції без права займатися господарською діяльністю (або якщо така діяльність не є метою існування таких юридичних осіб).

У зв'язку з цим не можна не згадати про те, що державні унітарні підприємства, установи, організації отримують майно від держави і володіють ним на речово-правових титулах господарського відання або оперативного управління.

У грудні 2019 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 2635 «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства» [243].

Законопроект пропонує внести зміни до Цивільного кодексу України, зокрема: щодо визначення корпоративних прав, встановлення моменту виникнення корпоративних прав, а також можливості існування у законодавстві обмежень певним особам щодо володіння корпоративними правами або їх реалізації (доповнення Кодексу новою статтею 96-1); виключення з Кодексу таких організаційно-правових форм юридичних осіб, як державні підприємства, комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади тощо (зміни до ст. 167 і 169 Кодексу). Водночас п. 3 Прикінцевих положень законопроекту передбачає, що майно, яке не увійшло до статутного (складеного) капіталу юридичних осіб, може передаватися їм в управління, а також на інших правових підставах, передбачених Цивільним кодексом України.

Крім того, законопроект передбачає визнати Господарський кодекс України таким, що втратив чинність.

Підставами цієї ініціативи у пояснювальній записці називається такі:

- правове регулювання створення та діяльності державних і комунальних унітарних підприємств, приватних підприємств, підприємств колективної власності, підприємств, заснованих на базі об'єднання майна різних форм власності та спільних комунальних підприємств не характеризується передбачуваністю, системністю та зрозумілістю;

- речово-правові титули господарського відання та оперативного управління мають неринковий характер;

- існують потреби імплементації в чинне цивільне законодавство України ефективних і ринкових механізмів контролю за володінням і управлінням об'єктами державної та комунальної власності з боку новоутворених товариств і установ.

У зв'язку з цим у науковій літературі розгорнулася жвава дискусія стосовно подальшої ролі, зокрема, державної власності.

Зокрема, О. А. Беяневич та О. П. Подцерковний вважають, що «суцільне перетворення унітарних державних і комунальних підприємств та організацій у господарські товариства означатиме зміну правового режиму майна цих юридичних осіб на право власності, позаяк корпоративні підприємства наділяються правом власності на закріплене за ними майно. На сьогоднішній день до переліку державних підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки України, належить 325 підприємств (згідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 р. № 83). Кожне з них має особливості функціонування, і влада повинна мати чітке розуміння сучасного стану таких підприємств і стратегічне бачення векторів їх розвитку у майбутньому. Фактично це означатиме не лише наскрізну корпоратизацію державного сектору економіки, але й виведення з державної власності із переданням у корпоративне управління відповідного майна без персоніфікованого рішення Кабінету Міністрів України про корпоратизацію певного підприємства. Будуть корпоратизовані також казенні підприємства. Це призведе одночасно до комерціалізації цих підприємств та можливості накладення стягнення (розпродажу) їх майна

всупереч гарантованих чинним Господарським кодексом стабільності їх майнової бази, коли відповідальність цих підприємств обмежена лише коштами, а за недостатності цих коштів відповідальність несе уповноважений орган управління (ст. 76–77 ГК). Господарський кодекс України передбачає гнучкість в організаційно-правових формах державного господарювання (ст. 63–77 ГК). Зокрема, при визначенні моделі управління підприємством у сфері оборонно-промислового комплексу має застосовуватися підхід, який забезпечить оптимальний вибір моделі управління, виходячи з пріоритетів задоволення потреб національної безпеки та оборони держави, забезпечення оперативної координації діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу. Саме завдяки подібним мотивам було враховано зауваження Президента України при прийнятті Закону України № 1405-VIII від 02.06.2016 р. про внесення змін до Господарського кодексу щодо управління об'єктами державної та комунальної власності. Організаційно-правові форми господарського об'єднання ЦК також не передбачає, отже зі скасуванням Господарського кодексу, зокрема глави 12 Кодексу (ст. 118–127 ГК), значно ускладниться вибір моделі організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права. Наслідки, що будуть спричинені корпоратизацією, можна проілюструвати на прикладі функціонування стратегічно важливих державних підприємств, їх виокремлення з-поміж інших державних підприємств зумовлено необхідністю посилення контролю за ефективним використанням і збереженням їх майна, при цьому значна частина суб'єктів державного сектору на цей час є прибутковими» [15].

На нашу думку, скасування категорії державних підприємств не матиме таких негативних наслідків, оскільки в державній власності залишиться те майно, яке має метою задоволення публічних (а саме, соціальних) інтересів і таке, яке задовольняє потреби держави як особливого суб'єкта.

Відмова від категорій господарського відання та оперативного управління можлива за рахунок заміни їх на володіння (законне володіння).

Слід зазначити, що у Проекті ЦК України від 25 серпня 1996 року Розділ II мав назву «Володіння та інші речові права» і включав 11 статей, присвячених цьому правовому титулу [251, с. 145–146]. Проект ЦК містив також новий підхід до регулювання права державної власності, уникаючи понять «оперативне управління» та «право повного господарського відання», виводячи державну власність зі сфери адміністративно-управлінської у сферу ринкових відносин, де всі юридичні особи – власники [58, с. 13].

У ЦК 2003 р. Розділ II вже називається «Речові права на чуже майно» і включає володіння як вид прав на чужі речі.

Повернення до концепції володіння як виду речових прав сприятиме, на наш погляд, найбільш ефективному вирішенню проблем державної власності у зв'язку з відмовою від права господарського відання та права оперативного управління.

Тому пропонуємо повернути у ЦК України розділ II «Володіння та інші речові права», вилучивши норми щодо володіння з речових прав на чуже майно.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що право державної власності, виступаючи однією з форм права власності, має низку особливостей, притаманних лише йому рис. До них слід віднести особливості суб'єкту, об'єктів, змісту права власності, мети і функцій. Особливими також є деякі підстави набуття і припинення права державної власності.

Право державної власності можна визначити як різновид публічної власності, регламентованої нормами права можливості суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції та з метою забезпечення публічного інтересу майно, яке їм належить відповідно до закону.

1.4. Підстави виникнення державної власності

Розглядаючи методологічні засади дослідження питань, що охоплюються проблематикою дисертації, передусім маємо зазначити, що у цій галузі відсутня єдина термінологія. Зокрема, у ст. 11 ЦК України йдеться про «виникнення цивільних прав і обов'язків (а отже, і правовідносин власності)», а глава 24 ЦК України називається «Набуття права власності». У науковій літературі вживається також позначення «виникнення права власності» [179] тощо.

Тому доцільно коротко розглянути доцільність вживання згаданих термінів.

Передусім зазначимо, що нам здається не дуже точним термін «виникнення права власності», котрий залишає поза увагою сам юридичний процес формування правовідносин власності.

Отже, наша позиція з цього питання полягає в тому, що найбільш точним ми вважаємо, вести мову про «набуття права державної власності» [301, с. 61].

Визначившись щодо вживання цього терміну, маємо також звернути увагу на розбіжність у вживанні іншого терміну, оскільки у законодавстві та в наукових публікаціях йдеться про «підстави» [270, с. 72–73; 54, с. 179, 183], «способи» [256, с. 171; 21, с. 145], «шляхи» набуття права власності.

Сучасне цивільне законодавство не містить терміна «спосіб» щодо виникнення та припинення права власності. Глави 24 і 25 чинного Цивільного кодексу оперують терміном «підстави припинення права власності».

Як вважає В. І. Борисова, поняття підстав і способів не слід ототожнювати, оскільки «...підставами набуття права власності (які йменуються ще титулами власності) є, наприклад, договір купівлі-продажу, заповіт, рішення суду; способами набуття права власності є передання речі, державна реєстрація правочину або права тощо. Для договорів, які потребують нотаріального посвідчення та у певних випадках державної

реєстрації, факт їх укладення слугує не тільки підставою, але й способом набуття права власності» [321, с. 433].

О. М. Клименко, досліджуючи примус як критерій класифікації способів припинення та набуття права власності, звертається до класифікації підстав замість способів [111, с. 60–65]. А. Коструба, розглядаючи підстави припинення права власності як правоприпиняючі юридичні факти, періодично називає їх способами [123].

І. А. Спасибо вважає, що «підставою набуття права власності є юридичний факт, з яким пов'язується виникнення зобов'язальних правовідносин (договір), а способом набуття права власності – юридичний факт, з яким пов'язується виникнення права власності (традиція, державна реєстрація тощо)» [271, с. 12].

Н. В. Вороніна під способом набуття права власності розуміє «...закріплену нормами права ідеальну модель, що описує, які юридичні факти та в якій послідовності повинні мати місце для появи відповідної підстави набуття права власності. Підстава набуття права власності – це юридичний факт або фактичний склад, за наявності якого виникає право власності як суб'єктивне право» [53, с. 10].

Відповідаючи на це питання, на нашу думку, слід враховувати контекст і мету дослідження. Якщо йдеться про характеристику набуття права власності як юридичний факт, то доцільним є вживання позначення «підстави», що впливає вже з самого визначення поняття «юридичний факт» [124, с. 168–172]. Але у випадках, коли необхідно охарактеризувати юридичний процес «набуття права державної власності», здається доцільним вести мову про «способи» такого набуття.

Загальні засади та підстави набуття права власності встановлені в главі 24 ЦК України (ст. 328–345).

Згідно з частиною 1 ст. 328 ЦК, «підставами набуття права власності можуть бути будь-які підстави, що не заборонені законом» [323]. Сюди відносять: події (смерть спадкодавця), договори (купівля-продаж), юридичні

вчинки (виявлення скарбу), цивільні стани (перебування в шлюбі), а також юридичну сукупність (заповіт і смерть спадкодавця) і т.д.

Оскільки розмаїття їх дуже велике, виникає проблема визначення їх співвідношення та взаємозв'язку, ієрархії, колізії тощо. Для її вирішення й необхідне встановлення методологічних засад оцінки тих чи інших юридичних фактів у загальному контексті набуття права власності.

Слід насамперед зазначити, що у цивілістиці зберігає значення поділ підстав набуття права власності на первинні та похідні, відомий ще з часів римського права.

Критерієм такого поділу «одні правознавці пропонують вважати «критерій волі», інші – «критерій правонаступництва». Прихильники першої позиції до первинних відносять такі способи, за допомогою яких право власності виникає незалежно від волі інших осіб, а до похідних – такі, коли воно виникає з волі попереднього власника. Прихильники «критерію правонаступництва», до первинних відносять способи, де правонаступництва немає, а до похідних – способи, що ґрунтуються на правонаступництві» [324, с. 222].

Проте більш вдалим, на думку Є. О. Харитонova, є «поділ підстав набуття права власності на первинні і похідні за принципом врахування «обґрунтованості (базису) прав»» [322, с. 200]. Суть його полягає в тому, що «первинними» вважаються ті способи набуття права власності, в яких права власника не ґрунтуються на правах інших осіб, а «похідні» – навпаки, припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі [324, с. 222].

Слід зазначити, що такий підхід щодо поділу способів набуття права власності на первинні та похідні є цілком логічним, оскільки від способу набуття права власності залежить характер претензій, які можуть бути висунуті до власника. Як зазначали давньоримські правники, «Ніхто не може передати прав більше, ніж має сам», адже при похідних засобах набування права власності право набувача ґрунтується на праві відчужувача, внаслідок

чого оспореним може бути не лише право власника, а й право осіб, що передали йому у власність спірну річ. Якщо ж мова йде про первинні засоби набуття права власності, то оспорювання цього права можливе лише щодо самого власника.

До первинних підстав набуття права власності належать: 1) виготовлення нової речі (ст. 331); 2) перероблення речі (ст. 332); 3) привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333); 4) безхазяйна річ (ст. 335, 344); 5) знахідка (ст. 337–339); 6) бездоглядна домашня тварина (ст. 340–342); 7) скарб (ст. 343); 8) набувальна давність (ст. 344); 9) приватизація (ст. 345) тощо.

Похідними підставами набуття права власності є: 1) договір; 2) спадкування.

Але крім зазначеної класифікації зберігає свою практичну значимість поділ підстав набуття права власності на універсальні (загальні) та спеціальні [318, с. 296; 319, с. 332].

На відміну від поділу підстав набуття права власності на первинні та похідні співвідношення універсальних та спеціальних підстав виникнення права власності у вітчизняній цивілістичній літературі залишається майже недослідженим. Зі спеціальних праць тут необхідно передусім назвати статтю Є. О. та О. І. Харитонових у журналі «Право України» [301, с. 61]. Далі коротко викладемо позицію цих науковців.

Так, на думку Є. О. Харитонова та О. І. Харитонової, «...для визначення підстав класифікації у даному випадку доцільно використати класичну дихотомію «публічне право – приватне право», котра, як зазначалося, може використовуватися не лише стосовно права взагалі, але й для визначення питомої ваги «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного права» [320, с. 9–10, 39–41].

З урахуванням зазначеного критерію право власності (як інститут цивільного права України) поділяють на два визначальні види: 1) право приватної власності; 2) право публічної власності.

О. І. Харитонova зазначає: «...право публічної власності – це регламентована нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції майно, яке їм належить. Своєю чергою, право публічної власності охоплює такі різновиди: 1) право власності українського народу, 2) право державної власності, 3) право власності АРК, 4) право комунальної власності» [308, с. 254].

Також авторка зазначає: «Фактором, який об'єднує усі різновиди права публічної власності, є наявність у цих відносинах владного елемента, який полягає в тому, що власник, здійснюючи своє право власності, більшою або меншою мірою використовує свої повноваження як суб'єкта публічного права. Специфічним є й об'єкт цих відносин: майно, що входить до складу публічної власності. Як правило, значну частину цього майна становлять речі, вилучені з обігу (майно, що призначене для загального користування і в силу своїх фізичних якостей не може належати приватній особі; майно, що забезпечує обороноздатність країни, стратегічні та інші публічні інтереси держави), речі, що обмежені в обігу. Можливим є перебування в публічній власності і майна, яке може належати також будь-якій фізичній особі. Але такого майна у складі публічної власності набагато менше, і в ідеалі не повинно бути. Разом із тим, їх відрізняє той самий обсяг повноважень і як суб'єкта публічного права, і як суб'єкта права власності» [308, с. 255].

З таких позицій поділ підстав виникнення права власності на універсальні та спеціальні розглядається виходячи з того, що універсальними підставами є такі обставини, які можуть бути підґрунтям виникнення будь-якого виду права власності, передбаченого законодавством, а спеціальними підставами – ті обставини, які можуть бути підґрунтям виникнення лише якогось певного виду права власності.

При пошуках відповіді на питання про те, які підстави виникнення права власності є універсальними, а які спеціальними, слід звернутися до

змісту норм глави 24 ЦК України, а також ст. 2 ЦК України, де міститься характеристика учасників цивільних відносин.

Стаття 2 ЦК України передбачає, що: «учасниками цивільних відносин можуть бути фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права» [323]. Аналіз цитованої статті дає можливість зробити висновок, що ЦК України «...розрізняє два види суб'єктів цивільних відносин: особи приватного права і особи публічного права. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що на відміну від фізичних та юридичних осіб держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави тощо у ЦК не іменуються «особами», хоча і визнаються учасниками цивільних відносин. Це пов'язано з тим, що вони є суб'єктами не приватного (цивільного), а публічного права. Участь у цивільних відносинах для них є не головним призначенням, а лише зумовлена певною ситуацією» [301].

Отже, учасниками цивільних правовідносин можуть бути: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) суб'єкти публічного права – держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та ін. При цьому «особами» є суб'єкти приватного права, тоді як суб'єкти публічного права «особами» не іменуються.

Є. О. Харитонов і О. І. Харитонova, здійснюючи системне тлумачення ст. 2 ЦК України і положень норм глави 24 ЦК України, зробили висновок: «...у тих випадках, коли у відповідній нормі йдеться про «особи», можна вести мову лише про виникнення права приватної власності у фізичних або юридичних осіб. Якщо такої вказівки немає, то підстава виникнення права власності є або універсальною, або такою, що стосується якогось з видів права публічної власності» [301].

Оцінюючи підстави виникнення права власності з таких позицій, Є. О. та О. І. Харитонові зазначають, що «...воно виникає у фізичної або юридичної особи у випадках: 1) виготовлення нової речі (ст. 331 ЦК України);

2) переробки речі (ст. 332 ЦК України); 3) привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України); 4) набувальної давності (ст. 344 ЦК України); 5) знайдення скарбу (крім випадків, передбачених ч. 4 ст. 343 ЦК); 6) заволодіння рухомою річчю, від якої власник відмовився (ст. 336 ЦК України); 7) знахідки (ч. 1 ст. 338 ЦК України); 8) знахідки бездоглядної домашньої тварини (ч. 1 ст. 341 ЦК України); 9) приватизації (ст. 345 ЦК України)» [301, с. 61].

Крім того, право приватної власності виникає у фізичної особи у випадках: 1) спадкування за законом (глава 86 ЦК України); 2) самочинного будівництва, якщо це передбачено законом (ч. 3 ст. 376 ЦК України).

Відповідно до норм глави 24 ЦК України, підставами набуття права державної власності можуть бути: 1) виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури (ч. 4 ст. 343 ЦК України); 2) викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю органом державної влади (ст. 350, 351 ЦК України); 3) викуп пам'ятки історії та культури (ст. 352 ЦК України); 4) реквізиція (ст. 353 ЦК України); 5) конфіскація (ст. 354 ЦК України).

Також, глава 85 ЦК України передбачає, що «будь-який різновид права публічної власності може виникнути на підставі: 1) договору (глава 52 ЦК України); 2) спадкування за заповітом» [323].

Отже, універсальними підставами виникнення права власності слід визнати: 1) отримання продукції, плодів і доходів (ч. 2 ст. 189 ЦК України); 2) договір; 3) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України). Інші ж підстави виникнення права власності, передбачені в главі 24 ЦК України, є спеціальними підставами, які стосуються лише того або іншого виду права власності.

Використовуючи два згаданих критерія можна розрізняти наступні універсальні первинні та вторинні підстави набуття (виникнення) права власності.

Первинні універсальні підстави набуття права власності (тобто ті, що стосуються усіх її форм):

1) виготовлення нової речі є таким способом виникнення права власності, при якому воно виникає у зв'язку з виготовленням або створенням певної речі, якої не існувало раніше (новостворене майно). Власником у такому випадку стає той, хто виготовив (створив) цю річ для себе, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі (ст. 331 ЦК);

2) переробкою речей (специфікацією) є створення нової речі шляхом переробки матеріалу, який належить іншій особі, а не тій, що створила нову річ. Визначальною ознакою при цьому є не факт створення нової речі, а те, що ця нова річ створюється в результаті праці однієї особи з матеріалів, що належать іншій особі. Виникнення права власності на таку річ залежить від добросовісності чи недобросовісності специфікатора, при чому право власності у останнього виникає лише за наявності одночасно трьох умов (вартість створеної речі значно перевищує вартість використаних матеріалів; специфікатор не знав і не міг знати, що він використовує чужий матеріал; бажання специфікатора набути право власності на створену ним річ);

3) привласнення загальнодоступних дарів природи (ягоди, дичина, риба й ін.). Так, ст. 333 ЦК України передбачає, що «особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки» [323];

4) отримання продукції, плодів та доходів. Хоча зазначені юридичні факти не згадуються у главі 24 ЦК України (Набуття права власності), однак вони є підставами виникнення права власності згідно з ч. 2 ст. 189 ЦК, яка передбачає, що продукція, плоди та доходи від речі належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, отримується з речі або приноситься річчю (природні плоди – врожай, приплід тварин, вовна, молоко тощо; доходи від використання речі у

цивільному обігу – дивіденди від володіння цінними паперами, орендна плата тощо);

5) заволодіння рухомою річчю, від якої власник відмовився, тягне виникнення права власності у особи, яка заволоділа цією річчю, з моменту заволодіння нею (ст. 336 ЦК). Для цього потрібні такі умови: а) власник ясно відмовився від свого майна; б) це майно є рухомістю; в) набувач фактично заволодів такою річчю; г) припускається, що набувач має намір стати власником речі;

б) набуття права власності за набувальною давністю згідно зі ст. 343 ЦК України «може мати місце, якщо особа добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти ним протягом строку, передбаченого законом» [323].

При похідних підставах придбання права власності право набувача ґрунтується на праві відчужувача.

Універсальними підставами є: придбання майна за договором і в порядку спадкування. Охарактеризуємо зазначені підстави більш детально.

Так, договором є узгоджене волевиявлення двох осіб за умови, коли в ньому присутній намір передачі такого права від відчужувача до набувача (купівля-продаж, дарування, міна тощо). Якщо ж такого наміру у сторін немає і мова йде про передачу майна у тимчасове користування, на збереження тощо, то право власності до іншої особи не переходить.

Як слушно зазначає Є. О. Харитонов, «деяким європейським системам приватного права відомі так звані «речові договори», суть яких полягає саме у передачі права власності від власника до інших осіб. Такі договори характеризуються відсутністю вказівки на підставу передачі права власності на річ, тобто є за своїм характером абстрактними правочинами. Проте українському цивільному праву такі договори практично невідомі (винятки вкрай незначні: видача векселя тощо). Тому в договорі має бути зафіксовано не тільки бажання передати право власності на річ іншій особі, але й підстава виникнення зобов'язань (купівля-продаж, дарування і т.д.)» [316, с. 510].

У зв'язку з тим, що передача права власності в Україні опосередковується звичайними зобов'язальними договорами, виникає пов'язана з цим проблема визначення співвідношення моменту переходу права власності й моменту виникнення зобов'язань. Це має важливе значення, бо з цього моменту власник набуває право на захист набутої власності способами, передбаченими законом. Крім того, з цього моменту набувач має право здійснювати правомочності власника, на нього переходить тягар власності та ризик випадкової загибелі або псування майна.

Цьому питанню присвячена ст. 334 ЦК України, яка визначає: «...право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Отже, момент виникнення права власності у набувача визначений у ЦК диспозитивно. Договором сторін може бути встановлено, що право власності переходить до набувача до або після передання речі (наприклад, у момент оформлення правочину тощо). Переданням майна вважається вручення його набувачу або перевізнику, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачу майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно» [323].

Стаття 209 ЦК України передбачає, що «право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним» [323].

Відповідно ж до ст. 182 ЦК України, «якщо договір про відчуження майна підлягає державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації» [323].

Перехід права власності в порядку спадкування є можливим за заповітом або в силу прямої вказівки закону. У цих випадках підставою виникнення права власності у спадкоємця є юридична сукупність: 1) смерть

спадкодавця + заповіт + прийняття спадщини спадкоємцем; або 2) смерть спадкодавця + прийняття спадщини спадкоємцями за законом.

Однак універсальною підставою виникнення права власності є лише спадкування за заповітом, яким спадкодавець має право залишити своє майно будь-якому суб'єкту цивільних відносин.

Натомість, спадкування за законом належить до спеціальних підстав набуття права власності, оскільки стосується лише фізичних осіб, вказаних у законі, тобто може слугувати підставою набуття лише права приватної власності [307].

Однак для встановлення кола спеціальних підстав виникнення права власності не достатньо звернутися лише до норм глави 24 ЦК України. Для більшої повноти аналізу зазначених підстав вважається за доцільне звернутися також до норм глави 25 ЦК України, яка визначає підстави припинення права власності. Право власності лише у виняткових випадках може бути припинено як таке (наприклад, у випадку знищення речі), оскільки це суперечить самій сутності абсолютного права і такій властивості права власності, як «еластичність» та «самовідновлювання».

Враховуючи зазначене, звернемося до змісту глави 25 ЦК України.

Відповідно до ст. 346 ЦК України: «право власності припиняється у разі: 1) відчуження власником свого майна; 2) відмови власника від права власності; 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; 4) знищення майна; 5) викупу пам'яток історії та культури; 6) викупу земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю; 7) викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщено; 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; 9) реквізиції; 10) конфіскації, 11) припинення юридичної особи чи смерті власника» [323].

Наведений перелік дає можливість зазначити наступне:

1) цей перелік не є вичерпним, адже згідно з ч. 2 ст. 346 ЦК України «право власності може бути припинено також в інших випадках,

встановлених законом (наприклад, до таких випадків належить придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем (ст. 388 ЦК України), смерть власника (ст. 1216 ЦК України)» [323]);

2) найменування ст. 348 ЦК України є не зовсім точним, оскільки, як уже йшлося, у більшості випадків однакові юридичні факти можуть одночасно бути як підставами припинення права власності у однієї особи, так і підставами виникнення права власності в іншій особі (наприклад, договір купівлі-продажу є підставою припинення права власності у продавця і підставою виникнення права власності у покупця).

Отже, у зазначеній нормі ЦК України йдеться, як правило, не про припинення права власності взагалі, а про припинення його у конкретного учасника цивільних відносин. З урахуванням цієї обставини підстави припинення права власності можуть бути умовно поділені:

1) такі, що знищують право (у цьому випадку право власності знищується взагалі і перестає існувати стосовно певних речей); сюди відносимо: знищення майна та вилучення речей з цивільного обігу, внаслідок чого воно переходить у розряд «публічних речей» і перестає бути об'єктом цивільних прав. Фактично це «підстави припинення права власності» у вузькому значенні слова;

2) такі, що передають право (котрі одночасно слугують підставами припинення такого права у однієї особи і виникнення його у іншій); сюди відносять усі інші юридичні факти, вказані у главі 25 ЦК України. Їх називають «підставами переходу права власності», оскільки інакше може виникнути хибне враження, що припинення права власності у конкретного суб'єкта тягне припинення такого права взагалі [322].

Тут має враховуватися і той вид права власності, якого він набуває зрештою.

О. І. Харитонova зазначає: «...підставою трансформації будь-якого одного виду права власності у будь-який інший вид права власності може бути: 1) відчуження власником свого майна; 2) звернення стягнення на майно

за зобов'язаннями власника; 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі. Підставами трансформації права приватної власності у якийсь із різновидів права публічної власності може бути: 1) викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю; 2) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене. Підставами трансформації якогось із видів права власності у право державної власності є: 1) викуп пам'яток історії та культури; 2) реквізиція; 3) конфіскація» [301, с. 61].

Залежно від значення волі власника усі підстави припинення права власності Є. О. Харитонов поділяє на такі: «1) припинення права власності з волі власника (найчастіше відбувається в результаті передачі цього права іншій особі на підставі правочинів (договорів купівлі-продажу, дарування тощо); також може мати місце знищення речі власником (шляхом її споживання, переробки в іншу річ, фізичної ліквідації) і безадресна відмова від права власності на майно (дерелікція)); 2) припинення права власності незалежно від волі власника може бути двох різновидів: а) припинення права власності з об'єктивних причин (наприклад, загибель речі, загублення речі власником); б) припинення права власності внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (примусовий викуп майна, звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, реквізиція, конфіскація тощо). При цьому має дотримуватися положення Конституції України: ніхто не може бути позбавлений права власності інакше, як за рішенням суду» [316, с. 512].

Встановлено, що примусові способи припинення права приватної власності застосовуються державою до власників найчастіше у випадку порушення положень цивільного законодавства і умов цивільно-правового договору та, як наслідок, суб'єктивного цивільного права іншої особи. Примус також застосовується щодо правомірної поведінки суб'єкта права приватної власності для вирішення державних завдань, які пов'язані з

екстремальними соціальними умовами, – військовим станом, стихійними явищами тощо [16, с. 12].

Відчуження власником свого майна, разом із знищенням речі шляхом її споживання, є однією з найтиповіших для цивільного права підстав припинення права власності. У згаданому випадку власник за посередництва свого волевиявлення реалізує правомочність розпорядження річчю, визначаючи таким чином її подальшу юридичну долю. Зазвичай волевиявлення відчужувача, який відчужує право власності на річ, є узгодженим з волевиявленням іншої особи, який отримує у власність цю річ, тобто набувача.

Специфічність відчуження власником свого майна полягає в тому, що один і той самий юридичний факт (договір) одночасно слугує підставою припинення права власності у однієї особи (відчужувача) і підставою виникнення права власності у іншої особи (набувача).

Оскільки договір є вторинним (похідним) способом набуття права власності на річ, то до набувача переходять не лише правомочності власника, але й відповідні обов'язки, пов'язані з правом власності на цю річ (обтяження сервітутами, заставою тощо).

Розглядаючи питання відмови власника від права власності зазначимо, що ст. 347 ЦК України передбачає наступне: «особа може безадресно відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності» [323]. Оскільки у зазначеній нормі мова йде про «право особи» відмовитися від власності, можна дійти висновку, що це правило не стосується інших суб'єктів цивільних відносин, згаданих у ч. 2 ст. 2 ЦК. Отже, держава та інші соціально-публічні утворення не можуть безадресно відмовитися від права власності.

Стаття 348 ЦК України передбачає: «...якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, який був прийнятий пізніше, не може їй належати (наприклад, обмеження

оборотоздатності речі), це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом» [323]. Про це ж саме йдеться у випадках, коли з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, на яке, відповідно до пізніше прийнятого закону, потрібен особливий дозвіл, а в його видачі цій особі було відмовлено.

Є. О. Харитонов слушно зазначає, що норма може бути застосована за таких умов: «...правомірність підстави виникнення права власності на момент його набуття; недопущення законом, який був прийнятий пізніше, перебування певної речі у власності певної особи (встановлення вимоги наявності спеціального дозволу); відмова у видачі спеціального дозволу (у випадках, коли такий дозвіл потрібен); невідчуження зазначеного майна протягом строку, встановленого законом (тобто відсутність волевиявлення власника на добровільне відчуження майна)» [316, с. 510].

Особливе місце серед підстав припинення права власності посідає викуп земельної ділянки, адже має виражені публічно-правові риси та ґрунтується на врахуванні публічних інтересів шляхом обмеження прав приватних осіб. Визначальними тут є положення ч. 5 ст. 41 Конституції України, згідно з якими «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» [119].

У ЦК України припинення права власності шляхом викупу майна передбачає дві ситуації.

Перша ситуація охоплює випадки викупу земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю (а також викуп нерухомості, що знаходиться на цій земельній ділянці).

При цьому слід враховувати, що Конституція України і ЦК України не містять визначення поняття «суспільна необхідність, яка є підставою для припинення права власності на землю». Натомість примусове відчуження земельної ділянки у ст. 146 ЗК України іменується «викупом земельних

ділянок для суспільних потреб»: спорудження будівель, споруд органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; спорудження об'єктів оборони та національної безпеки; будівництво та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної й енергетичної інфраструктури тощо.

Згідно ст. 346 ЦК України, «викуп може бути здійснений добровільно (у разі наявності згоди власника ділянки) або примусово (за рішенням суду з ініціативи органів державної влади тощо відповідно до їх повноважень)» [323].

Відповідно до ст. 350 ЦК України (ч. 3), «...у випадках примусового викупу орган, який ухвалив рішення про викуп земельної ділянки, зобов'язаний письмово повідомити її власника про викуп, який передбачається здійснити, не пізніше ніж за один рік до викупу. Цей строк імперативно визначений законом і не може бути скороченим державним органом» [323].

Плата за земельну ділянку, що викупується, визначається за домовленістю сторін: орієнтири цієї плати встановлені окремим нормативно-правовим документом, який затверджено постановою КМУ [216]. Дані орієнтири є обов'язковими для органу, котрий ухвалив відповідне рішення про викуп. Але остаточне визначення викупної ціни відбувається шляхом встановлення ринкової вартості земельної ділянки і нерухомого майна, під якою мається на увазі та ціна, за якою зазначене майно могло бути реалізованим у даній місцевості за умовами вільного продажу на момент викупу (зокрема, має враховуватись категорія земель, її місцезнаходження тощо).

Другою ситуацією є викуп пам'ятки історії та культури. Такий викуп допускається, якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки історії та культури їй загрожує пошкодження або знищення.

Перш ніж застосувати примусовий викуп, власнику пам'ятки робиться попередження з вимогою вжити певних заходів щодо її збереження. У

випадку, якщо власник пам'ятки історії та культури не виконає приписів, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного державного органу може винести рішення про її викуп і перехід у власність держави. При цьому характер поведінки власника, наявність його вини в безгосподарному утриманні культурних цінностей тощо, значення не має.

Викупна ціна пам'ятки історії та культури може бути визначена або за згодою сторін, або ж судом (якщо є спір) (ст. 352 ЦК України).

Підставою припинення права власності у випадках, встановлених нормами зобов'язального права, є звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника. Так, якщо зобов'язання, забезпечене заставою, не буде виконано, заставодержатель отримує право звернення стягнення на предмет застави (ст. 589 ЦК України). У цьому випадку звернення стягнення на предмет застави здійснюється за рішенням суду, якщо інше не встановлено договором або законом. Заставлене майно може бути реалізовано з публічних торгів або реалізовано іншим чином у порядку, встановленому договором сторін або договором (ст. 590, 591 ЦК України).

Припинення права власності шляхом звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника застосовується також у випадку невиконання боржником обов'язку щодо передачі кредитору у власність речі, визначеної індивідуальними ознаками. У цьому разі відповідно до ст. 620 ЦК України кредитор отримує право витребування цієї речі у боржника та вимоги її передання відповідно до умов зобов'язання. Припинення права власності на таку річ відбувається з моменту винесення судом рішення про примусове виконання зобов'язання боржником шляхом передачі конкретної речі, визначеної індивідуальними ознаками, кредитору.

Серед підстав припинення права власності називається також реквізиція та конфіскація.

Від конфіскації як заходу карного покарання та адміністративного стягнення слід відрізняти випадки стягнення судом коштів у доход держави в порядку регресу (чч. 2 і 3 ст. 1191 ЦК України).

Не відображена у цивільному законодавстві така підстава виникнення права державної власності, як передача майна з комунальної до державної власності. Цю підставу можна було б назвати «відчуженням власником свого майна», але відповідно до ст. 626 ЦК України, юридичним фактом, що лежить в основі переходу права власності від відчужувача до набувача, є договір. В цьому випадку передача майна з комунальної у державну власність відбувається на підставі рішення органу місцевого самоврядування, прийнятого у межах його повноважень.

Закон України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» передбачає: «передача об'єктів з комунальної у державну власність здійснюється за рішенням: 1) сільських, селищних, міських, районних у містах рад – щодо об'єктів права комунальної власності відповідних територіальних громад; 2) районних, обласних рад – щодо об'єктів права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні районних, обласних рад» [227].

Також зазначений Закон встановлює: «...передача об'єктів з комунальної у державну власність здійснюється за наявності згоди на передачу Кабінету Міністрів України – щодо нерухомого майна (будівлі, споруди, у тому числі об'єкти незавершеного будівництва, приміщення), іншого окремого індивідуально визначеного майна підприємств; житлового фонду та інших об'єктів соціальної інфраструктури, які перебувають у повному господарському віданні чи оперативному управлінні державних підприємств, установ, організацій або не увійшли до статутних фондів господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), або органів, уповноважених управляти державним майном, – щодо окремого індивідуально визначеного майна підприємств (крім нерухомого майна)» [227].

Встановлено спеціальну процедуру прийняття рішення щодо такої передачі майна з комунальної у державну власність.

Порядок подання та розгляду пропозицій щодо передачі об'єктів з комунальної у державну власність визначається КМУ. Як правило, така передача є безоплатною.

Отже, така передача майна, яка є підставою виникнення права державної власності, не може бути віднесена до відчуження власником свого майна, а є спеціальною підставою виникнення права державної власності.

Підсумовуючи викладене вище можна дійти висновку стосовно методологічних засад виникнення права державної власності.

По-перше, слід завжди пам'ятати, що право власності виникає не абстрактно, а у певній правовій формі: як право приватної власності або як право публічної власності. З урахуванням цього підстави набуття права власності мають визначатися і характеризуватися саме на такому методологічному підґрунті – поділу права власності на право приватної та публічної власності.

По-друге, врахування поділу права власності на право приватної власності і право публічної власності спричиняє поділ підстав набуття права власності на універсальні, тобто такі, що є підставою виникнення будь-якого виду права власності, і спеціальні, які стосуються лише певних видів права власності.

По-третє, перелік універсальних і спеціальних підстав набуття права власності має визначатися з урахуванням не лише норм глави 24 ЦК України «Набуття права власності», але й норм глави 25 ЦК України «Припинення права власності», яку слід було б назвати «Припинення та трансформації права власності», а також інших норм ЦК України, де мова йде про підстави виникнення або трансформацій права власності.

На цьому методологічному підґрунті можна виокремити такі універсальні підстави набуття права власності: 1) отримання продукції,

плодів і доходів (ч. 2 ст. 189 ЦК України); 2) договір; 3) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України).

Спеціальними підставами набуття права приватної власності є: 1) виготовлення нової речі (ст. 331 ЦК України); 2) переробка речі (ст. 332 ЦК України); 3) привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України); 4) набувальна давність (ст. 344 ЦК України); 5) знайдення скарбу (крім випадків, передбачених ч. 4 ст. 343 ЦК); 6) заволодіння рухомою річчю, від якої власник відмовився (ст. 336 ЦК України); 7) знахідка речі (ч. 1 ст. 338 ЦК України) або бездоглядної домашньої тварини (ч. 1 ст. 341 ЦК України); 8) приватизація (ст. 345 ЦК України); 9) спадкування за законом (глава 86 ЦК України); 10) самочинне будівництво, якщо це передбачено законом (ч. 3 ст. 376 ЦК України).

Для такого досить специфічного виду права власності, як державна, є свої специфічні, притаманні лише цьому виду спеціальні підстави: 1) виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури (ч. 4 ст. 343 ЦК України); 2) викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю (ст. 350, 351 ЦК України); 3) викуп пам'ятки історії та культури (ст. 352 ЦК України); 4) реквізиція (ст. 353 ЦК); 5) конфіскація (ст. 354 ЦК); 6) договір (глава 52 ЦК України); 7) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України).

Крім цього, спеціальними підставами набуття права державної власності є передача об'єктів комунальної власності у державну власність; націоналізація, реприватизація та ін.

Також до спеціальних належать перерозподіл публічного майна у зв'язку з розмежуванням повноважень, надходження грошових коштів до бюджету в якості податків, зборів, пені, штрафів [45, с. 12].

Можна погодитися з висновками авторів, які вважають, що традиційне розрізнення первісних і вторинних підстав (способів) виникнення права власності сьогодні є недостатнім. Має також враховуватись практичне значення диференціації підстав (способів) для застосування стосовно того чи іншого виду (різновиду) права власності. Перспективи вдосконалення

цивільного законодавства у цій галузі мають визначатися з урахуванням цих інноваційного підходів [301].

О. В. Дзера зазначає, що «в період соціалістичного будівництва спеціальні способи набуття права власності переважали над універсальними, бо для суспільної власності, особливо державної, встановлювалося багато переваг та обмежувалося коло підстав виникнення права власності у громадян» [79, с. 117–118]. Зазначимо, що на даному історичному щаблі розвитку України дещо змінилося співвідношення спеціальних і універсальних способів виникнення права власності, зокрема більшого поширення і значення набувають загальні способи, зокрема у зв'язку з наданням громадянам, нарівні з іншими суб'єктами цивільних правовідносин, права на підприємницьку та іншу господарську діяльність, розширилося також коло спеціальних підстав (зокрема завдяки приватизації).

РОЗДІЛ 2.

ПЕРВІСНІ ПІДСТАВИ НАБУТТЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

2.1. Виготовлення нової речі

Якщо вести мову про таку підставу набуття права власності, як виготовлення нової речі, то саме цей спосіб набуття права власності визнається найпоширенішим. Створенням нової речі (як у промислових масштабах, так і в одиничному екземплярі) незалежно від форми власності характеризується процес розширеного відтворення, виробництва. Отже, саме виробнича діяльність є підставою (способом) набуття як колективної чи державної, так і приватної власності. Набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва належить до первісних способів, оскільки право власності виникає на майно (річ), якого раніше не було, тобто виникає на це майно вперше і не ґрунтується на праві власності інших осіб.

Право власності на нову річ, яка виготовлена або створена особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила або створила річ зі своїх матеріалів на підставі договору, стає власником цієї речі (ст. 331 ЦК України). Новостворене майно може бути як рухомим, так і нерухомим. Право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

Стаття 331 ЦК України під виготовленням нової речі розуміє «...такий спосіб виникнення права власності, коли воно виникає в зв'язку з виготовленням або створенням якоїсь речі, що не існувала раніше (новостворене майно). Власником у цьому випадку стає той, хто виготовив (створив) цю річ для себе, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі» [323].

Аналізуючи зміст ст. 331 ЦК України, можна зробити висновок, що момент виникнення права власності залежить від типу речі, яка створена.

Право власності на рухому річ виникає з моменту її створення. У літературі зазначається, що таким моментом можна вважати момент, коли річ стає окремим елементом оточуючого світу, об'єктивується у ньому. Право власності на річ набувається лише у тому випадку, коли вона виготовлена у відповідності до норм закону (дотримання будівельних правил, норм про захист оточуючого середовища тощо), а також не порушення норм стосовно деяких видів речей, для виготовлення яких потрібен дозвіл або ліцензія [177, с. 68].

Натомість право власності на нерухомі речі (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) виникає з моменту її державної реєстрації (ст. 182 ЦК). Тут звертають увагу на колізію норм ЦК: у ч. 2 ст. 331 ЦК допускається «виникнення права на нерухомість з моменту завершення будівництва або з моменту прийняття його в експлуатацію» [323]; ст. 182 ЦК передбачає «обов'язкову державну реєстрацію виникнення права власності та інших речових прав» [323].

Тобто до моменту державної реєстрації нерухоме майно юридично не існує, а відповідно до ч. 3 ст. 331 ЦК України забудовник до завершення будівництва вважається лише власником матеріалів та обладнання, які були використані в процесі цього будівництва [113, с. 260]. Слід погодитися з О. Вороною, яка «...критикує положення ст. 331 ЦК України, що встановлює три моменти виникнення права власності на новостворене нерухоме майно: з моменту завершення будівництва (створення майна); з моменту прийняття його до експлуатації; з моменту державної реєстрації. Вчена зазначає, що право власності на нерухоме майно, та зокрема на житло, відповідно до чинного законодавства підлягає державній реєстрації, тому право власності на новостворене житло виникає з моменту державної реєстрації» [165, с. 9].

Таким чином, щоб новостворене майно стало об'єктом цивільно-правових відносин, потрібно виконання трьох умов: 1) завершення будівництва; 2) прийняття до експлуатації; 3) державна реєстрація [203].

Порівняння цих норм дає можливість зробити висновок про необхідність надання переваги ст. 182 ЦК України, яка встановлює загальне, імперативне правило щодо реєстрації нерухомості. Тобто і право власності на створене нерухоме майно може виникати лише з моменту її державної реєстрації.

Верховний суд зауважує, що державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі документів, зазначених у ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Державна реєстрація не є способом набуття права власності, а лише становить засіб підтвердження фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно. При цьому необхідно враховувати, що в ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначено «поняття державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно» [214].

Державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі документів, зазначених у ст. 27 цього Закону [214].

Стаття 331 ЦК України (чч. 3, 4) передбачають: «...за заявою зацікавленої особи суд може визнати її власником недобудованого нерухомого майна, якщо буде встановлено, що частка робіт, яка не виконана відповідно до проєкту, є незначною. Оскільки закон не визначає розмір такої «незначної частки», треба вважати, що в кожному конкретному випадку суд на свій розсуд оцінює, чи можна вважати ту чи іншу нерухому річ незакінченим будівництвом і відповідно виникає в особи право власності на

матеріали чи на нерухому (незакінчену будівництвом) річ. До завершення будівництва особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва» [323].

Є. О. Харитонов зазначає, що «...створення речей (шляхом індивідуального виготовлення або у виробництві) є одним із найважливіших первісних способів набуття права власності. При наданні матеріалу чи речі іншої форми змінюється її економічне значення. З'являється нова річ або суттєво покращуються властивості існуючої речі. Законодавство, норми якого регулюють відносини у сфері підприємництва в Україні, містить нормативно визначені заходи щодо заохочення розвитку саме такого способу набуття права власності. Суб'єктом права власності на виготовлену річ є особа, яка виготовила нову річ (зокрема за умов, якщо вона є власником матеріалів); інші особи, визначені договором (наприклад, підряду) або законом. Особливості регулювання набуття права власності на майно, створене на підставі договору будівельного підряду, містить ст. 876 ЦК, якою передбачається, що власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт є замовник, якщо інше не передбачено договором» [316, с. 516].

Головним джерелом національного багатства, у тому числі нагромадження державної власності, безперечно, є виробнича діяльність трудових колективів. Матеріальні цінності з моменту їх створення на державних підприємствах надходять у державну власність. Розширене відтворення є первісним способом виникнення права державної власності.

Таку продукцію виготовляють створені з цією метою державні комерційні та казенні підприємства.

Законодавством встановлено види господарської діяльності, які можуть здійснюватися лише державними підприємствами, з виготовленням відповідної продукції.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 22 Господарського кодексу України «...законом можуть бути визначені види господарської діяльності, яку

дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам і організаціям (згідно з Законом України «Про підприємництво» діяльність, пов'язана з виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, видобуванням бурштину, охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій – також і повними товариствами)» [64].

Для реалізації діяльності з виготовлення продукції спеціального гатунку і призначення створюються так звані казенні підприємства.

Так, ст. 77 ГК України визначає: «...казенні підприємства створюються в галузях народного господарства, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом» [64].

Для здійснення комерційної діяльності створюються комерційні державні підприємства. Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на підставі статуту та несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім своїм майном. Державне комерційне підприємство не є власником державного майна, а володіє ним на праві господарського відання, що дає змогу володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном. Щодо окремих видів майна є обмеження у

розпорядженні. Зокрема, відчужувати майнові об'єкти таке підприємство може лише за попередньою згодою органу управління, а нерухоме майно – за умови додаткового погодження з Фондом державного майна України.

Казенні підприємства принципово відрізняють від державних комерційних підприємств, оскільки їхня діяльність не спрямована на отримання прибутків, а необхідна для задоволення загальносуспільних потреб. Сферою їхнього функціонування зазвичай є природні монополії, а також підприємства, продукція або технологія яких потрібна для підтримання обороноздатності держави [285].

Станом на 1 квітня 2020 року за інформацією, наданою суб'єктами управління (за підсумками проведеної інвентаризації об'єктів державної власності), в Реєстрі обліковуються:

- 20,2 тис. юридичних осіб, які діють лише на основі державної власності й належать до сфери управління відповідного суб'єкта управління;
- 437 господарських організацій з корпоративними правами держави;
- більше 1 млн об'єктів державного майна, з яких:
 - 560,0 тис. об'єктів нерухомого майна державних підприємств, установ, організацій;
 - 585,0 тис. об'єктів державного майна, яке не увійшло до статутних капіталів господарських товариств у процесі корпоратизації, але залишилося на їх балансі;
 - 26,2 тис. об'єктів державного майна, яке не увійшло до статутних капіталів господарських товариств у процесі приватизації, але залишилося на їх балансі [105].

Ратифікувавши Угоду про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським співтовариством – з іншого, Україна отримала інструмент і дороговказ для своїх перетворень. Виконання вимог цієї Угоди щодо відповідності Копенгагенським критеріям дає можливість Україні в подальшому стати повноцінним членом Європейського Союзу [236]. Становлення та подальший розвиток національної економіки

здійснюватиметься на основі впровадження Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», яка визначає мету, вектори руху, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов. Стратегія передбачає в рамках чотирьох векторів руху реалізацію 62 реформ і програм розвитку держави, однією з яких є реформа управління державною власністю. Сучасна держава ставить перед державними підприємствами крім комерційних, ще й соціально-економічні цілі, використовуючи їх для регулювання та підвищення конкурентоздатності економіки, подолання господарських диспропорцій та підтримки зайнятості [192].

2.2. Виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури

Скарб, що є об'єктом цивільних прав, в літературі відносять до різновиду безхазяйних речей [332, с. 241].

Вперше набуття права власності на скарб було нормативно урегульовано в римському праві. З самого початку скарб за римським правом розглядався як складова частина речі, в якій він захований, а тому належав власнику цієї речі [37].

Положення стосовно набуття права власності на скарб встановлені ст. 323 ЦК України, а саме: «...скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності» [323].

Отже, об'єктом є гроші, валютні цінності, інші цінні речі (дорогоцінні метали, перли, дорогоцінні метали в злитках у виробках і ломі), а не будь-яке інше майно, і вони «можуть визнаватися скарбом за наявності таких умов, а саме: 1) вони повинні бути закопані чи іншим способом приховані в землі. Якщо предмет був не прихований, а втрачений, то він не може бути визнаний скарбом, незважаючи на те, що з часу втрати пройшло багато часу; 2) власник їх є невідомий, або якщо й відомий, але за законом втратив на них

право власності. З огляду на це, не є скарбом умисно приховані цінності, якщо їх власник відомий і не втратив право власності на них» [325].

Слід зазначити, що на відміну від знахідки, речі, які є скарбом, не вибули з володіння власника поза його волею (не були втрачені), а були спеціально заховані ним у землі або іншим способом.

Не є скарбом речі, власник яких невідомий або не втратив право власності на них за законом (не минули строки набувальної власності).

Згідно чч. 2, 3, 4 ст. 343 ЦК України особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. В літературі зазначається: «У тих випадках, коли скарб був виявлений у майні, що належить на праві власності іншій особі (наприклад, таким майном може бути земельна ділянка, будівля тощо), право власності на скарб виникає у двох осіб – у особи, якій належить майно, в якому скарб був прихований, та в особи, яка виявила скарб. Між цими особами виникає право спільної часткової власності на скарб, причому їхні частки є рівними» [325].

У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна. Якщо раніше скарб вважався власністю держави, то тепер він поступає у власність особи, якій належить майно, де був схований скарб, та особи, що його знайшла.

Р. А. Майданик зазначає: «...набути право власності на скарб можуть: особа, яка виявила скарб; ця особа та власник майна, в якому скарб був прихований, як співвласники (за умовою наявності згоди на пошук скарбу чи користування відповідним майном); власник майна, в якому був прихований скарб (за відсутності його згоди на використання цього майна іншою особою для розкопок чи пошуку цінностей); держава, на речі, що є пам'ятками історії та культури, та у випадку, якщо скарб виявлено особами під час виконання ними своїх трудових (або договірних) обов'язків (наприклад, археологами)» [149, с. 407].

Виходячи з цього можна зробити висновок, що ЦК України обмежив коло випадків, коли право власності на скарб набуває держава.

За ЦК УРСР 1963 р. скарб завжди надходив у власність держави. Відповідно до ЦК України, держава набуває право власності на скарб лише тоді, коли предмети, що становлять скарб, є пам'яткою історії та культури. Правовий режим пам'яток історії та культури регулюється Законом України «Про охорону культурної спадщини», який зазначає: «...пам'яткою визнається об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У разі виникнення спору стосовно того, чи є скарб пам'яткою історії та культури, він підлягає розгляду в суді» [226].

Зазначений Закон визнає, що «культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини; об'єктом культурної спадщини є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність» [226].

Так, у смт Городниця на Житомирщині місцеві жителі, копаючи пісок на березі річки Случ, знайшли 32 срібники часів Київської Русі, які історики вважають унікальним скарбом національного значення. «Експедиція Інституту археології НАН України в кінці серпня обстежила місце знахідки скарбу срібників, які були виявлені поблизу смт Городниця Новоград-Волинського району Житомирської області мешканцем селища С. М. Комаром та атрибутовані кандидатом історичних наук, науковим співробітником Інституту Історії НАН України О. А. Алфьоровим. На місці обстеження досліджено об'єкт – яму, в якій було виявлено скарб. В

заповненій ямі та у відвалах було виявлено 6 цілих та фрагментованих срібників», – зазначив керівник Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України Андрій Петраускас.

За його словами (А. Петраускаса): «так званий «Городницький скарб» срібників князя Володимира Святого та Святополка Окаянного нині налічує 38 монет. Скарб передали на зберігання в Житомирський обласний краєзнавчий музей. Далі комісія при Міністерстві культури дослідить срібники і вирішить якому музейному закладу їх передадуть» [161].

Особа, яка виявила такий скарб, має право одержати від держави винагороду в розмірі до двадцяти відсотків від його вартості на момент виявлення, якщо вона негайно повідомила Національній поліції або органу місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування.

Якщо скарб, що становить культурну цінність, був виявлений у майні, що належить іншій особі, ця особа, а також особа, яка виявила скарб, мають право на винагороду у розмірі до десяти відсотків від вартості скарбу кожна.

У науковій літературі зверталась увага на необхідність заміни термінології, оскільки «об'єкт культурної спадщини» є поняттям надто широким. Замість нього В. Ф. Зверховська пропонує: «...запровадити до цивільного законодавства категорію «культурні цінності» як унікальних рухомих чи нерухомих речей, створених людиною та значимих для широкого кола суб'єктів цивільного права. При цьому можливий поділ культурних цінностей на нерухомі та рухомі» [98, с. 4].

Досить цікавою є точка зору Т. В. Дуденко, яка на підставі існуючих в юридичній літературі підходів до визначення поняття «культурні цінності», більшість з яких базується на речовій природі вказаних об'єктів, зробила висновок, що визначення поняття «культурні цінності» має ґрунтуватись насамперед на правових характеристиках культурних цінностей, з обов'язковим урахуванням філософських і культурологічних аспектів. Авторка також вважає, що поняття «культурні цінності» є ширшим за

поняття «культурна спадщина» і родовим, відображає загальну тенденцію глобалізації в міжнародному співтоваристві. Вони охоплюють не лише речі (матеріальні об'єкти), а й нематеріальні блага – результати творчої діяльності, поняття, образи, ідеї, виражені в цих витворах [91, с. 1].

На нашу думку, легальне визначення об'єкту культурної спадщини є більш вдалим і більш пристосовним для практичних потреб, оскільки розкриває, зокрема, особливості тих пам'яток, які дійшли до нас з минулого і можуть бути виявлені як скарб. Так, характеристика цього важливого об'єкта як такого, що доніс до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберіг свою автентичність, є необхідною для визначення поняття скарбу як такого, що має цінність для загалу.

Культурні цінності можуть бут нерухомими або рухомими.

Нерухомі культурні цінності минулого відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» поділяються на такі групи: «археологічні; історичні; об'єкти монументального мистецтва; об'єкти архітектури; об'єкти містобудування; об'єкти садово-паркового мистецтва; ландшафтні; об'єкти науки і техніки» [226].

Цікавим у контексті цього наукового дослідження є питання, чи може бути визнано нерухоме майно в якості скарбу. В літературі з цього приводу висловлювалась точка зору, відповідно до якої скарбом може бути лише рухоме майно. Цей висновок ґрунтується на двох обставинах: по-перше, для набуття права власності на безхазяйну нерухому річ законодавством встановлений інший порядок виникнення права, і по-друге, визначення цінних предметів є нехарактерним для опису нерухомих речей [70].

Цілком погоджуємося з висловленими міркуваннями.

Відомості стосовно того, якими можуть бути рухомі культурні цінності минулого, містяться у нормативно-правових актах підзаконного характеру. Наприклад, відповідно до п. 1.2 «Правил торгівлі антикварними речами», затверджених Наказом Міністерства економіки та з питань європейської

інтеграції України, Міністерства культури і мистецтв від 29 грудня 2001 року, до них належать антикварні речі, якими є культурні цінності як об'єкти матеріальної й духовної культури, створені понад 50 років тому, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, підлягають збереженню, відтворенню та охороні [205].

Правила торгівлі антикварними речами містять перелік «антикварних речей», до яких належать:

«а) предмети і документи, що пов'язані з розвитком суспільства та держави, історією науки, мистецтва і техніки, а також з життям і діяльністю видатних осіб, державних, політичних і громадських діячів;

б) художні твори, у тому числі: оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, картини та малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів; оригінальні художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів; гравюри, естампи, літографії та їх оригінальні друковані форми, твори декоративно-прикладного мистецтва, у тому числі вироби традиційних народних промислів та інші художні вироби зі скла, кераміки, дерева, металу, кістки, тканини та інших матеріалів;

в) складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

г) рідкісні рукописи, друковані видання і документальні пам'ятки, у тому числі інкунабули та інші видання, що являють собою історичну, художню, наукову та культурну цінність;

г) архівні документи, включаючи кіно-, фото-, фотодокументи;

д) унікальні та рідкісні музичні інструменти;

е) старовинні монети та інші предмети колекціонування» [205].

Тут слід зазначити, що не всі антикварні речі можуть бути визнані пам'ятками історії та культури, а тому передаватися в силу цього до державної власності. Для цього потрібна значна історична, культурна, художня та інша цінність [174].

До державної власності належать:

1) скарби, що становлять культурну цінність відповідно до закону (ч. 4 ст. 343 ЦК України);

2) викуплені нею пам'ятки культурної спадщини (ч. 4 ст. 352 ЦК України) [212];

3) придбані культурні цінності, які були заявлені до вивезення (ст. 20 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей») [210];

4) вилучені або конфісковані та обернені відповідно до закону в доход держави (ч. 4 ст. 28 Закону «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей») тощо.

Отже, питання про віднесення знайдених у складі скарбу речей, які можна віднести до категорії «пам'ятки історії та культури», а також про розмір винагороди має бути вирішено після проведення державної експертизи [9].

Таким чином, лише частина культурних цінностей набувається в державну власність внаслідок виявлення скарбу. Ці скарби зберігаються у музейних фондах України. Відповідно до Закону України «Про музеї та музейну справу» державна частина Музейного фонду України складається з: музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що є державною власністю, у тому числі й музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються в музеях, які належать до сфери управління місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також у музеях, створених при різних юридичних особах чи у їх складі. До державної частини Музейного фонду України належать музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються в державних і комунальних юридичних особах» [223].

При аналізі правового режиму державної та недержавної частини Музейного фонду України зроблено висновок, що державна частина Музейного фонду України має правовий режим державної та комунальної власності, – тобто музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що

віднесені до державної частини Музейного фонду України, не підлягають відчуженню, за винятком обміну на інші музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання (ч. 1 ст. 15 Закону України «Про музеї та музейну справу») [91].

В якості скарбу до державної власності можуть бути набуті й зараховані до Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, дорогоцінне каміння органогенного утворення та напівдорогоцінне каміння [213].

Як уже зазначалось раніше, держава набуває також право власності на речі у випадку, якщо скарб виявлено особами під час виконання ними своїх трудових (або договірних) обов'язків (наприклад, археологами).

Археологічна знахідка – це річ, видобута зі схованих від третіх осіб місць спеціально уповноваженими на це особами. Як правило, археологічні розкопки організуються і здійснюються спеціальними суб'єктами – археологами, чия професійна діяльність полягає у пошуку речей (артефактів) історичної давнини [99]. Звичайний скарб, знайдений звичайною особою, не може бути археологічною знахідкою. Предмети, знайдені археологами, описуються, протоколюються та здаються до відповідних фондів. З точки зору цивільного права у археолога, що знайшов артефакт, не виникає на нього право власності і він не може розпоряджатися ним за своїм бажанням. У цьому плані археологічна знахідка обмежена у цивільному обігу [101].

В науковій літературі зазначалось, що пам'ятки археології мають певну специфіку, пов'язану, по-перше, з тим, що це ранні культурні цінності; по-друге, з тим, що про існування одних з них відомо, а інших – залишається невідомим до моменту їх виявлення. Крім того, археологічні пам'ятки мають значення не тільки для держав, на території яких вони були знайдені, а й для всього людства в цілому, відповідно до Європейської конвенції «Про охорону археологічної спадщини» [10].

Відмінності між скарбом і археологічними цінностями полягають у тому, що скарби не завжди містять культурні цінності, тоді як кожна археологічна знахідка є сама по собі культурною або історичною цінністю.

Крім цього, на відміну від скарбу археологічні знахідки не були сховані спеціально, а це сталося внаслідок звичайного ходу історії чи інших обставин, але ознака наміру сховати речі відсутня.

Головна відмінність археологічної знахідки від скарбу полягає у специфічному характеру цінності, що має, як правило, ясно виражений науковий характер [174].

Слід зазначити, що чинним законодавством не встановлено чіткої процедури передачі знайденого скарбу уповноваженим органам, не встановлено також, від кого скарбошукачі мають право отримати компенсацію (очевидно, це відбувається за рахунок відповідного бюджету), яким є строк виплати компенсації, проте особа, що знайшла скарб, цілком законно може розраховувати на винагороду у розмірі 20% від вартості скарбу, встановленої на підставі оцінки відповідних експертних комісій з питань повернення культурних цінностей, створених Мінкультури.

Судова практика розгляду спорів, предметом яких є скарб, установлена лише щодо розгляду судами спорів про передачу права власності на культурні пам'ятки відповідному державному органу з питань охорони культурної спадщини. Точніше кажучи, суди в таких справах ухвалюють єдине можливе рішення – витребувати майно, яке особа набула на підставах, як безхазяйні речі, яке однак становить певну культурну та історичну цінність.

Не остаточно вирішеним у законодавстві залишається питання набуття права державної власності на безхазяйне майно.

З юридичної точки зору умови, підстави та процедура вирішення питання набуття права на безхазяйну річ (безхазяйне майно) начебто чітко врегульовані відповідними нормами Цивільного кодексу України (ст. 335 ЦК України), Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на

нерухоме майно та їх обтяжень», Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127.

ЦК України визначає: «безхазяйне майно (безхазяйну річ) як річ, яка не має власника або власник якої невідомий» [323]. Як зазначається в науковій літературі, за змістом цієї статті поняття «не має власника» та «власник невідомий» схожі та мають на увазі одну ознаку: відсутність особи, яка б могла оспорити право власності на нерухоме майно.

Разом з тим Л. В. Сидорова слушно зазначає, що «слова «не має власника» можна застосовувати у випадку, якщо право на нерухоме майно виникало, однак з певних причин або не було зареєстровано, або припинилося. Натомість «власник невідомий» застосовується при відсутності будь-якої підтвердженої інформації щодо особи, яка має на це майно зареєстроване право» [263].

Аналіз змісту ч. 1 ст. 335 ЦК України дає можливість зробити висновок, що «безхазяйним нерухомим майном є нерухома річ, яка не має власника або власник якої невідомий. Які саме предмети матеріального світу за законодавством України належать до нерухомого майна визначено у ч. 1 ст. 181 ЦК України та ч. 3 ст. 66 ГК України. Так, до нерухомих речей (нерухомого майна, нерухомості) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення» [138].

Нерухомістю визнається й цілісний майновий комплекс, який може бути об'єктом купівлі-продажу та інших угод, на умовах і в порядку, визначених ГК України та законами, ухваленими відповідно до нього. Зокрема, підп. 28 п. 5 Постанови НБУ визначає, що «цілісний майновий комплекс – це об'єкт, сукупність активів якого забезпечує проведення окремої господарської діяльності на постійній і регулярній основі. Цілісними майновими комплексами є підприємства, а також їх структурні підрозділи (цехи, виробництва, дільниці тощо), які можуть бути виділені в

установленому порядку в самостійні об'єкти з подальшим складанням відповідного балансу і можуть бути зареєстровані як самостійні суб'єкти господарської діяльності» [217]. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також на інші речі, права на які підлягають державній реєстрації.

Слід мати на увазі, що згідно з п. 1.2 Положення про Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 09.06.1999 р. № 31/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 18.08.2004 р. № 85/5), зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 18.08.2004 р. за № 1020/9619, правовий режим нерухомого майна поширювався на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти. Відповідно до вищезгаданої правової норми нерухомим майном (з метою цього Положення), крім земельних ділянок та розташованих на них об'єктів, які невід'ємно пов'язані з ними і переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення, вважалось також незавершене будівництво. (Згадане Положення та наказ Міністерства юстиції України від 09.06.1999 р. № 31/5 втратили чинність відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 14 грудня 2012 р. № 1844/5).

Що стосується визначення обставин, які доводять, що нерухоме майно, яке заявник просить передати в комунальну власність, є річчю, «яка не має власника», або річчю, «власник, якої невідомий», то в роз'ясненні Міністерства юстиції України від 13 жовтня 2011 р. деякі аспекти набуття права власності на об'єкти безхазяйного нерухомого майна, підписаному від імені Управління цивільного законодавства та законодавства з питань земельних відносин Ю. С. Обдимко, висловлюється думка, що «в контексті ст. 335 ЦК України поняття «не має власника» та «власник невідомий» об'єднує одна спільна категорія – відсутня особа, яка б могла оспорити право власності на нерухоме майно. Таке поняття, як «не має власника»,

застосовується у випадку, якщо певна річ має статус нерухомого майна, права щодо якого виникли у його власника та були зареєстровані в Реєстрі прав власності на нерухоме майно, однак з певних причин право власності у відповідної особи на зазначене майно припинилося» [28]. Тобто при фактичному існуванні об'єкта нерухомого майна його власник відсутній. Таким чином, доведенню підлягає та обставина, що нерухоме майно мало власника, але станом на дату звернення із заявою про передачу нерухомого майна в комунальну власність це право особи припинилося, і вона уже не є власником майна. У цьому випадку мова йде, перш за все, про передбачену ст. 347 ЦК України можливість власника відмовитись від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про його відмову від права власності. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, зокрема від права власності на нерухоме майно, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру. Ця обставина також потребує доказування.

О. Ю. Бортник зазначає: «Поняття «власник невідомий» застосовується у випадку, якщо має місце фактичне існування об'єкта нерухомого майна при відсутності будь-якої документації щодо нього та інформації про його власника. Сьогодні найпоширенішою помилкою як органів, що здійснюють державну реєстрацію прав, так і органів місцевого самоврядування при реалізації своїх повноважень, пов'язаних з вирішенням питання можливості віднесення нерухомого майна до категорії «безхазяйне», є застосування поняття «безхазяйна річ» до майна, власник якого відомий (наприклад, інформація щодо особи власника міститься в Реєстрі прав власності на нерухоме майно), але він не перебуває за місцем знаходження такого майна або ж у певний час місце його перебування встановити неможливо. Слід також мати на увазі, що не може належати до нерухомого майна, яке не має власника або власник якого невідомий, нерухома річ, яка є власністю особи, навіть якщо право власності цієї особи на таке майно не зареєстровано в

Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, за умови, що відповідне право зареєстровано згідно із законодавством, чинним на момент його виникнення» [28].

Розглянемо процедуру та порядок перетворення «майна, яке не має власника» на майно, яке «має власника в особі громади».

Така процедура складається із кількох послідовних етапів:

- 1 етап – виявлення та фіксація безхазяйного майна,
- 2 етап – взяття на облік,
- 3 етап – передача такого майна у комунальну власність [263].

Але і тут не все так просто, як може здаватися. Так, зокрема, не врегульованими є питання стосовно земельних ділянок, на яких розташовано передане в комунальну власність безхазяйне майно. Таке майно може розташовуватись на землях державної власності, які не можуть бути передані у комунальну власність. Перелік таких земель міститься у ч. 2 ст. 117 ЗК України. Вони можуть бути також розташовані на землях оборони, на землях, щодо яких встановлено особливий режим їх використання тощо. Прикладами такого безхазяйного нерухомого майна можуть бути безхазяйні електричні мережі, безхазяйні телекомунікаційні мережі, безхазяйні під'їзні залізничні колії, які залишилися після ліквідації чи реорганізації підприємств – юридичних осіб, або не увійшли до статутних капіталів державних підприємств у процесі приватизації цих підприємств. За таких обставин, як зазначає О. Бортник, може виникнути ситуація, коли суб'єкт права державної власності на землю змушений буде, у тому числі й поза його волею, без конкурсу та безоплатно відчужувати право на користування земельною ділянкою органу місцевого самоврядування або уповноваженій ним особі, що суперечитиме закріпленим у ст. 3 ЦК України засадам справедливості та розумності цивільного законодавства. Ми поділяємо її думку, згідно якій ст. 335 ЦК України слід було б доповнити положенням про те, що право власності на безхазяйні нерухомі речі за рішенням суду може виникати у власника земельної ділянки, на якій розташовано це майно. При цьому

визначити, що безхазяйне нерухоме майно може передаватися у державну або комунальну власність за рішенням суду за заявою органів, уповноважених управляти державним майном або майном відповідної територіальної громади, залежно від того, на землях державної чи комунальної власності воно розташовано [27, с. 228].

РОЗДІЛ 3.

ПОХІДНІ ПІДСТАВИ НАБУТТЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

3.1. Договір (правочини)

Розподіл (розщеплення) єдиної державної власності Союзу РСР і союзних республік дав можливість утворити первісну державну власність України, що стало можливим відповідно до Декларації про державний суверенітет України та положень законодавчих актів. В Декларації проголошувалося право України не лише на всі багатства, розташовані на її території, а й на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, створених завдяки зусиллям народу України.

Разом з тим, договори (правочини) у сфері внутрішнього і зовнішнього товарообігу (оплатні й безоплатні) є похідним способом виникнення права державної власності. Вони забезпечують перехід у державну власність матеріальних благ від інших власників (недержавних підприємств та організацій, окремих громадян). За умови укладення договорів між державними підприємствами відбувається перерозподіл матеріальних благ (а не їх збільшення).

За загальним правилом, держави як повноправні суб'єкти цивільного права можуть брати участь у зобов'язальних правовідносинах. У літературі зазначається, що найбільш поширеними видами участі держави в зобов'язальних правовідносинах є договір поставки для державних потреб, договори купівлі-продажу державного майна шляхом приватизації.

Крім операцій на внутрішньому ринку Україна (як держава) може брати участь і в зовнішньому обороті, що є можливим за умови, коли зовнішньоторговельні відносини встановлюються через торгівельні представництва України за кордоном і через інші спеціально уповноважені органи. В даному випадку держава безпосередньо виступає як суб'єкт

цивільного права та набуває всіх прав і обов'язків (ст. 8 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [222]).

Відповідно до ст. 3 цього Закону «Україна в особі її органів, місцеві органи влади й управління в особі створених ними зовнішньоекономічних організацій, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, а також інші держави, які беруть участь у господарській діяльності на території України, діють як юридичні особи» [222].

І тут виникає питання, в якому статусі Україна як держава може брати участь у цивільно-правових відносинах, зокрема, у договорах.

Слід зазначити, що у проєктах Цивільного кодексу пропонувалася конструкція правової норми, згідно з якою держава є юридичною особою.

До речі, у багатьох зарубіжних країнах держава однаково з територіальними громадами визнається юридичною особою публічного права і належить до так званого особливого суб'єкта.

Актуальність проблематики участі держави в цивільних відносинах, у тому числі в договірних відносинах, вже була об'єктом наукових досліджень. Зокрема цьому питанню тією чи іншою мірою присвячені роботи таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як Ю. М. Андрєєв [8], Т. В. Боднар [20], Ю. М. Дзера [83], О. М. Клименко [109], П. С. Тарабаєв [284] та інші.

У літературі зазначається: «...при розробці ЦК України 2003 р. пропонувалося державу, АРК та територіальні громади разом з іншими публічними утвореннями (органами державної влади, органами влади АРК, органами місцевого самоврядування, державними підприємствами тощо) визнати юридичними особами публічного права, охопивши, таким чином, терміном «юридична особа публічного права» майже всі види публічних утворень: від господарюючих публічних організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування до публічно-владних організацій. Наприклад, законодавство Німеччини визнає публічно-владні утворення юридичними особами публічного права» [58].

На думку В. І. Борисової, «цей підхід мав чисто утилітарний характер, а саме – бажання обійтися традиційними інститутами цивільного права з тим, щоб не виділяти нового додаткового суб'єкта цивільного обороту. Виходячи з того, що публічні утворення – не природні, а штучні, логічним було прирівняти їх у межах цивільного обороту до статусу штучного утворення – юридичної особи. Між тим при застосуванні цієї концепції виникає певне протиріччя, якого не просто позбутися. Зокрема, держава – це універсальна політико-управлінська система в суспільстві, що виконує публічні функції та виступає в цьому і як цілісний суб'єкт, і як система пов'язаних між собою інститутів і структур, що здійснюють її функції. Конститутивною ознакою держави завжди є публічна влада. А звідси вступ держави у цивільні відносини, що засновані на засадах юридичної рівності й вільного волевиявлення їх учасників, по суті веде до руйнації вказаних засад, незважаючи на те, який статус державі буде надано для участі у цивільних відносинах. Можна, безумовно, погодитися з тим, що у вказаних відносинах публічні утворення не можуть проявляти свої публічно-владні властивості» [14, с. 108], але як цього досягти? [208]

Слід зазначити: позицію стосовно того, що держава у цивільних правовідносинах є її учасником і має статус юридичної особи публічного права, дотримуються А. С. Довгерт [87, с. 131], Н. С. Кузнецова [131, с. 10–12], І. А. Селіванова [262, с. 239], О. О. Первомайський [188, с. 69], М. Д. Пленюк [195, с. 154–156].

При цьому в літературі зазначається, що в участі органів державної влади у зобов'язальних правовідносинах можна помітити певний дуалізм їх правової природи, адже вони можуть виступати як окремі учасники (сторони) цих відносин, або як органи держави, які представляють державу [18, с. 312].

Цивільну правоздатність, наприклад, держави, на думку В. І. Борисової, «неможливо розглядати ізольовано від її політичної влади. До того ж державі притаманна правотворча функція, а це означає, що вона сама визначає порядок, форми і характер належних їй прав у межах цілей свого існування.

Саме для уникнення цього протиріччя законодавець вже в останній редакції нового ЦК відійшов від вищезгаданої концепції, сприйнявши традиційну теорію держави і не відніс ні державу, ні інші публічні утворення до юридичних осіб публічного права, визнавши між тим їх самостійними учасниками цивільного обороту» [25, с. 88].

Таким чином, аналіз наявних у науковій літературі точок зору стосовно участі держави у цивільних відносинах дозволив дійти висновку, що в доктрині цивільного права склалися різні позиції щодо правоздатності держави.

Так, наприклад, у радянській теорії цивільного права превалювала думка, що цивільна правоздатність держави не може бути обмежена, а тому держава може здійснювати будь-які види діяльності. Практично тотожною цій думці є позиція російського вченого М. І. Брагінського, відповідно до якої «Російська Федерація, суб'єкти федерації та муніципальні утворення володіють загальною правоздатністю, а значить, вправі укласти будь-які цивільно-правові договори, крім випадків, коли інше передбачено законом» [31, с. 288]. Однак на думку Т. О. Нечитайло та В. В. Луць, у сучасних умовах подібні твердження не знайшли підтримки в українській правовій думці [171, с. 61–65].

Інші цивілісти визначають правоздатність держави як спеціальну.

Наприклад, О. М. Клименко вважає: «...правоздатність держави у цілому носить спеціальний, а не загальний (універсальний) характер, що становить визначену законом можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, умовою реалізації якої (на відміну від інших осіб) є не індивідуальне волевиявлення, спрямоване на реалізацію суб'єктивного права, а обов'язок щодо виконання державних функцій, що в рамках позитивного права збігається з її суб'єктивним правом та означає міру можливої поведінки зобов'язаного державного суб'єкта» [110, с. 9].

Також на думку російського науковця О. О. Іванова, «...правоздатність держави не може бути загальною, оскільки природа держави не дозволяє їй

набувати деяких прав та брати на себе деякі обов'язки. Однак вона не може в той же час вважатися спеціальною, обмеженою лише тими можливостями, що прямо передбачені законом, оскільки держава, приймаючи закони, сама може встановити більш широкий обсяг правоздатності. Головною перешкодою такого розширення має стати громадянське суспільство, яке має тримати державу в певних межах, вказуючи їй на цілі, на досягнення яких вона має спрямовувати свою діяльність. Тому правоздатність держави можна назвати цільовою, що випливає з тієї функції носія публічної влади, яку в інтересах усього суспільства виконує держава» [23, с. 175].

Заслуговує на увагу позиція Ю. М. Дзери: «...держава, беручи участь у приватноправових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин (ст. 1 та ст. 2 ЦК України), хоча й не втрачає своїх владних повноважень, проте залишається одночасно носієм двох видів правосуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної)» [84, с. 68, 70].

І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що «для участі в цивільних правовідносинах держава має набути певної форми, притаманної суб'єктам приватного права. При цьому, на її думку, стати таким самим суб'єктом, якими є суб'єкти цивільного права, – це єдина можливість для держави брати участь у цивільних правовідносинах. Водночас такий статус необхідний державі лише для цивільних правовідносин» [275, с. 95–96].

Панькевич Р., поділяючи думки науковців, які вважають, що держава та територіальні громади як учасники цивільних правовідносин наділені необхідним обсягом правосуб'єктності, вважає, що це дозволяє їм брати участь у майнових відносинах на рівних засадах з іншими учасниками таких відносин, не втрачаючи при цьому своїх владних повноважень [184, с. 22].

Визначаючи правовий статус держави як сторони договірних правовідносин слід пам'ятати, що Україна виступає суб'єктом договірного зобов'язання через своїх представників – органи державної влади, і таке представництво має конституційно-правову природу. Також Україна може

укладати договори не лише для забезпечення виконання своїх публічних повноважень (доручення, комісії, управління майном), а й договори, спрямовані на відчуження майна, передання його у користування тощо. Різновиди таких договорів законодавством закріплені у вигляді прямої вказівки закону на можливість держави бути стороною договору (договір дарування за ч. 1 ст. 720 ЦК України, договір оренди за Законом України «Про оренду державного та комунального майна» [225] тощо).

Як вбачається, держава має бути визнана юридичною особою, і в такому статусі виступати як сторона в договірних відносинах.

Водночас законодавством передбачені випадки неможливості участі України у договірних зобов'язаннях, а саме: непряма вказівка закону (наприклад, ч. 1 ст. 733 ЦК України, за якою: «сторонами у договорі ренти можуть бути фізичні або юридичні особи»; або чч. 1, 2 ст. 746 ЦК України, де зазначено, що: «відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я, а набувачем – повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа») [323]; вказівка закону на здійснення підприємницької діяльності як підстава для укладення договору; вказівка закону на наявність ліцензій для здійснення певного виду діяльності як підстава для укладення договору (договір лізингу за ст. 806 ЦК України, договір страхування за ст. 979 ЦК України, договір банківського вкладу за ст. 1058 ЦК України тощо) [257, с. 92].

Для укладення договорів за участю України передбачено особливий порядок, який встановлюється лише законом, а підставою для укладення договорів є проведення конкурсу або тендера.

Крім зазначеного, слід пам'ятати і про те, що однією з основних умов чинності правочину є вільне волевиявлення та відповідність його внутрішній волі. Однак, як зазначає М. І. Ромась, «...на відміну від фізичних та навіть юридичних осіб приватного права у держави Україна в разі укладення договорів воля формується в межах публічно-правових відносин, тобто укладенню будь-яких договорів передують необхідність задоволення

суспільного (державного) інтересу. Під час укладення договорів за участю держави Україна можливе обмеження свободи договору, прикладом чого є укладення договорів в обов'язковому порядку в разі виконання оборонного або мобілізаційного замовлення. Таке обмеження може бути зумовлене необхідністю захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, природних монополій, що має ознаки внесення публічного в договірне регулювання шляхом прийняття імперативних норм» [257, с. 91].

Це обмеження автономії волі під час укладення договорів за участю держави має визначальне значення для характеристики цього суб'єкта цивільного права. Як зазначав свого часу М. І. Брагінський, «обмеження автономії волі під час укладання договору може бути зведене до троякого роду цілей. Потреба у внесенні публічного в договірне регулювання шляхом прийняття імперативних норм виникає у разі необхідності захистити інтереси слабкої (найслабшої) сторони в договорі, інтереси третіх осіб (перш за все реальних або потенційних кредиторів), а також захистити чинний в країні правопорядок» [30, с. 92].

На думку О. О. Первомайського, свобода договору за участю публічно-правового утворення в договірних відносинах на основі представництва є обмеженою, оскільки згідно зі ст. 173 ЦК України укладенню такого договору (наданню спеціального доручення) має передувати встановлення законом випадків і відповідного порядку укладення такого договору (надання доручення) [189, с. 87–88]. За ч. 1 ст. 648 ЦК України зміст договору, укладеного на підставі правового акта органу державної влади, органу влади автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, обов'язкового для сторін (сторони) договору, має відповідати цьому акту. Ця норма стосується, наприклад, державного та оборонного замовлення, а тому в цивільних відносинах можуть мати місце ознаки імперативного регулювання.

О. С. Іоффе такі договори називав плановими, маючи на увазі обов'язок до вступу в договірні відносини, наприклад, у сфері державних закупівель, поставки, капітального будівництва [103, с. 82].

Відповідно до позиції М. М. Агаркова, угоди, для виникнення яких необхідний адміністративний дозвіл, мають складний фактичний склад. Він це пояснював тим, що в такому разі відсутнє розуміння класичного волевиявлення сторін для укладення договору (оскільки це не є офертою та акцептом), однак адміністративний дозвіл і пропозиція укласти договір мають координаційний зв'язок, оскільки лише за наявності цих складників можуть настати бажані юридичні наслідки [1, с. 132].

Н. Ю. Голубєва також у своїй фундаментальній праці констатує обмеження свободи договору при їх укладенні в обов'язковому порядку під час виконання оборонного або мобілізаційного замовлення [61, с. 116]. Таке обмеження, на її думку, має метою необхідність захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, особливо у тих сферах економіки, які віднесені до природних монополій тощо [61, с. 119]. Ми цілком погоджуємося з цим, оскільки укладення державою договорів є найпоширенішим способом забезпечення її потреб. Так, відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі», під час укладення договору про закупівлю товарів, робіт і послуг забезпечуються основні потреби держави. Таким чином, держава Україна як спеціальний учасник договірних відносин задовольняє не приватний, а суспільний інтерес.

Зміст поняття «державний інтерес» розкрито, зокрема, у Рішенні Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. у справі № 1-1/99 за конституційними поданнями Вищого арбітражного Суду України та Генеральної прокуратури України – щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). Як роз'яснив Суд, «...державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави

відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди лежить потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону, гарантування державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо» [253].

О. О. Первомайський зазначає: «...держава Україна має змогу укласти цивільно-правові договори не лише свого представницького змісту (доручення, комісії, управління майном), а й договори, що спрямовані на відчуження майна, передання його у користування тощо» [189, с. 87].

Виходячи з чинного цивільного законодавства, держава Україна може укладати наступні види договорів:

1) договори з оплатного відчуження державного майна та придбання об'єктів права власності інших осіб: купівля-продаж, поставка, міна тощо (ст. 127–129, ст. 134 ЦК України, ст. 75, 77, 141 ГК України, ст. 146–149 ЗК України, ст. 3–7 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»; ч. 4 ст. 3 Закону України «Про приватизацію державного майна»; ст. 4 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)»; ст. 1 Закону України «Про особливості приватизації об'єктів незакінченого будівництва»);

2) договори з оплатного строкового користування землею та іншим майном: найму (оренди), житлового найму (ст. 759–809 ЦК України, ст. 283–292 ГК України, ст. 93 ЗК України, ст. 61 Житлового кодексу УРСР, Закон України «Про оренду державного та комунального майна», Закон України «Про оренду землі»);

3) договори концесії (ст. 406–410 ГК України, Закон України «Про концесії», Закон України «Про концесії на будівництво автомобільних доріг»);

4) договори з виконання робіт (договори капітального будівництва – глава 33 ГК України, договори з проведення науково-дослідних робіт – глава

62 ЦК України тощо);

5) договори з надання послуг: договори з надання комунальних, ритуальних, реєстраційних послуг тощо (глава 63 ЦК України);

6) кредитно-розрахункові договори: кредиту, позики, банківського рахунку (ст. 11 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»);

7) засновницькі договори (ч. 2, 3 ст. 169 ЦК України);

8) договори управління майном (ч. 2 ст. 327, 1029–1045 ЦК України);

9) договори про інвестиційну діяльність (ст. 1130–1143 ЦК України).

При цьому характерною ознакою договірних зобов'язань за участю держави Україна є:

1) наявність спеціального та (або) додаткового нормативно-правового регулювання договірних відносин за участю держави Україна чи її органів або інших представників;

2) передумовою укладення цивільно-правових договорів за участю держави Україна чи її органів або інших представників є здійснення необхідних публічних процедур, шляхом відповідного погодження, ухвалення рішення тощо;

3) встановлення чинним законодавством додаткових обмежень в укладення договорів за участю держави Україна чи її органів або інших представників.

Стосовно особливого порядку укладення договорів, наприклад, органи державної влади виступають орендодавцями майна, що перебуває у державній власності. Порядок укладення договору оренди державного майна передбачений в ст. 7–9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [225], зокрема:

1) «...фізичні та юридичні особи, які бажають укласти договір оренди, направляють заяву, проєкт договору оренди, а також інші документи відповідному орендодавцеві» (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [225]); Фонд державного майна України формує щороку на підставі інформації органів, уповноважених управляти

відповідним майном, переліки цілісних майнових комплексів підприємств та їх структурних підрозділів і нерухомого майна, що може бути передано в оренду (ч. 4 ст. 7 Закону);

2) «...орган, уповноважений управляти державним майном, розглядає подані йому матеріали і протягом п'ятнадцяти днів після їх надходження надсилає орендодавцеві висновки про умови договору оренди або про відмову в укладенні договору оренди» (ч. 3 ст. 9 Закону України [225]);

3) «...орендодавець розміщує в офіційних друкованих засобах масової інформації та на вебсайтах орендодавців оголошення про намір передати майно в оренду або відмовляє в укладенні договору оренди і повідомляє про це заявника» (ч. 4 ст. 9 Закону України [225]);

4) прийняття заяв та ухвалення рішення за результатами вивчення попиту на об'єкт оренди (заклучний етап). Якщо подано лише одну заяву, то конкурс на право оренди не проводиться і договір оренди укладається із заявником.

Договори за участю держави Україна також можуть укладатися шляхом проведення конкурсу або тендера, як це передбачено законами України «Про угоди про розподіл продукції» [240], «Про публічні закупівлі» [235] тощо.

З цього можна зробити висновок, що порядок укладення договорів, одним з учасників яких є держава Україна, передбачений виключно законом, що і є особливою ознакою договірних зобов'язань за участю держави Україна. Це пояснюється тим, що жодному іншому суб'єкту цивільних правовідносин не властиве укладення договорів шляхом проведення конкурсу або тендера.

Отже, можна визначити такі особливості договірного зобов'язання за участю держави Україна:

1) юридична рівність держави поряд з іншими суб'єктами договірного зобов'язання;

2) держава виступає суб'єктом договірної зобов'язання через своїх представників – органи державної влади, оскільки безпосередня участь держави в цивільних правовідносинах виключається;

3) особливий порядок укладення договорів, який встановлюється лише законом;

4) підставою для укладення договорів є проведення конкурсу або тендера;

5) обмеження свободи договору зумовлено наявністю імперативних норм у правовому регулюванні договірної зобов'язання за участю держави Україна (представництво державними органами лише в межах повноважень, державне замовлення тощо);

6) формування волі й волевиявлення у публічно-правового утворення відбувається у зв'язку з необхідністю задовольнити суспільні (державні) потреби [257, с. 93].

До договорів про відчуження майна відносять: договір купівлі-продажу, доручення, ренти, довічного утримання, а також договори поставки та їх різновиди [129, с. 192]. Для відчужувача (продавця, дарувальника тощо) договір про передання права власності є правоприпиняючим юридичним фактом, а для набувача – правостворюючим.

Найпоширенішими з договорів, які опосередковують набуття державної власності, є договори на закупівлю сільськогосподарської та іншої продукції у колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), зовнішньоторговельні договори. Право державної власності виникає також за рахунок подарованого окремими громадянами майна, успадкованого майна, коштів від випуску лотерей, облігацій державної позики, цінних паперів [193].

Одним із пріоритетних завдань, що стоїть перед Україною на шляху до євроінтеграції, є подолання корупції. Одним із найбільш ефективних інструментів боротьби із корупцією вважається впровадження обов'язкової публічної процедури закупівель для державних потреб. Впровадження цієї

процедури наближує Україну до загальноєвропейських стандартів у сфері розпорядження бюджетними коштами та набуття державою права власності на певні види майна, необхідні для задоволення державних потреб. Ця процедура забезпечує конкурентоздатність, прозорість відбору постачальників, попереджує можливість зловживань з боку розпорядників державними коштами. Очевидними є позитивні ефекти від запровадження цієї процедури. Однак нещодавно було прийнято нову редакцію закону, що регулює публічні закупівлі, це свідчить про недосконалість положень, які існували раніше. І тепер ми стикаємося з браком досліджень та коментарів щодо особливостей закупівлі державою товарів з використанням електронних процедур. Проте залишається питання, чи були вирішені всі проблеми, що існували у сфері державних закупівель після прийняття нового нормативного акту.

Державні закупівлі неодноразово привертали увагу вчених, тому у цій сфері досить багато досліджень. Наприклад, А. О. Олефір, А. С. Овчаренко, Т. В. Мазур, О. П. Орлюк, Н. П. Кучерявенко, В. І. Пашков, А. А. Нечай та інші. Однак у зв'язку з нещодавніми змінами у правовому регулюванні державних закупівель у цій сфері відчувається брак досліджень нових положень нормативних актів.

Потреба проводити обов'язкові торги, як способу виникнення цивільно-правових зобов'язань, виникла ще за часів римського приватного права. Так, відповідні правила встановлювалися щодо передання в оренду міських земель (відповідна норма носила публічний характер), а також у деяких інших випадках, що забезпечували приватний інтерес.

Наразі публічні торги є найбільш оптимальним конкурентним способом укладення договорів купівлі-продажу за участю держави, оскільки це дозволяє одночасно забезпечити ефективне використання державних коштів і реалізувати товар за найбільш вигідною для продавця ціною. В такому випадку процедура купівлі-продажу є обов'язковою, що є виключенням із загального принципу свободи договору [168, с. 159].

Одним із перших європейських актів, яким було запроваджено основні принципи правового регулювання процедур публічних торгів, була Директива Європейського Парламенту та Ради 2004/18/ЄС про координацію порядків надання державних контрактів щодо виконання робіт, постачання товарів і надання послуг. Проведення електронних закупівель в них особливо відзначено, при цьому особлива увага приділяється електронним методам закупівель. Директива прямо вказує, що електронні методи здійснення закупівель сприяють підвищенню конкуренції та удосконаленню самого процесу закупівель.

До закупівельних інструментів, які прямо стосуються електронних засобів ведення закупівель, перш за все належать динамічна система закупівель та електронні аукціони.

Загальна система проведення електронного аукціону детально прописана в ст. 54 Директиви 2004/18/ЄС. Звернемо увагу на деякі відмінності проведення електронних аукціонів у країнах Євросоюзу. Проведення електронного аукціону є можливим у рамках відкритих, закритих та узгоджувальних процедур. Електронний аукціон може бути проведений після оголошення тендеру на право укладення контракту між сторонами рамочної угоди та після оголошення тендеру на право укладення контракту в рамках динамічної системи закупівель. Таким чином, аукціон є не відокремленою процедурою та може бути проведений в рамках усіх процедур, передбачених Директивою [86].

Реалізація Директиви у кожній державі-члені ЄС проводиться окремо та опосередковується шляхом ухвалення власних законодавчих актів. Наприклад, у Великобританії в 2006 році були прийняті нові правила здійснення державних закупівель, ст. 21 яких передбачає право державних замовників на використання електронних аукціонів як частини закупівельного процесу. Використання цього способу проведення закупівель передбачає і певні зобов'язання для замовника, наприклад, публікацію в

Офіційному журналі Європейського Союзу наміру про використання електронного аукціону [115, с. 127].

У Німеччині організація і порядок проведення комерційних торгів регламентується Промисловим статутом від 21.06.1869 р. та Постановою «Про продаж з публічних торгів». Відповідно до Промислового статуту Німеччини публічні торги можуть проводитися щодо рухомих речей або прав на них, земельних ділянок або прав на нерухомість. Також аукціон у Німеччині розглядається як форма приватизації, на рівні з інвестиційними конкурсами та прямими продажами [147, с. 4].

В Україні правове регулювання обов'язкової процедури державних закупівель вперше було впроваджено Законом України «Про здійснення державних закупівель» від 01.06.2010 року. Відповідно до вказаного Закону, торги застосовувались до всіх замовників і закупівель товарів, робіт і послуг, які повністю або частково здійснювались за рахунок державних коштів, за умови, що вартість предмета закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнювала або перевищувала 100 тис. грн (в будівництві – 300 тис. грн), а робіт – 1 млн грн [221]. У подальшому підхід до встановлення граничної суми вартості товарів кілька разів змінювався. Останні зміни відбулися у вересні 2019 р., причому їх було так багато, що доцільнішим визнали видати Закон України «Про публічні закупівлі» у новій редакції, ніж вносити зміни у стару версію Закону.

За сучасним цивільним законодавством України розпорядникам державними коштами доводиться здійснювати закупівлю товарів для державних потреб із застосуванням процедур, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі» (далі – Закон) у наступних випадках.

По-перше, органам державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) та правоохоронним органам держави, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, об'єднанням територіальних громад, представникам Пенсійного фонду України, органам соціального страхування, а також юридичним особам, які є підприємствами,

установами, організаціями, що забезпечують потреби держави або територіальної громади і є розпорядниками або одержувачами бюджетних коштів, мають у вищому органі управління більшість голосів органів державної влади чи місцевого самоврядування або 50 і більше відсотків державних чи комунальних акцій у статутному капіталі, необхідно звертатися до процедур публічних закупівель у випадку, якщо вартість товарів чи послуг, що набуваються за державні кошти, дорівнює або перевищує 200 тис. грн, або вартість робіт перевищує 1,5 млн гривень.

По-друге, для юридичних осіб або суб'єктів господарювання, в яких органам державної влади, органам влади АРК чи органам місцевого самоврядування належить частка у розмірі більше ніж 50% у статутному капіталі, або вищезгаданим органам належить більшість голосів у вищому органі чи право призначати більше половини складу виконавчого органу або наглядової ради, а також для юридичних осіб, у яких наявні спеціальні або ексклюзивні права, необхідність застосування публічних процедур для закупівель настає у випадку, якщо вартість предмета закупівлі товару чи послуги дорівнює або перевищує 1 млн грн, а вартість робіт перевищує 5 млн грн.

О. Шатковський та С. Яременко зазначають, що «під «спеціальними або ексклюзивними правами» слід розуміти права державних і комунальних, інколи навіть приватних підприємств або частково приватизованих компаній, які забезпечують потреби суспільства в інфраструктурних галузях, на ринках, що характеризуються станом природної монополії. Держава, вважаючи за необхідне гарантувати доступність, стабільність і надійність так званих комунальних послуг населенню, з одного боку зобов'язує відповідні компанії-оператори надавати їх послуги на певних встановлених державою умовах (регульовані ринки), а з іншого боку, надає цим компаніям монопольні, виключні чи спеціальні права та захищає їх від конкурентного тиску. Зокрема це стосується діяльності у сферах енергозабезпечення, тепло- та водопостачання, транспорту» [328].

Необхідно зазначити, що придбання не всіх товарів у власність держави врегульовується зазначеним Законом. Зокрема, дія Закону України «Про публічні закупівлі» не поширюється на випадки, якщо «предметом закупівлі є товари, роботи і послуги, закупівля яких становить державну таємницю, товари, роботи і послуги, закупівля яких здійснюється закордонними дипломатичними установами України; придбання, оренду землі, будівель, іншого нерухомого майна або майнових прав на землю, будівлі та інше нерухоме майно, товари, роботи і послуги, що закупаються у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва, та спеціалізованими організаціями, які здійснюють закупівлі, товари і послуги, пов'язані з розробленням дизайну, виготовленням захищеного паперу, банкнот, монет і державних нагород України, їх зберіганням, транспортуванням та обліком; товари і послуги, пов'язані з операціями Національного банку із забезпечення управління золотовалютними резервами, їх розміщення, купівлі та продажу на вторинному ринку цінних паперів; здійснення валютних інтервенцій шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках та інші товари й послуги, передбачені у ч. 5 ст. 3 Закону» [235].

Закон також передбачає можливість застосування спрощених закупівель. Так, при здійсненні закупівель товарів, робіт і послуг, вартість яких не перевищує 50 тис. грн, замовник може використовувати електронну систему закупівель. При здійсненні таких закупівель без використання електронної системи замовник обов'язково оприлюднює звіт щодо договору про закупівлю, укладений без використання електронної системи.

Таким чином, у новій редакції Закону обов'язковим стало використання електронної системи *ProZorro* для державних закупівель вартістю від 50 тис. грн. Отже, поріг безтендерних закупівель новим Законом знижено з 200 тис. грн до 50 тис. грн. До того ж, звіт у системі *ProZorro* потрібно здійснювати за всі закупівлі, тоді як раніше замовники надавали

звіт у систему *ProZorro* лише у випадку здійснення закупівель на суму від 50 тис. грн [59].

Зазначимо, що саме регулювання спрощеної процедури закупівель, яка раніше мала назву «допорогові закупівлі», було одним з найбільш проблемних питань до ухвалення нової редакції Закону. Однак і після ухвалення нового Закону багато проблем залишилося невирішеними. Зокрема, у Законі залишається низка підстав, що дають можливість не застосовувати електронні торги під час спрощених закупівель. Наприклад, такою підставою є відсутність конкуренції на ринку. Внаслідок відсутності конкуренції договір про закупівлю товарів для державних потреб може бути укладено лише з одним наявним постачальником. Очевидно, що положення про відсутність конкуренції без деталізації способів підтвердження такої ситуації може привести до численних зловживань. На рівні законів не визначено порядку та документів, які мають підтверджувати відсутність конкуренції. Окремі питання врегульовано лише на рівні підзаконних нормативних актів, таких як Листи Мінекономрозвитку, наприклад, Листом Мінекономрозвитку від 22.11.2006 р. «Щодо застосування переговорної процедури» [333]. Однак такі нормативні акти носять лише інформаційний характер і не мають обов'язкової сили, що знову ж таки веде до зловживань на практиці [175, с. 245–246].

З позитивних рис нової редакції Закону можна відзначити також розширення переліку підстав для відмови в участі у процедурі закупівлі. Ст. 17 доповнено такими підставами: учасник процедури закупівлі є особою, до якої застосовано санкцію у виді заборони на здійснення у неї публічних закупівель; уповноважена на участь у закупівлі особа була притягнута до відповідальності за вчинення правопорушення, пов'язаного з використанням дитячої праці чи будь-якими формами торгівлі людьми; учасник процедури закупівлі має заборгованість зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), крім випадку, якщо такий учасник здійснив заходи щодо розстрочення і відстрочення такої заборгованості у порядку та на умовах,

визначених законодавством країни реєстрації такого учасника. Такий підхід дозволяє більш надійно захистити інтереси держави та впроваджує додаткові покарання за вчинені правопорушення.

Також безумовно позитивним аспектом нової редакції Закону є пряма вказівка на те, що замовник не має права вимагати документального підтвердження публічної інформації, що оприлюднена у формі відкритих даних згідно із Законом України «Про доступ до публічної інформації» [215] та/або міститься у відкритих єдиних державних реєстрах, доступ до яких є вільним, або публічної інформації, що є доступною в електронній системі закупівель. Такий підхід значно зменшує кількість документів, що мають подаватись учасниками процедури закупівель, в яких немає сенсу, оскільки всі дані з них містяться у відкритих реєстрах. Це свідчить про готовність держави відповідати європейським стандартам та бути відкритою.

До інших позитивних аспектів можна віднести впровадження 24-годинного терміну на усунення технічних недоліків, впровадження плати за оскарження, впровадження електронних каталогів тощо [57].

Однак, тим не менш, у Законі все ще залишається багато недоліків. Зокрема, процедура закупівлі може бути уникнута шляхом розбивання суми закупівлі на частини (що, однак, вже складніше зробити, оскільки сума спрощених закупівель була знижена до 50 тис. грн). Також залишається можливість вимагання додаткових документів, які б підтверджували відповідність пропозиції вимогам тендерної документації, можливість встановлення заздалегідь узгоджених умов, що дозволяє обирати «потрібного» учасника завдяки чітко визначеним параметрам предмета, які можуть бути в наявності лише у конкретно визначеного учасника. Також залишається проблема невідповідності продукції представленим тендерній документації.

Для вдосконалення процедури закупівель рекомендується звертатись до положень Директиви 2014/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи від 26.02.2014 року. Наприклад, не зовсім правильним видається

оцінка товару на підставі ціни або якості, більш оптимальним є запропонований у Директиві підхід до оцінювання, спираючись на співвідношення ціни та якості. Також слід узяти до уваги нецінові критерії оцінки товарів, вимоги до технічних специфікацій, наявність інноваційної складової, встановлення екологічних вимог, підтримка середнього та малого підприємництва тощо [178, с. 9–12].

Отже, аналіз процедур публічних закупівель як підстави виникнення державної власності дозволяє зробити висновок про наявність позитивних змін у правовому регулюванні публічних закупівель. Водночас деякі проблеми все ще залишаються невирішеними, що створює можливість зловживань і залишає поле для розквіту корупційних правопорушень. Правове регулювання публічних закупівель потребує особливої уваги з точки зору захисту права державної власності, оскільки є процедурою, що має забезпечити ефективне та прозоре використання бюджетних коштів. Тому важливо взяти до уваги європейські підходи до правового регулювання процедур закупівель для державних потреб і внести необхідні зміни в українські нормативні акти. Зокрема, перегляду потребують критерії оцінки товарів, що підлягають закупівлі, підходи до визначення специфікації.

Необхідно також врахувати світові стандарти щодо забезпечення екології та підтримки малого і середнього підприємництва. Адже держава повинна не лише дбати про інтереси власності, але й забезпечувати всебічний захист прав своїх громадян [143].

3.2. Спадкування

Спадкуванням є перехід майнових і окремих особистих немайнових прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців. Спадкодавцем може бути лише фізична особа (громадянин України, іноземний громадянин або особа без громадянства). Юридичні особи, держава, інші публічно-правові

утворення не можуть використовувати спадкування як правову форму передачі майна іншим особам.

Спадкоємцями можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а також держава та інші суб'єкти публічного права. У фізичних осіб є перевага перед іншими суб'єктами: вони можуть спадкувати як за законом, так і за заповітом.

Як зазначається у науковій літературі, для законодавства України характерною є загальна тенденція пострадянського спадкового права щодо розширення кола осіб, які спадкують за законом та за заповітом. На думку М. Бориславської, не можна погодитися з висновком О. Є. Блінкова, що збільшення кола спадкоємців за законом відбулося за рахунок включення до нього всіх різновидів публічно-правових утворень, котрі набувають право власності на майно внаслідок визнання спадщини відумерлою [19, с. 30]. На її думку, в такому баченні науковців є певна логіка, бо територіальні громади (а тільки вони можуть набути право власності на відумерлу спадщину) набувають спадкове майно внаслідок прямої вказівки закону у випадках, коли відсутні або не закликаються до спадкування інші спадкоємці. Однак це не є підставою вважати їх спадкоємцями за законом [24, с. 148].

На сьогоднішній день у держави є кілька підстав набути права на майно, що залишилося після смерті особи, зокрема:

- 1) якщо держава вказана у заповіті як спадкоємець;
- 2) якщо спадкоємець відмовляється від належної йому частки на користь держави.

Раніше за ст. 555 ЦК УРСР 1963 р. передбачалась також можливість переходу спадщини до держави у випадках, коли майно є виморочним, зокрема, вказаною статтею було закріплено, що спадкове майно за правом спадкування переходить до держави, якщо:

- 1) спадкодавець все майно або його частину заповідав державі;
- 2) у спадкодавця немає спадкоємців ані за законом, ані за заповітом;
- 3) всі спадкоємці відмовилися від спадщини;

- 4) всі спадкоємці позбавлені права спадкування;
- 5) ні один зі спадкоємців не прийняв спадщини.

Крім того, вказана стаття передбачала, що в разі, якщо спадкоємець відмовився від спадщини на користь держави, до держави переходить частка спадкового майна, належна цьому спадкоємцю. Якщо ж заповідана тільки частина спадкового майна, і при цьому відсутні спадкоємці за законом, решта майна переходить до держави.

Однак після ухвалення ЦК України 2003 року концепція законодавця стосовно виморочного майна була змінена. Так, сьогодні ситуація щодо виморочного майна врегульована ст. 1277 ЦК України, відповідно до якої, «...у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини, а якщо до складу спадщини входить нерухоме майно – за його місцезнаходженням, зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. У разі, якщо на об'єкті нерухомого майна на момент відкриття спадщини знаходиться рухоме майно, що входить до складу спадщини, таке рухоме майно переходить у власність територіальної громади, якій передано нерухоме майно. Згідно з ч. 3 вказаної статті, спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини, а нерухоме майно – за його місцезнаходженням» [323]. Отже, сьогодні вже не існує такої підстави набуття права власності державою, як виморочність майна, в останньому випадку право власності набуває територіальна громада.

Слід зазначити, що така зміна концепції законодавця свого часу викликала проблеми на практиці, пов'язані з визначенням, чи переходить у державну власність майно власників, які померли до набуття чинності ЦК України 2003 року. З метою подолання цих проблем Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ було видано лист «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від

16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13, в якому зазначалось, що з метою єдності правозастосовної практики і уникнення колізій щодо спадкування державою (ст. 555 ЦК УРСР) та переходу спадщини, визнаної судом відумерлою, у власність територіальної громади (ст. 1277 ЦК), правила абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК слід застосовувати, якщо спадщина відкрилась після 1 липня 2003 року, проте не була прийнята ніким зі спадкоємців, що мають право спадкування відповідно до норм ЦК УРСР. Таким чином, вплив однорічного строку, встановленого ч. 2 ст. 1277 ЦК та абз. 2 п. 5 Прикінцевих і перехідних положень ЦК, може підлягати обчисленню, починаючи не раніше 1 липня 2003 року. Позови органів прокуратури в інтересах держави про передачу спадкового майна у власність держави щодо спадщини, яка відкрилась у період після 1 січня 2003 року до 1 липня 2003 року, підлягають задоволенню відповідно до встановлених судом обставин справи [237].

Отже було визначено, що спадщина може перейти у власність держави лише якщо вона була відкрита у період з 1 січня до 1 липня 2003 року [269]. Після цього моменту право на виморочне майно набуває територіальна громада відповідно до положень нового ЦК України 2003 року.

Що стосується тих випадків, які залишилися, коли держава може стати власником спадкового майна, то слід зазначити, по-перше, що можливість заповідати майно була передбачена ще римським приватним правом і не даремно, оскільки лише гарантія можливості визначити долю свого майна на випадок смерті стимулює людину до ефективної праці. Сьогодні право на заповіт закріплено у ст. 1234 ЦК України, відповідно до якої кожна фізична особа з повною цивільною дієздатністю має право на заповіт.

Юридичні особи, держава, інші суб'єкти публічного права можуть спадкувати тільки за наявності прямої вказівки про це у заповіті. Таким чином, спадкоємцем є особа, яка в разі смерті фізичної особи (спадкоємця) закликається до прийняття спадщини. Щодо такого суб'єкта спадкування, як держава, то її правовий статус дещо відрізняється порівняно з іншими

суб'єктами цивільного права. Це виявляється у неможливості бути заповідачем, що є відображенням об'єктивної дійсності, оскільки така властивість пов'язана з природним існуванням конкретної людини та її непорушним правом на відображення її останньої волі [299, с. 63].

Однак, як уже зазначалось, держава може бути спадкоємцем, а саме – спадкоємцем за заповітом. За заповітом держава набуває спадкових прав та обов'язків щодо успадкованого майна на рівні з будь-якими іншими суб'єктами спадкових правовідносин, оскільки в цьому разі набуття статусу спадкоємця залежить від волі заповідача.

Слід зазначити, що в Грузії, Азербайджані та Туркменістані публічно-правові утворення не можуть виступати як спадкоємці за заповітом.

Набуття державою прав на спадкове майно належить до загальних способів набуття державою права власності, разом з яким вона набуває як права, так і обов'язки, які обтяжують спадкове майно. В цьому випадку йдеться про універсальне правонаступництво [170, с. 33]. Також, незалежно від того, який орган державної влади вказаний у заповіті, наприклад Міністерство юстиції чи інший орган, спадкоємцем завжди буде виступати держава, оскільки за законом тільки держава визначається як самостійний суб'єкт цивільних прав, відповідно до ст. 2, ч. 2 ст. 1222 ЦК України, а органи державної влади здійснюють лише представницькі функції. У разі прийняття державою спадкових прав за заповітом, учасником правовідносин з набуття права власності буде виступати фінансовий орган.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини, яким є день смерті, і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України). Так, у спадщину переходять обов'язки, що випливають з цивільно-правових договорів (крім тих, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця); обов'язки з відшкодування матеріальної шкоди (збитків); обов'язки з відшкодування моральної шкоди (присудженої судом за життя спадкодавця); обов'язки щодо виплати неустойки у вигляді штрафу або пені (присудженої судом за життя

спадкодавця); витрати на утримання, догляд, лікування, поховання спадкодавця (але не більш, ніж за 3 роки); обов'язки за договором оренди житла з викупом.

Внаслідок смерті спадкодавця не входять до складу спадщини та припиняються обов'язки особи як боржника, передбачені ст. 608 ЦК України, а саме – зобов'язання, які нерозривно пов'язані з його особою і у зв'язку з цим не можуть бути виконані іншою особою. Наприклад, зобов'язання померлої фізичної особи-підприємця особисто надати послугу тощо.

Крім того, відповідно до ст. 1219 ЦК України до спадщини не входять також: «...право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; права та обов'язки особи як кредитора або боржника. Але заборгованість за аліментами входить до спадкової маси» [323].

Аналіз змісту ст. 194 СК України дає можливість зробити висновок, що «від погашення заборгованості за аліментами боржника не може звільнити жодна обставина». У випадку смерті платника аліментів його спадкоємці за рахунок наявних активів спадкової маси зобов'язані погасити заборгованість за аліментами на дитину. Обов'язок платника аліментів щодо їх сплати після його смерті припиняється як нерозривно пов'язаний з його особою батька і не може бути виконаний іншою особою (ст. 608 ЦК України) [176].

Спадщина, що переходить до держави, обтяжується лише боргами спадкодавця. Тому держава не зобов'язана відшкодовувати витрати, що їх зазнали треті особи з догляду за спадкодавцем в період його хвороби, на поховання спадкодавця, а також витрат з охорони спадкового майна (ч. 4 ст. 556 ЦК України).

Податкові обов'язки спадкодавця також мають спеціальне законодавче регулювання. Згідно з пп. 37.3.2. ст. 37 Податкового кодексу України однією

з підстав припинення податкового обов'язку є смерть фізичної особи або ж навіть визнання її недієздатною чи безвісно відсутньою.

При цьому запис про припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця вноситься до Державного реєстру у разі смерті фізичної особи, в тому числі оголошення такої особи померлою, що підтверджується свідоцтвом про смерть (витягом з Державного реєстру актів цивільного стану громадян, інформацією органу державної реєстрації актів цивільного стану), а також визнання фізичної особи безвісно відсутньою, що підтверджується судовим рішенням (пп. 65.10.2 ст. 65 ПК України).

Аналогічно цивільним правовідносинам у податкових питаннях, виконання грошових зобов'язань та/або погашення податкового боргу фізичної особи (у тому числі фізичної особи-підприємця) у разі її смерті або оголошення судом померлою здійснюється її спадкоємцями, які прийняли спадщину (крім держави), в межах вартості майна, що успадковується, та пропорційно частці у спадщині на дату її відкриття.

Аналогічно цивільно-правовому кредитору контролюючий орган має пред'явити претензію в порядку, встановленому цивільним законодавством України для пред'явлення претензій кредиторами спадкодавця. При цьому після закінчення строку прийняття спадщини грошові зобов'язання та/або податковий борг спадкодавця стають грошовими зобов'язаннями та/або податковим боргом спадкоємців. Однак протягом строку прийняття спадщини на грошові зобов'язання та/або податковий борг спадкодавців пеня не нараховується [140].

І лише у випадках, коли спадщина переходить до держави, грошові зобов'язання померлої фізичної особи припиняються (ст. 99 ПК України).

Проте А. Корбецький зазначає: «...ані ПК України, ані ЦК України не надають якихось переваг контролюючим органам як кредиторам спадкодавця порівняно з цивільно-правовими кредиторами. Ніякої черговості, ніяких пріоритетів контролюючий орган не має. Він отримує права нарівні зі звичайним кредитором. Більше того, звичайний кредитор не втрачає право

вимоги у разі переходу спадщини до держави, а контролюючий орган – втрачає» [121].

Крім того, відповідно до ст. 1232 ЦК України, на державу як на спадкоємця буде покладено обов'язок відшкодувати розумні витрати, зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця.

До речі, саме необхідність відповідати за боргами спадкодавця досить часто є підставою для відмови спадкоємців від спадщини; право на відмову від спадщини передбачено ст. 1273 та ст. 1274 ЦК України. Слід звернути увагу, що коли йдеться про відмову на користь іншої особи, відмова на користь держави може відбутися лише в тому випадку, якщо держава зазначена серед спадкоємців за заповітом, оскільки спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом, а спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги. Виникає також питання, чи є у держави право на відмову від спадщини. Уявляється, що таке право може бути нею реалізовано відповідно до ст. 1274 ЦК України, і держава може здійснити відмову на користь спадкоємця за заповітом, або на підставі ст. 1273 ЦК України держава може відмовитися від спадщини, і тоді майно стане виморочним та перейде у власність територіальної громади [140].

3.3. Викуп пам'ятки історії та культури

Національне та культурне відродження української держави неможливе без збереження та вивчення її історико-культурної спадщини. Світовий досвід свідчить, що культурна самоідентифікація нації виступає однією з домінуючих ціннісних орієнтацій її життєдіяльності.

Для України, яка протягом тривалого часу не мала власної державності, а її культурно-історична спадщина зазнавала цілеспрямованого знищення,

питання ефективності правових засобів охорони пам'яток архітектури є особливо актуальними. За виданням «Пам'ятки України», в Україні лише у XX столітті знищено близько 10 тисяч архітектурних об'єктів, які мали історико-культурну цінність. Після здобуття незалежності під охорону держави було передано понад 140 тисяч лише нерухомих пам'яток історії та культури, а саме: понад 64 тисяч пам'яток археології, понад 54 тисяч пам'яток історії, близько 7 тисяч пам'яток монументального мистецтва, понад 15,6 тисяч пам'яток містобудування й архітектури [183, с. 1].

Тому, набуваючи у власність або користування пам'ятку історії чи архітектури, слід усвідомлювати наявні юридичні ризики.

В історичній частині старих українських міст об'єкти культурної спадщини трапляються досить часто. Нерухомість, яка має історичну або культурну цінність, є досить привабливим об'єктом для інвестування.

В. Забудський зазначає: «...житло в історичних районах, як правило, належить до категорії елітного, з огляду на розташування, незважаючи навіть на застарілі комунікації та інженерні мережі. Нежитлові приміщення, в свою чергу, оптимальні для розміщення офісів, крамниць, ресторанів та інших закладів, розрахованих на заможну публіку, а тому користуються стабільним попитом, незважаючи на високу ринкову вартість оренди квадратного метра. Втім, при детальному знайомстві з нормами законодавства України виявляється, що володіння й користування подібним об'єктом пов'язані з цілою низкою юридичних нюансів та обмежень» [94].

Це пов'язано з особливим правовим режимом такого майна, встановленим як нормами ЦК України, так і спеціальним законодавством.

Згідно зі ст. 352 ЦК України, «...якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки історії та культури їй загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить власнику пам'ятки відповідне попередження. Якщо власник пам'ятки історії та культури не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для

цього умов, суд за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури може постановити рішення про її викуп. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки історії та культури позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження. Викуплена пам'ятка історії та культури переходить у власність держави. Викупна ціна пам'ятки історії та культури визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом» [323].

Положення ст. 352 мають підґрунтям норми Конституції, згідно з якими кожна особа повинна турбуватися про зберігання культурної та історичної спадщини. Ця стаття відтворює положення ст. 136 ЦК 1963 року. Зберігається порядок викупу пам'яток історії та культури, що існував раніше, згідно з яким державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури спочатку робить попередження власнику щодо необхідності покращити утримання таких речей, таким чином, щоб воно не загрожувало їх пошкодженню або знищенню. І лише в разі відмови або неможливості власника здійснювати належне утримання пам'ятки історії чи культури, такий орган має право звернутися до суду і вимагати викупу означених речей.

Умовами для припинення права власності на зазначеній підставі є наступні: наявність у особи права власності на такий об'єкт; безгосподарне ставлення до нього власника, що загрожує його пошкодженням або знищенням.

Стаття 352 ЦК України не містить визначення поняття «пам'ятка культурної спадщини», тому маємо виходити з його визначення, закріпленого у ст. 1, 2 Закону від 8 червня 2000 р. № 1805-III «Про охорону культурної спадщини», згідно з яким до таких об'єктів належать лише об'єкти нерухомого майна [226].

Стаття 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» встановлює: «...об'єктом культурної спадщини є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі

предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. Пам'яткою культурної спадщини визнається об'єкт, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності зазначеним Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [226].

Об'єкт культурної спадщини як особливий об'єкт цивільного обігу має свої специфічні риси, характерні для реалізації права власності на нього.

Майнові права на об'єкти культурної спадщини виникають у різних осіб – учасників цивільного обігу, та за різними підставами. Законодавством України чітко встановлено перелік речей, які не можуть перебувати в приватній власності.

Особливість правового режиму таких об'єктів полягає, зокрема, в тому, що вони можуть бути відчужені, а також передані у володіння, користування чи управління іншій особі лише за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини. Без такого погодження їх відчуження забороняється.

Тому, перед здійсненням будь-якого правочину, предметом якого є пам'ятка культурної спадщини (продаж, дарування, оренда тощо), власник має пройти погоджувальну процедуру, результатом якої має стати лист-погодження від органу охорони культурної спадщини, в якому зазначено про згоду на вчинення відповідного правочину. Як правило, згода надається за умови включення до договору низки істотних умов, серед яких зобов'язання використовувати об'єкт виключно за його призначенням. Слід зазначити, що

погоджувальна процедура передбачає також нанесення на пам'ятку будь-яких написів і позначок, або розміщення на ній реклами.

В. Забудський зазначає: «...стаття 352 ЦК України не ставить примусовий викуп означеної категорії майна в залежність від характеру поведінки власника, тобто його вини в безхазяйному утриманні культурних цінностей. При наявності загрози втрати ними свого значення, позов про викуп може подаватися зазначеним державним органом без попередження власника. Викуп здійснюється на підставі договору, в якому ціна такого майна визначається за згодою сторін. У разі недосягнення сторонами згоди щодо ціни пам'ятки культури та історії, така ціна встановлюється за рішенням суду. Викуплена пам'ятка культури та історії переходить у власність держави. Вона також може переходити у власність територіальної громади або Автономної Республіки Крим, якщо саме вони здійснили викуп такого майна» [94].

Відповідно до ст. 20 Закону «Про охорону культурної спадщини», «...у разі продажу пам'ятки відповідний орган державної влади або місцевого самоврядування мають право привілею її купівлі. Це право відсутнє, якщо покупцем виступають близькі родичі власника, визначені в другому абзаці ч. 2 ст. 20 Закону. Про намір придбати пам'ятку суб'єкт владних повноважень має заявити протягом місяця з дати повідомлення власником про намір його продажу. Відсутність такої заяви вважатиметься мовчазною відмовою» [226].

Отже, держава або територіальна громада можуть викупити об'єкт лише за ціною, за якою власник мав намір продати його третій особі.

Стаття 21 Закону передбачає також і «примусовий викуп пам'ятки: якщо в результаті дій або бездіяльності власника їй загрожує пошкодження або знищення, і власник не вжив заходів щодо її збереження після отримання відповідного попередження від органу охорони культурної спадщини (або, у разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки, без попередження)» [226].

За змістом ст. 352 ЦК України і ст. 21 Закону № 1805-III відповідний державний орган з питань охорони культурної спадщини виносить власнику пам'ятки культурної спадщини попередження [63, с. 69]. Якщо після цього власник з різних причин не вживає заходів щодо її збереження (незалежно від вини, це може бути пов'язано, наприклад, з недостатністю у нього коштів), суд за позовом державного органу з питань охорони культурної спадщини може винести рішення про її викуп. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки, позов про її викуп може бути висунуто без попередження власника пам'ятки. Викуплена пам'ятка переходить у власність держави. Викупна ціна визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом [7].

Викуп здійснюється за рішенням суду. Суд також визначає викупну ціну пам'ятки. До речі, при оцінці пам'яток культурної спадщини застосовується спеціальна Методика грошової оцінки пам'яток, затверджена постановою Кабінету міністрів України від 26 вересня 2002 р. № 1447 [157].

Крім цього, особливістю правового режиму об'єктів культурної спадщини є також обов'язкове укладення власником охоронного договору з відповідним органом охорони культурної спадщини. Порядок укладання охоронних договорів та їхні типові форми затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2001 р. № 1768 із змінами та доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 14.12.2011 р. № 1293 [219].

Відповідно до п. 2 Порядку, власник пам'ятки чи її частини або уповноважений ним орган (особа) не пізніше ніж через один місяць з моменту отримання пам'ятки чи її частини у власність або у користування повинен укласти охоронний договір з відповідним органом охорони культурної спадщини.

Охоронний договір є особливим видом договору, який має ознаки як цивільно-правового, так і адміністративного договору. Зокрема, публічно-правові ознаки (адміністративний характер) такого договору полягають в

особливому суб'єктному складі (однією стороною є орган публічної влади) в імперативному характері його укладення (обов'язок укладення такого договору чітко передбачений законодавством, за невиконання його передбачена відповідальність). Водночас охоронний договір є цивільно-правовим договором, оскільки охоронні зобов'язання не мають під собою адміністративної основи, а ґрунтуються на цивільно-правовому договорі (оренди, безвідплатного користування) або суб'єктивному цивільному праві власності. Звертається увага на те, що охоронне зобов'язання само по собі є нетиповим цивільно-правовим зобов'язанням, а охоронний договір укладається у цивільних відносинах, які є приватноправовими [183, с. 13–14].

До охоронного договору додається, серед іншого, акт технічного стану пам'ятки, за формою, затвердженою наказом Міністерства культури України від 11.03.2013 р. № 158 [218], який містить детальний опис стану пам'ятки та окремих його частин, із зазначенням відповідної оцінки (задовільно, незадовільно).

Слід зазначити, що від змісту акту залежить обсяг, вартість і терміни виконання реставраційних, ремонтних робіт, робіт з упорядження її території та інших пам'яткоохоронних заходів, які будуть прописані в охоронному договорі.

За певних обставин (наприклад, у випадку вкрай незадовільного стану пам'ятки) витрати власника можуть бути настільки високими, що інвестиційна привабливість об'єкта буде втрачена. Втім, складення акту й визначення відповідної програми заходів здійснюються вже на стадії укладення охоронного договору, тобто після переходу права власності, а це ускладнює прогнозування [94].

Відповідно до п. 6 Порядку, акт технічного стану поновлюється не рідше ніж раз на 5 років. Втім, орган охорони культурної спадщини має право провести обстеження та скласти акт у будь-який час, якщо вважатиме, що стан пам'ятки значно змінився після проведення ремонтних,

реставраційних та інших робіт чи внаслідок дії чинників, що призвели до руйнування або пошкодження.

Слід зазначити також особливе значення категорії «призначення» стосовно об'єкту пам'ятки культури, зокрема архітектури, оскільки ця нерухомість відрізняється від будь-якого з видів приміщень: житлового або нежитлового. Зокрема, режим використання пам'ятки встановлюється органом охорони культурної спадщини максимально конкретно, на зразок «магазин сувенірів» або «ресторан». Відповідний режим закріплюється, поміж іншим, в охоронному договорі, і не може змінюватись за рішенням власника чи користувача.

Стаття 24 Закону «Про охорону культурної спадщини» передбачає: «...заінтересована особа може виступити з ініціативою щодо зміни цільового призначення, але орган охорони культурної спадщини не позбавлений права заборонити зміну цільового призначення, наприклад, у зв'язку з тим, що пропонуваний спосіб використання пам'ятки не забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздобу тощо» [226].

3.4. Конфіскація

Курс на європейську інтеграцію, обраний Україною ще не так давно, висунув на порядок денний проблеми забезпечення та захисту основних прав людини. Як відомо, право власності посідає поміж основних природних і невід'ємних прав особи особливе місце. Непорушність права власності закріплена на конституційному рівні (ст. 41 Конституції України), міститься серед загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), оскільки забезпечення права власності є гарантією використання майна власниками на свій розсуд, без загрози його довільного вилучення, що, своєю чергою, необхідно для забезпечення організації стабільного та ефективного майнового обороту.

З 11 вересня 1997 року в Україні почала діяти Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод. Стаття 1 зазначеної Конвенції містить положення про те, що кожна фізична або юридична особа має право на мирне володіння своїм майном, ніхто не може бути позбавлений свого права інакше ніж як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права [97].

У врегулюванні відносин, які виникають у сфері права власності, держава відіграє не останню роль. І тут слід застосовувати принцип справедливого балансу, який полягає в тому, що у випадку експропріації або націоналізації майна, яке належить особі, мають враховуватись інтереси суспільства, держави та особи. Обов'язковою умовою відчуження майна є виплата особі компенсації, яка має бути розумною і справедливою, з дотриманням принципу пропорційності.

Нині принцип непорушності права власності закріплено у всіх європейських країнах. Зокрема, ст. 544 Цивільного кодексу Франції передбачає, що «власність є правом користуватися речами найбільш абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законами або регламентами» [65, с. 21]. Відповідно до параграфу 903 Німецького цивільного кодексу, «власник речі може розпоряджатися річчю на свій розсуд і усувати інших осіб від будь-якого впливу на неї» [65, с. 108].

Стаття 316 ЦК України передбачає: «правом власності є право особи на річ, яке вона здійснює відповідно до закону своєю волею, незалежно від волі інших осіб» [323]. З усіх наведених визначень права власності впадають в око два аспекти – з одного боку, право власності є абсолютним правом особи, але з іншого боку, воно обмежується законом та інтересами третіх осіб. Тому, з одного боку, встановлюється неприпустимість позбавлення права власності, а з іншого – існують випадки, коли право власності може бути обмежене аж до його припинення, якщо цього потребують державні або суспільні інтереси.

Отже, як зазначає О. Дзера, дія принципу непорушності права власності не є абсолютною [75, с. 190].

На думку С. Погрібного, «...міжнародно-правові документи визначають дві підстави обмеження (а саме – позбавлення проти волі власника) права власності. Перша з них – формальна. Вона полягає в тому, що будь-який випадок позбавлення права власності проти волі його суб'єкта має бути передбачений законом. Друга підстава – матеріальна. В законі може бути передбачена тільки така підстава позбавлення власника його права, яка зумовлена переважаючими інтересами суспільства» [197, с. 234].

А. А. Крисанов вважає, що всі випадки примусового припинення права власності, своєю чергою, можуть бути класифіковані за різними підставами: залежно від наявності чи відсутності вини власника, а також залежно від відплатного або безоплатного способу вилучення майна [128, с. 13].

На думку Є. С. Бутаєвої, класифікувати способи примусового припинення права власності можна з використанням таких критеріїв:

«1) еквівалентність відносин примусового припинення права власності (оплатне припинення права власності; безоплатне припинення права власності);

2) фізичні характеристики об'єкта, право власності на який припинено (припинення права власності на рухоме майно; припинення права власності на нерухоме майно);

3) правові підстави припинення права власності всупереч волі власника (припинення права власності за рішенням суду; на підставі закону; за рішенням виконавчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування);

4) відповідність дій власника щодо належного йому майна вимогам закону (припинення права власності внаслідок неправомірного відносини власника до майна; припинення права власності при правомірному поведінці власника);

5) мета примусового припинення права власності (припинення права власності в цілях застосування покарання за вчинення винним протиправного діяння; припинення права власності з метою забезпечення державних і громадських інтересів);

6) форма власності (припинення права власності на об'єкти, що належать до державної або муніципальної власності; припинення права власності на об'єкти приватної власності);

7) особливості введених особливих режимів правового регулювання суспільних відносин (припинення права власності у зв'язку з введенням воєнного стану; припинення права власності у зв'язку з введенням надзвичайного стану)» [35, с. 12].

Одним із таких випадків обмеження права власності в інтересах держави та суспільства є конфіскація, яка є безоплатним вилученням майна власника та допускається лише за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом (ст. 354 ЦК України).

Актуальність дослідження проблемних питань застосування конфіскаційних санкцій зумовлена насамперед тим, що вони стосуються дозволених випадків втручання в конвенційне право особи на майно, які призводять до позбавлення права власності. З огляду на зазначене, під час нормативного врегулювання та застосування конфіскаційних санкцій мають ураховуватися принципи допустимого позбавлення права власності, закладені в ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і вироблені в практиці Європейського суду з прав людини, а також положення національного законодавства, що забезпечують реалізацію конституційного принципу непорушності права приватної власності (ч. 4 ст. 41 Конституції України) і загальної засади цивільного законодавства – неприпустимості протиправного позбавлення права власності (п. 2 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України)

ЦК України 2003 р. не встановив конкретних правових підстав для застосування цивільно-правової конфіскації майна. У ст. 354 ЦК України

лише зазначено, що до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом. Законом України від 2 грудня 2010 р. ст. 228 ЦК України була доповнена частиною третьою, яка передбачила конфіскацію майна, інших об'єктів цивільних прав у разі недійсності правочину, котрий порушує публічний порядок і вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. Аналізуються умови застосування такої конфіскації, виявлено наявність істотних редакційних та змістовних вад внесених змін і запропоновано внести до ст. 228 ЦК України нові зміни, зокрема передбачити в ній конкретні види правопорушень, які можуть слугувати підставою конфіскації майна [81; 76].

Конфіскація виступає одночасно підставою припинення приватної власності та підставою виникнення державної власності. Д. І. Мейєр зазначав: «...примусове відібрання майна у власника велінням державної влади є таким способом припинення права власності, за якого, з точки зору цивільного права, переважне значення має не набуття права власності державою, а втрата його приватною особою; хоча держава набуває майно, це є наслідком втрати права приватною особою; норми цивільного права в цих випадках регулюють не набуття права власності, а його припинення» [155, с. 95].

Підстава виникнення права державної власності конфіскація має певні особливості:

1) конфіскація майна є виключним випадком, коли державою право власності на майно набувається безоплатно (що відрізняє її від реквізиції, наприклад);

2) конфіскація майна є винятковою мірою, яка може бути підставою виникнення права державної власності лише у випадках, прямо визначених законом, коли конфіскація передбачається як санкція за вчинений злочин. Такі випадки передбачені Кримінальним кодексом України, при цьому у ст. 59 КК України вказано: «...конфіскація майна встановлюється за тяжкі та

особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу». Отже, конфіскація як засіб покарання має бути співрозмірною заподіяній правопорушенням шкоді. Про необхідність дотримання принципу співрозмірності при позбавленні власника його прав звертається увага в практиці Європейського Суду з прав людини. Суд підкреслює, що при розгляді справ, пов'язаних зі втручанням у право власності, необхідно дотримуватися трьох норм, закріплених у ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської Конвенції з прав людини, а саме: принципу безперешкодного користування майном, пов'язання випадків позбавлення майна з певними умовами, права держав-учасниць здійснювати контроль за використанням власності відповідно до загальних інтересів. Суд зазначає, що для того, щоб втручання в право власності вважалось допустимим, повинна бути розумна відповідність між використовуваними засобами і тією метою, на яку направлена будь-яка міра, що позбавляє особу власності. При розгляді справ необхідно зважати, чи існує розумна відповідність між використовуваними засобами і метою, на яку спрямована будь-яка міра, що позбавляє особу власності. Суд має визначати, чи збережена необхідна справедлива рівновага [107].

Випадки конфіскації передбачені також Земельним кодексом (ст. 148), Законом України «Про тваринний світ» (ст. 63), Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» (ст. 12) та ін. Порядок вилучення та розпорядження конфіскованим майном, що переходить у власність держави, врегульовано низкою спеціальних нормативних актів, зокрема Постановою Кабінету Міністрів «Про Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним» [200], Постановою Кабінету Міністрів «Про порядок обліку, зберігання, оцінки вилученого митницями ДФС майна, щодо якого

винесено рішення суду про конфіскацію, передачі цього майна органам державної виконавчої служби і розпорядження ним» тощо.

Як власник конфіскованого майна, держава вправі розпорядитися ним у будь-який спосіб – продати з прилюдних торгів у визначеному порядку, передати в постійне чи тимчасове користування тощо.

Слід також звернути увагу на той факт, що держава як власник не відповідає за зобов'язаннями попередніх власників конфіскованого майна, якщо ці зобов'язання виникли після вчинення державними органами заходів щодо охорони майна і без згоди зазначених органів. У зобов'язаннях колишнього власника держава відповідає лише в межах активу майна, що перейшло до неї [139].

Перебіг правових і політичних подій протягом останніх років свідчить про необхідність якісного вдосконалення законодавства у сфері боротьби з корупційними злочинами. Постійні повідомлення в ЗМІ про виявлення на закордонних рахунках колишніх високопосадовців десятків і сотень мільйонів доларів породили популярність ідеї про конфіскацію цих коштів. Конфігурація правового запровадження конфіскації та доцільність її застосування викликали жваву дискусію [267].

Світова спільнота вже досить давно дійшла висновку, що одним із найефективніших способів боротьби з корупцією є конфіскація активів, здобутих злочинним шляхом. Законодавство багатьох держав передбачає різноманітні механізми вилучення доходів від злочинів. Однак загалом їх умовно можна диференціювати на два види: конфіскація в межах кримінального переслідування та конфіскація поза кримінальним переслідуванням.

Так, у рамках конфіскації відбулося повернення до державної власності футбольного клубу «Металіст», який належав бізнесменові Сергію Курченку [120].

Поряд із конфіскацією в межах кримінального переслідування законодавство цілої низки держав передбачає застосування так званої

цивільної конфіскації (*confiscation in rem*). Однією із найсуттєвіших відмінностей від конфіскації у межах кримінального провадження є те, що цивільна конфіскація є речовою, а її застосування можливе без засудження особи (в окремих державах – без обвинувачення чи взагалі кримінального переслідування) за вчинення злочину, оскільки в такому випадку переслідується не особа, а відповідне майно. Основною ідеєю такої конфіскації виступає позбавлення злочинців економічного та матеріального підґрунтя [117, с. 83].

В. М. Зубар зазначає, що «...необхідність залучати цивільно-правові механізми виникла через неможливість застосування норм кримінального права через презумпцію невинуватості, виправдання підозрюваного в межах кримінального провадження тощо. Саме так виникла цивільна конфіскація, яка може накладатися навіть на майно третьої особи. Головним документом, що унормовує таку конфіскацію, є Конвенція ООН про боротьбу з корупцією. Власне інститут цивільної конфіскації мають багато країн світу» [100].

Як уже зазначалося раніше, Кримінальний кодекс України передбачає конфіскацію у ст. 59. Слід принагідно зазначити, що у КК України йдеться про дві окремі категорії: конфіскацію як покарання, наслідком чого є примусове безоплатне вилучення у власність держави частини або й майна у цілому, що належить порушнику, і так звану спеціальну конфіскацію (ст. 96-1 КК України), коли примусово вилучається не будь-яке майно, а те, яке слугувало знаряддям злочину або отримане в результаті злочину.

Спеціальна конфіскація була врегульована окремо у зв'язку з виконанням «Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України», шляхом внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів. І оскільки конфіскація є видом кримінального покарання, вона застосовується лише на підставі вироку суду.

Ухвалення пакету так званих «антикорупційних» законів, внесення змін до процесуального законодавства стали новим кроком на шляху

вдосконалення інституту спеціальної конфіскації, оскільки, зокрема у новій редакції ст. 96-2 було встановлено правило, згідно з яким спеціальна конфіскація поширюється також на майно третьої особи у випадку, якщо вона отримала це майно від підозрюваного, обвинувачуваного тощо. Слід зазначити, що ця норма була піддана критиці. Але все одно, у березні 2016 року був підготовлений Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України стосовно особливостей звернення в дохід держави грошових коштів, валютних цінностей, державних облігацій України, казначейських зобов'язань України, дорогоцінних металів та/або каміння, інших цінностей і доходів від них до ухвалення вироку суду № 4057. «Після тривалих дискусій та критики проєкт № 4057 був знятий з розгляду» [267].

Змін зазнало також і цивільне процесуальне законодавство – ЦПК України отримав новий розділ (12), у якому було врегульовано процесуальні питання позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Внесені зміни надавали прокурорам САП право звернення до Вищого Антикорупційного суду з відповідним позовом про визнання активів необґрунтованими, і в результаті – стягнення цих активів на користь держави. Зазначалося, що карний процес може бути завершений (наприклад, у разі відсутності доказів), однак за відсутності доказів законності активів у межах цивільного процесу, вони можуть бути стягнуті (за певних умов) на користь держави [52].

У цивільному процесі, який будується на принципах змагальності, відсутня презумпція невинуватості, а тому кожна сторона має доводити обставини, що мають значення для справи.

Законом від 21.10.2019 р. № 263-IX було доповнено Кримінальний кодекс статтею 368⁵ («Незаконне збагачення»). Відповідно до її норм, особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у разі набуття ними активів вартістю, що більш ніж на 6,5 тисяч неоподатковуваних мінімумів перевищує їх законні доходи, можуть бути

позбавлені волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Слід зазначити, що рішенням Конституційного Суду від 26.02.2019 р. № 1-р/2019 було визнано неконституційною ст. 368-2 КК України про притягнення до відповідальності чиновників за незаконне збагачення. В результаті було закрито 65 кримінальних проваджень, переважна більшість яких стосувалася корупційних правопорушень [180].

Також законом № 263-IX було запроваджено процедуру щодо визнання активів необґрунтованими та їх подальше вилучення за умови відсутності доказів у відповідача законності набуття зазначеного майна [52].

Тут варто підкреслити, що при спеціальній конфіскації вилучається майно, яке має відношення до скоєного злочину, і ця конфіскація є санкцією за вчинення злочину, а стягнення необґрунтовано отриманих активів такою санкцією не є.

«Поняття активів розкривається в декількох нормативних документах, до певної міри в Цивільному кодексі і в законі про запобігання корупції в частині щодо електронного декларування. До активів належать грошові кошти, рухоме і нерухоме майно, корпоративні права, цінності й інші речі. Це не обов'язково лише нерухоме майно, яке здається в оренду, чи залізничний вагон, який курсує для логістичної компанії. Це максимально широкий перелік об'єктів» [315].

Процедура пред'явлення позову встановлена ст. 290 ЦПК України, і вона, на перший погляд, робить процес конфіскації необґрунтованих активів трохи простішим, однак, як зазначається у літературі, виникає низка питань.

По-перше, оскільки розгляд справи здійснюється за заявою прокурора, тут має місце перехід від кримінального процесу до цивільного, а рішення у кримінальному провадженні не має стосовно цивільного преюдиційної сили.

По-друге, враховуючи специфіку суб'єктів даного провадження можуть тим чи іншим чином порушувати інтереси добросовісних набувачів спірного майна [85].

3.5. Реквізиція

Стаття 41 Конституції України встановлює: «...кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [119].

Згідно із ст. 353 ЦК України, «...у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена в суд. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення, якщо це можливо. У разі повернення майна особі у неї поновлюється право власності на це майно, одночасно вона зобов'язується повернути грошову суму або річ, яка була нею одержана у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за використання цього

майна» [323]. Відповідні норми відтворено і в спеціальному законодавстві, зокрема в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [230]. Так, відповідні органи мають право примусового відчуження майна, яке належить особам на праві приватної або комунальної власності, вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку. Стаття 23 зазначеного Закону встановлює правила відшкодування збитків, заподіяних під час впровадження воєнного стану або повернення майна, що збереглося.

Загальні засади оголошення воєнного або надзвичайного стану визначені Конституцією України (ст. 83, п. 31 ст. 85, п. 19 ст. 92, п. 21 ст. 106, п. 10 ст. 138), а також деталізовані й конкретизовані в законах України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про правовий режим надзвичайного стану».

Так, зокрема, відповідно до Закону «Про правовий режим надзвичайного стану» режим надзвичайного стану – це особливий режим, який запроваджується на строк до 30 днів по країні та до 60 – в окремих регіонах. Згідно п. 6 ст. 17 зазначеного Закону, впровадження цього правового режиму передбачає реквізицію лише тих ресурсів, що належать на праві власності юридичним особам.

Реквізиція є виключним способом припинення права власності, яка здійснюється в особливому порядку, спеціально встановленому для неї та за умови повного відшкодування вартості майна, що реквізоване для певної державної або іншої суспільно корисної мети. Майно не може переходити у власність фізичних чи юридичних осіб, а лише у власність держави, або знищуватися.

Слід зазначити, що в законах України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 2.09.2014 [238] та «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 [239], реквізиція згадується як підстава для видачі сертифікатів про форс-мажорні обставини (обставини

непереборної сили). Рішення про реквізицію ухвалює [228]: військове командування; орган, на який Президентом України покладено обов'язки здійснення заходів надзвичайного стану. Під реквізицію підпадають як індивідуально-визначене майно, так і речі, визначені родовими ознаками [114].

О. Дзера зазначає: «...для здійснення реквізиції необхідними є: по-перше, доведеність загально-корисності тих заходів, заради здійснення яких проводиться реквізиція (зменшення негативних наслідків або недопущення настання негативних наслідків стихійного лиха, реквізиція майна задля недопущення поширення епідемій, епізоотій тощо); по-друге, реквізиція вимагає безумовного відшкодування вартості майна. В разі настання надзвичайних обставин майно, що реквізується, може бути відчужене у власника за загальним правилом, за умови попереднього та повного відшкодування його вартості» [78].

Оцінка майна, що підлягає примусовому відчуженню, здійснюється юридичними та фізичними особами-підприємцями, які є суб'єктами оціночної діяльності згідно законодавства про оцінку майна. У випадку неможливості залучення до такої оцінки вказаних суб'єктів оціночної діяльності, таку оцінку мають здійснити органи державної влади або місцевого самоврядування за погодженням із власником оцінюваного майна.

Якщо власник майна не надав згоду, з огляду на ситуацію вказані органи можуть здійснити оцінку самостійно. Оцінка майна може бути оскаржена до суду (якщо було відшкодовано вартість майна за цією оцінкою).

Постановою КМ України від 11.3.2020 р. № 211 встановлено карантин на усій території України з 12 березня по 3 квітня 2020 року.

На цей час заборонено:

- відвідування закладів освіти її здобувачами;
- проведення всіх масових заходів, у яких бере участь понад 200 осіб, крім заходів, необхідних для забезпечення роботи органів

державної влади та органів місцевого самоврядування. Спортивні заходи дозволяється проводити без участі глядачів (уболівальників);

- експорт з України товарів протиепідеміологічного призначення (до 1 червня).

Виникає питання, чи є впровадження карантину форс-мажором?

Відповідно до ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», під форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) розуміють: «...надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо» [239].

Виданий сертифікат і буде підтверджувати неможливість виконання договірних зобов'язань у цей період часу (як резидентами, так і

нерезидентами – пп. 3.6.2 Регламенту ТПП України, затвердженого Рішенням від 18.12.2014 р. № 44 (5)).

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) проголосила, що поширення нового коронавірусу досягло стадії пандемії, бо зачеплені більшість країн і всі континенти. Останнє повідомлення – 11.03.2020 року. Проте Україна на це відреагувала карантинном лише 12.03.2020 р. Відтак, на нашу думку, наслідки пандемії коронавірусу, такі як впровадження карантину, всі заборони та обмеження, що прямо чи опосередковано унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, є нічим іншим, як форс-мажор [40]. Однак виходячи з повідомлення ТПП України, принаймні поки що, не вважає карантин форс-мажором.

Визначення цього явища зустрічається в багатьох нормативно-правових актах. При цьому офіційно закріплено різні його назви: «форс-мажорні обставини», «обставини непереборної сили», «форс-мажор». Водночас усі ці терміни мають однаковий зміст, а тому ці поняття слід сприймати як синоніми.

Щодо дефініції форс-мажору, то логічно застосовувати визначення, яким керуватимуться торгово-промислові палати України (ТПП) у цих відносинах, оскільки лише вони прямо визначені законодавцем як компетентні органи щодо засвідчення обставин непереборної сили.

Із визначення поняття форс-мажору, закріпленого в ст. 141 вже зазначеного Закону [239], сам по собі факт існування обставини (виникнення пожежі, впровадження воєнного стану тощо) форс-мажором не є. Однак, як слушно зазначає І. Висіцька, «...така обставина стане форс-мажорною лише у випадку, якщо особою буде доведено неможливість виконання через неї передбачених умовами договору зобов'язань. Наприклад, якщо постачальник доведе, що не зміг своєчасно поставити зерно внаслідок знищення посівів пожежею. Або виробник товарів, що виготовляються внаслідок переробки

вирощеної сільгосппродукції, надасть докази неможливості їх постачання, бо потужності та трудові ресурси підприємства використовуються державою в умовах воєнного стану для потреб оборони» [48].

Пандемія коронавірусу Covid-19, яка характеризується швидким поширенням хвороби, її високою контагіозністю, великим ризиком для життя різних верств населення, високою смертністю, перевантаженням внаслідок цього всієї системи охорони здоров'я спричинила запровадження урядами різних країн досить жорстких обмежень у формі карантинів. Ці обмеження зачіпають нормальне здійснення прав і свобод, відступ від зобов'язань, про які повідомили такі країни, як Вірменія, Естонія, Грузія, Латвія, Республіка Молдова та Румунія.

Слід зазначити, що необхідність наведених відступів від зобов'язань залежить від таких факторів, як характер обмежень та/або їх тривалість.

До таких відступів від зобов'язань у Вірменії, Грузії, Латвії та Республіці Молдова належать ті, що безпосередньо пов'язані з охороною здоров'я і забезпеченням епідеміологічної безпеки населення, зокрема: використання ліків, медичних виробів та інших подібних матеріалів; спрямованість діяльності компаній на постачання продуктів харчування, лікарських засобів, товарів першої необхідності та необхідної для них сировини; регулювання цін на певну продукцію і навіть реквізиція товарів.

Такі заходи «...обов'язково впливають на право власності згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 до ЄСПЛ в значенні експропріації, контролю над використанням або втручання у мирне користування власністю. Це право дозволяє накладати обмеження в інтересах суспільства або загальних інтересах, а заходи, чітко пов'язані із захистом здоров'я, безперечно розглядаються як такі, що служать законній меті.

Будь-яке позбавлення майна повинне супроводжуватися виплатою компенсації в певний момент, але лише відступ від зобов'язань Вірменії стосується «еквівалентної компенсації», яка виплачується тоді, коли вилучаються товари. Питання стосовно того, чи компенсація, яка вимагається

згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 ЄСПЛ, повинна відповідати ринковій вартості вилученого майна, буде визначатися тим, що вважається справедливим балансом між державними та приватними інтересами, але з огляду на цілі встановлення значно нижчої вартості може розглядатися як накладення надмірного тягаря на зацікавлених власників. Проте також можуть бути враховані зусилля держави щодо стимулювання економічного відновлення після того, як криза минула» [74].

Слід зазначити, що в Британії у березні 2020 року запроваджувався карантин «воєнного типу». Відповідно до його умов, щодо людей похилого віку в Британії була встановлена «сувора» ізоляція на термін до чотирьох місяців.

Для людей віком понад 70 років у Великій Британії був встановлений карантин за типом мобілізації воєнного часу на термін до чотирьох місяців упродовж наступних 20 днів, – повідомляв ITV. Уряд Британії запровадив у зв'язку з цим суворі обмежувальні заходи, зокрема:

- примусова реквізиція готелів як медичних закладів;
- реквізиція приватних госпіталів як лікарень швидкої допомоги;
- закриття пабів, барів, ресторанів;
- термінове виробництво респіраторів для гостро хворих;
- закриття шкіл;
- використання всіх військових лікарень;
- не виключалося повне примусове закриття окремих міст і районів.

Відповідно до повідомлень, розміщених у соціальних мережах, «Головний медичний лікар країни Кріс Вітті та головний науковий радник Патрік Волленс зазначили, що не хочуть чекати кращого часу для запровадження «болісних» обмежень. Вони переживають, що літні люди просто помиратимуть удома через відсутність догляду, тож хочуть почати карантин якомога раніше. Крім усього, прохатимуть родичів, друзів і навіть сусідів доглядати за літніми людьми. Потрібні будуть величезні зусилля всієї спільноти» [290].

Французький парламент також ухвалив закон про надзвичайний стан, що надає уряду особливі повноваження на час кризи, пов'язаної з поширенням коронавірусу.

Закон дозволяє уряду обмежувати свободу пересування та здійснювати реквізицію товарів і послуг протягом двох місяців його дії.

Надзвичайний стан у галузі охорони здоров'я надасть уряду право вживати спеціальні заходи на підтримку французьких компаній, найбільш постраждалих від пандемії.

Закон також дозволяє голові уряду за порадою міністра охорони здоров'я негайно реалізувати комплекс обмежувальних заходів по всій країні. Уряд також матиме право конфісковувати будь-які товари чи послуги, включаючи автомобілі таксі для транспортування персоналу лікарень, для боротьби з пандемією коронавірусу [185].

Слід зазначити, що в практиці ЄСПЛ реквізиція розглядається ширше, аніж в законодавстві України. Часто під нею розуміються різні способи примусового вилучення майна у власника [277].

Варто згадати, що в 2005 р. в Україні реквізиція застосовувалася у вигляді виплати компенсації юридичним і фізичним особам за птицю, вилучену у зв'язку з виявленням в Автономній Республіці Крим випадків захворювання на пташиний грип (розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів для виплати компенсації за птицю, вилучену у зв'язку з виявленням в Автономній Республіці Крим випадків захворювання на пташиний грип, та проведення профілактичних заходів» від 3 грудня 2005 р.).

Реквізиція масово застосовувалася також під час Чорнобильської катастрофи, коли виникла необхідність масового переселення громадян із постраждалих регіонів, вилучення зараженої худоби тощо.

Законодавство України не передбачає примусового безоплатного вилучення майна у громадян і недержавних юридичних осіб у державну власність (крім конфіскації майна як санкції за правопорушення). В Конституції України прямо визнано, що примусове відчуження об'єктів

права приватної власності може бути застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану – з наступним відшкодуванням їх вартості (ст. 41). Таким чином, уже сьогодні в Україні встановлено конституційні гарантії неприпустимості безоплатного примусового вилучення об'єктів права приватної власності (тобто безоплатної націоналізації) [142].

3.6. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності

Одним із інститутів, який слугує забезпеченню реалізації суспільного інтересу, є інститут відчуження земельних ділянок для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності.

Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності традиційно розглядається у двох аспектах: як підстава припинення права приватної власності на землю [60; 51; 93; 134; 266] і як підстава набуття права державної або комунальної власності на землю [164; 173; 288; 314]. Це відчуження має, загалом, характер експропріації.

Як зазначає Є. В. Суєтнов, у дореволюційній правовій доктрині сформувалося три теорії юридичної природи експропріації – приватно-правова, публічно-правова і змішана.

М. В. Венеціанов, аналізуючи дані теорії, зазначає: «Прихильники першої теорії (Г. Безелер, К. Гербер, Ф. Ферстер) вважали експропріацію інститутом цивільного права і пропонували кваліфікувати її як примусову купівлю-продаж. На їх переконання, теорії договірному характеру експропріації аж ніяк не заважає та обставина, що при примусовому відчуженні не існує волі продавця, оскільки її повністю замінює або доповнює вирок суду. Примусовість відчуження не спричиняє недійсність

договору, бо тут не йдеться про фактичне порушення волі (фізичний або психічний тиск, помилка, обман тощо). Лише останнє знищує угоду купівлі-продажу» [43, с. 53].

Не погоджуючись з цією тезою фахівці зауважували, що таке розуміння експропріації є хибним, адже договір купівлі-продажу, як і будь-який інший, передбачає вільну згоду сторін і не може бути примусовим. Отже, формула «примусова купівля-продаж» містить глибоку внутрішню суперечність [33, с. 139].

До того ж, як зазначали науковці, до експропріації не застосовуються правила, що є обов'язковими для купівлі-продажу, наприклад, виплата власникові тільки ринкової вартості майна без відшкодування заподіяних відчуженням збитків, відповідальність власника за всі приховані юридичні й фізичні недоліки майна, невідчужуваність закладених речей та ін. Ю. С. Гамбаров вважав, що «тут не береться до уваги жодна з обставин, яка має важливе значення для договірних відчужень, а саме: чи належить майно одній або декільком особам, чи вказані вони в постанові про експропріацію, чи відбувається експропріація проти дійсних або уявних власників, чи є предметом експропріації вільне від обмежень майно або майно, що підлягає обмеженням у праві відчуження, які роблять неможливим розпорядження ним на підставі приватних угод, але не перешкоджають його експропріації» [56, с. 233].

Погоджуємося з Є. В. Суєтновим, що наведені аргументи є ґрунтовними. Дійсно, якщо проаналізувати положення Закону, стає очевидним, що відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності не є приватноправовим за юридичною природою [280, с. 68–69]. Відчуження з мотивів суспільної необхідності здійснюється примусово за рішенням суду, а тому добровільна згода власника тут не потрібна. До нього не застосовуються правила, притаманні договірному відчуженню: у разі примусового відчуження земельної ділянки й розміщеного на ній нерухомого майна власникові сплачується викупна

ціна, яка включає не лише вартість цих об'єктів, а й пов'язані з відчуженням збитки; немає значення, у власності кількох осіб перебувають відчужувані об'єкти – однієї чи декількох; чи вказані ці особи в рішенні органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про викуп об'єктів для суспільних потреб.

Але незважаючи на наведені аргументи, які спростовують приватноправову теорію юридичної природи відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності, навіть у наш час можна знайти її прихильників. Приміром, П. Ф. Кулинич пропонує розглядати примусове відчуження земельних ділянок для суспільних потреб (за нинішньою термінологією – з мотивів суспільної необхідності) «як форму купівлі-продажу земельних ділянок» [135, с. 43], а А. М. Мірошніченко пише, що «істотною особливістю угод про викуп земельних ділянок для суспільних потреб є можливість їх укладення в примусовому порядку» [158, с. 227; 159, с. 60–71]. Такі погляди, очевидно, зумовлені недосконалістю попереднього законодавства щодо цього питання, яке, вказуючи на можливість примусового викупу земельних ділянок для суспільних потреб (п. «г» ст. 143 ЗК), фактично передбачало лише добровільний порядок їх викупу (ст. 146 ЗК).

Отже, Є. П. Суєнов робить висновок, що «усі спроби дореволюційних науковців пояснити юридичну природу експропріації принципами приватного права успіхів не мали. І це не випадково, адже вона заснована не на приватному, а на публічному праві» [280, с. 70].

Хоча тут можна заперечити, бо держава, втручаючись в охоронювану нею майнову сферу приватної особи, намагається виправити наслідки цього вторгнення й відновити майно останньої в попередньому обсязі. Проте між цими діями (відчуженням і винагородою) існує значна різниця: перша здійснюється в суспільних інтересах і ґрунтується на публічно-правовому обов'язку кожної приватної особи сприяти добробуту держави, а друга – в інтересах цієї особи, і ґрунтується на принципі приватного права –

відшкодування збитків, що сталися з чужої вини. Тому можемо говорити про змішану – приватно-публічну сутність цього правового інституту.

Сьогодні це питання регулюється спеціальним Законом, відповідно до якого «...відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності – це перехід права власності на земельні ділянки, інші об'єкти нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, за плату в державну чи комунальну власність шляхом їх викупу чи примусового відчуження для потреб держави, територіальної громади, суспільства в цілому» [211]. Таким чином, Закон розрізняє два способи набуття державою права власності на земельну ділянку – шляхом її викупу для суспільних потреб або шляхом її примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності.

Зосередимо увагу на деяких проблемах правового регулювання першого способу, а саме – викупу земельної ділянки для суспільних потреб.

Викуп земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб, згідно вищезазначеного Закону, – це передача земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, за їх згодою у державну чи комунальну власність для задоволення суспільних потреб шляхом укладення договору купівлі-продажу чи іншого правочину в порядку, встановленому законом.

Суспільна потреба в Законі визначається як обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреба в земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп котрих здійснюється в порядку, встановленому законом.

При цьому в ст. 7 вказаного Закону міститься вичерпний перелік обставин, що кваліфікуються як суспільні потреби, а в ст. 8–14 Закону врегульовано повноваження органів державної влади та місцевого

самоврядування і процедуру викупу земельної ділянки для суспільних потреб, яка є набагато більш обтяжливою, ніж звичайна процедура купівлі-продажу. У зв'язку з цим у науковій літературі зустрічаються думки, що немає необхідності у процедурі викупу земельних ділянок для суспільних потреб, достатньо оформити договір купівлі-продажу земельної ділянки з її власником за звичайною процедурою купівлі-продажу, оскільки в будь-якому разі викуп земельної ділянки для суспільних потреб є можливим лише за згоди власника, інакше відчуження земельної ділянки може бути здійснено лише за рішенням суду, примусово, але тільки за наявності обставин, що кваліфікуються як суспільна необхідність. Так, Ю. В. Туцький зазначає, що немає необхідності в такому жорсткому регулюванні процедури викупу, оскільки за наявності згоди власника дотримання всіх формальних вимог щодо строків, процедури повідомлення, порядку переговорів є недоцільним та обтяжливим, як недоцільним є і закріплення вичерпного переліку суспільних потреб як підстав для такого викупу, оскільки якщо є згода власника земельної ділянки і, наприклад, держави в особі відповідного органу, може бути здійснений викуп будь-якої ділянки, у тому числі з інших суспільних потреб, не зазначених у ст. 7 Закону [289, с. 89]. Цю позицію поділяє М. Федорченко, він зазначає, що такий підхід суперечить принципам ринкових відносин та обмежує державу і місцеві громади щодо можливості придбати земельну ділянку колом потреб, для яких вони можуть бути придбані [297, с. 61–62]. До цих науковців приєднується Н. Кузьменко, яка дотримується такої ж точки зору щодо відсутності необхідності у спеціальній процедурі викупу земельних ділянок для суспільних потреб, а також зазначає, що в таких випадках цілком доцільно використовувати процедуру публічних закупівель [133, с. 100–101].

Зазначимо, що з наведеними позиціями ми погоджуємося лише частково. Дійсно, з одного боку, відповідно до ст. 2 ЦК України, держава та територіальні громади є учасниками цивільних правовідносин нарівні з приватними особами, тому обмежувати їх права придбати певне майно

недоцільно, це порушує принцип рівності всіх учасників цивільних відносин. Водночас прямої заборони на купівлю земельних ділянок державою за погодженням з власником із використанням простого механізму купівлі-продажу також не встановлено, що дає підстави для висновків про можливість такої купівлі, не обов'язково для суспільних потреб. Разом із тим, наявність норм про суспільні потреби дає можливість відстежити обґрунтованість витрачання державних коштів і додатково гарантує права власників (оскільки Закон передбачає порядок викупу нерухомого майна, розташованого на цих земельних ділянках, можливість міни, надання рівноцінної земельної ділянки тощо). Крім того, норми про викуп земельної ділянки для суспільних потреб є підставою для обґрунтування необхідності припинення певних відносин (наприклад, це є підставою припинення права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб відповідно до ст. 412 ЦК України). Але пропозиція щодо використання процедури публічних закупівель для врегулювання порядку викупу земельних ділянок для суспільних потреб уявляється доцільною та такою, що відповідає сучасним реаліям, оскільки дає можливість зробити цю процедуру максимально прозорою завдяки використанню сучасних технологій [138].

Оцінюючи судову практику у справах про примусове відчуження земельних ділянок для суспільних потреб, або з мотивів суспільної необхідності, слід зазначити, що Верховний Суд України послуговується у своїх рішеннях крім національного законодавства ще й нормами Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Проілюструвати зазначене можна таким прикладом із судової практики: «Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду переглянув в апеляційному порядку справу за позовом Кобеляцької районної державної адміністрації Полтавської області до фізичної особи, в якій позивач просив примусово відчужити земельну ділянку, належну відповідачеві, з мотивів суспільної необхідності.

Суть спору полягає в тому, що в межах Кобеляцького району Полтавської області під час проведення проєктно-планувальних робіт визначено земельні ділянки, які потрапляють під відчуження для реалізації запланованих будівельних робіт (будівництво автомобільної дороги загального користування державного значення). Одна з таких частин земельної ділянки площею 0,2655 га із земельної ділянки площею 5,80 га, що належить фізичній особі (відповідачеві) на підставі державного акта на право власності на земельну ділянку, підлягає викупу для суспільних потреб.

Відповідач згоди на викуп частини земельної ділянки не надав, вказавши, що відповідно до ч. 5 ст. 3 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» бажає відчужити державі виключно всю земельну ділянку, оскільки раціональне використання решти площі за цільовим призначенням буде неможливим.

Оскільки відповідач відмовився від викупу частини земельної ділянки, позивач звернувся до суду на підставі ст. 267 КАС України із позовною заявою про примусове відчуження частини земельної ділянки.

Верховний Суд, розглянувши спір, дійшов таких висновків.

Приписами ч. 1 ст. 15 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», серед іншого передбачено, що у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з викупом цих об'єктів для суспільних потреб, зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності і виключно під розміщення <...> лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, мостів, естакад, магістральних трубопроводів, ліній електропередачі, аеропортів, морських портів, нафтових і газових терміналів,

електростанцій) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації. Порядок примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені з мотивів суспільної необхідності, визначений у ст. 16 згаданого Закону.

З огляду на наведене Верховний Суд підкреслив, що примусове відчуження земельної ділянки відбувається лише для загальнодержавних потреб чи потреб територіальної громади, що дає можливість власнику земельної ділянки бути захищеним від неправомірного посягання.

Суд також зауважив, що абз. 2 ч. 5 ст. 3 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» передбачено спеціальне регулювання відчуження частини земельної ділянки саме для будівництва, капітального ремонту, реконструкції та обслуговування автомобільних доріг, мостів, естакад і об'єктів, необхідних для їх експлуатації.

При цьому норма законодавства надає пріоритет саме волі власника земельної ділянки щодо вирішення питання про можливість раціонального використання решти її площі за цільовим призначенням. Буквальне тлумачення цієї норми свідчить, що законодавець не висуває вимог щодо необхідності доведення власником землі неможливості раціонального використання решти земельної ділянки і власник наділений правом самостійно визначати можливість або неможливість використання решти земельної ділянки, а також звертатися з вимогою про відчуження всієї земельної ділянки.

Отже, позовні вимоги Кобеляцької райдержадміністрації про відчуження тільки частини земельної ділянки площею 0,2655 га із загальної площі земельної ділянки 5,8 га є втручанням держави у право на мирне володіння майном» [201].

Вже згадувана Конвенція гарантує права, які є «практичними та дієвими»; у випадку експропріації держава повинна здійснити дійсну

компенсацію вартості майна, якого вона позбавляє, а така експропріація має здійснюватися виключно у суспільних інтересах; дійсні та реальні обмеження, встановлені державою щодо реалізації права власності, можуть бути *de facto* визнані порушенням ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Показовою в цьому аспекті є Справа «Кривенький проти України» (Kryvenkyu v. Ukraine), заява № 43768/07, рішення Суду від 16.02.2017 р.

В межах цієї справи пан Кривенький звернувся до Європейського суду із заявою про незаконне позбавлення права власності на землю. Дослідивши всі обставини, Суд зазначив, що експропріація майна була здійснена Парламентом в суспільних інтересах та з правомірною метою. Суд зауважив, що необхідною умовою такого позбавлення є дотримання балансу між загальним інтересом та вимогами щодо захисту індивідуальних основоположних прав. Враховуючи зазначене, Суд вказав, що позбавлення майна без компенсації його реальної вартості є порушенням такого балансу та покладає надмірний тягар на заявника (справа «Рисовський проти України» (Rysovskyu v. Ukraine), заява № 29979/04, §71, рішення від 20.10.2011 р.).

За таких обставин, встановивши, що заявник був дійсним власником землі, Суд вважає наявний факт позбавлення у 2006 р. заявника його землі без будь-якої компенсації або будь-якого іншого типу відповідного відшкодування достатнім для визнання заявника жертвою непропорційного тягара, пов'язаного з позбавленням землі.

Суд одностайно ухвалив рішення про порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та призначив відшкодувати матеріальну та моральну шкоду в розмірі 10 тис. євро [12].

3.7. Реприватизація

Ще однією підставою, яка не зазначена в законодавстві, але повинна бути врахована в такій якості, є реприватизація. Оскільки приватизація є

підставою припинення права державної власності, то реприватизація – повернення в державну власність майна, яке незаконно вибуло з такої власності.

Слід зазначити, що навіть стосовно терміну «приватизація» у науковій літературі, як економічній, так і юридичній, не склалося єдиної точки зору. Так, у тлумачному економічному словнику термін «приватизація» визначається як «передача державної або муніципальної власності (земельних наділів, промислових підприємств, банків, засобів транспорту та зв'язку, акцій, культурних цінностей тощо) за плату або безкоштовно у приватну власність» [62].

В економічній літературі можна знайти визначення приватизації як трансформації будь-якої форми власності у приватну, процесу переходу в приватну власність об'єктів, заснованих на державній, змішаній або колективній власності. У наукових джерелах, зокрема В. Д. Базилевичем, зазначається, що «...приватизація як форма роздержавлення власності відображає процес докорінної трансформації відносин власності з метою формування приватного сектору як передумови підвищення соціально-економічної ефективності господарювання й піднесення суспільного добробуту на основі становлення та відтворення ринкових відносин, підприємницького середовища, конкуренції» [11, с. 538].

В науковій юридичній літературі пропонується під приватизацією державного майна розуміти «...спеціальне платне відчуження майна, що перебуває в державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, які відповідно до закону можуть бути покупцями, що має наслідком трансформацію державного виду власності в приватну власність і яке здійснюється з пріоритетним застосуванням цивільно-правових норм спеціальним суб'єктом-продавцем за спеціальними принципами, порядком і способами задля досягнення спеціальної мети та оформлюється особливим договором купівлі-продажу державного майна, на який поширюються

відповідні норми цивільного законодавства, якщо інше не впливає із законодавства про приватизацію» [95, с. 3–4].

Визначення поняття приватизації міститься в Законі України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 року [232], відповідно до якого приватизація державного або комунального майна (далі – приватизація) – платне відчуження майна, що перебуває у державній або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, які відповідно до цього Закону можуть бути покупцями.

Крім цього, у законодавстві визначено також поняття приватизації державного житлового фонду як відчуження квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках, призначених для проживання сімей та одиноких осіб, кімнат у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, а також належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв і т.ін.) державного житлового фонду на користь громадян України.

Якщо приватизація державного і комунального майна завжди здійснюється на платній основі, то приватизація державного житлового фонду відбувається двома шляхами: шляхом безоплатної передачі громадянам квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках з розрахунку санітарної норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї, та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю; а також шляхом продажу надлишків загальної площі квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках громадянам України, що мешкають в них або перебувають в черзі потребувачих поліпшення житлових умов [231].

Стосовно так званої «малої приватизації» закон втратив свою чинність, натомість згідно з Законом України «Про приватизацію державного і комунального майна», мала приватизація буде відбуватись через електронну систему *ProZorro. Продажі*. Мова йде про продаж об'єктів державної або комунальної власності (єдині майнові комплекси держпідприємств та пакети акцій суб'єктів господарювання, понад 50% статутного капіталу яких

належать державі). При цьому вартість активів таких об'єктів не має перевищувати 250 млн грн.

Приватизація розглядається в науковій літературі не лише як складова частина комплексу заходів державної політики, що має метою формування ринкового середовища, але й як складова глобального процесу трансформації відносин власності та перегляду в них ролі держави [44, с. 564].

Слід зазначити, що термін «реприватизація» розуміється, зокрема в засобах масової інформації, досить неоднозначно. Так, у публікації під назвою «Реприватизація «Криворіжсталі»» йшлося: «24 жовтня 2005 р. після відставки уряду Ю. Тимошенко пройшла найбільша і єдина акція з її програми «реприватизації» – аукціон з перепродажу «Криворіжсталі», який виграла індійська компанії «Міттал Стіл» (*Mittal Steel Germany GmbH*). 24 жовтня 2005 р. Фонд держмайна України визнав переможцем конкурсу з продажу 93,02% акцій ВАТ «Криворіжсталі» металургійний холдинг «Mittal Steel Germany GmbH», який запропонував за пакет акцій гіганта української металургії 24 млрд 200 млн грн. Аукціон тривав 50 хвилин, і його перебіг транслиювався в прямому телевізійному ефірі» [249]. Там само застосовується також висловлювання «повторна приватизація «Криворіжсталі» шляхом проведення чесного та публічного конкурсу». Таким чином, перепродаж названо одночасно повторною приватизацією та реприватизацією.

Таку саму термінологію використовували стосовно згаданого об'єкту й інші засоби масової інформації [209].

В такому ж значенні її використовують і автори видання «Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції», зазначаючи, що «в буквальному розумінні реприватизація – це повторна приватизація після повернення приватизованого об'єкта в державну власність» [186, с. 31].

Останнім часом, знов-таки щодо долі «Криворіжсталі», термін «реприватизація» почав звучати у більш відповідному сенсі. Так називають її можливе повернення у державну власність [246].

Реприватизацією називають і денационалізацію, що також є невірним [248; 250].

Юридична енциклопедія містить тлумачення поняття «реприватизація», відповідно до якого: ««реприватизація» (від французького *re...* – префікс, що означає зворотну дію, і *privatization* – від латинського *privatus* – приватний, особистий) означає процес, зворотний приватизації, суть якого полягає у непримусовому вилученні у власність держави або в комунальну власність приватизованого майна в разі його неефективного використання новим власником шляхом розірвання у судовому порядку договору купівлі-продажу або визнання такого договору недійсним на підставах, передбачених чинним законодавством України» [334, с. 75–76].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, реприватизація є процесом повернення майна у державну власність унаслідок допущених при приватизації порушень [273].

Одним із способів здійснення рейдерства називає реприватизацію Ю. Білик: «...реприватизація (юридичний спосіб поглинання) – суть її полягає у скасуванні рішення суду з подальшим переглядом приватизації, позов може бути пред’явлений і акціонерам, і представникам держави (для подальшого перерозподілу пакету власності)» [17].

Д. І. Погрібний зазначає, що «реприватизація – це повернення у державну власність майна шляхом розірвання договору купівлі-продажу, який укладався в результаті приватизації, в разі його неналежного виконання, а деприватизація – це повернення у державну власність об’єктів для мети держави, суспільства, приватизованих без порушень» [196, с. 6].

Ототожнюють реприватизацію та націоналізацію автори Л. П. Грузінова і В. Р. Пеньківський, які «вважають природним її проведення на підставі судового рішення та за умови справедливої компенсації» [69, с. 264].

О. М. Кліменко зазначає: «недостатність належного наукового вивчення цих питань у вітчизняній правовій думці зумовлена тим, що

проблема реприватизації в Україні набула політизованого забарвлення. Так, політичні ініціативи щодо реприватизації на певному етапі стали пов'язувати зі змінами у системі владного управління, що зводилися, по суті, до перегляду результатів приватизації» [112].

Розмаїття думок є досить великим.

Оскільки приватизація є підставою припинення права державної власності, то реприватизація – повернення у державну власність майна, яке незаконно вибуло з такої власності.

Реприватизація у своєму класичному варіанті – це процес, зворотний приватизації, механізм повернення власності в розпорядження держави, що припускає повторний продаж раніше приватизованого майна.

Іноді реприватизацію ототожнюють з націоналізацією. Однак на відміну від реприватизації, націоналізацією можна назвати процес повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, в тому числі раніше приватизованого майна, для їх подальшого використання з урахуванням реалізації національних інтересів.

Такі поняття, як «реприватизація» та «націоналізація», відсутні в ЦК України та спеціальному законодавстві. Разом з тим, нині існує законодавчо закріплена можливість повернення приватизованого майна державі, визначена процедура (однак цей процес прямо не називається «реприватизацією»).

Частини 9 та 10 ст. 26 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» передбачають: «...на вимогу однієї зі сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано, у тому числі за рішенням суду, в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки або визнано недійсним за рішенням суду. У разі розірвання в судовому порядку договору купівлі-продажу у зв'язку з невиконанням покупцем договірних зобов'язань приватизований об'єкт підлягає поверненню в державну (комунальну) власність» [232].

Також ст. 26 цього Закону закріплює виключні умови для розірвання договору купівлі-продажу об'єкта приватизації в порядку, передбаченому законодавством, до яких відноситься:

«1) несплата протягом 60 днів коштів за об'єкт приватизації з дня укладення договору купівлі-продажу відповідно до його умов;

2) невиконання умов продажу об'єкта і зобов'язань покупця, визначених договором купівлі-продажу, в установленій таким договором строк;

3) подання органу приватизації неправдивих відомостей;

4) сплата за об'єкт приватизації коштів, отриманих з порушенням вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

5) невиконання зобов'язання покупця щодо недопущення скорочення чисельності працівників з ініціативи нового власника чи уповноваженого ним органу;

6) продаж або в інший спосіб відчуження покупцем приватизованого об'єкта особам, визначеним ч. 2 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», протягом виконання зобов'язань за договором купівлі-продажу» [232].

Однак у вітчизняному законодавстві термін «реприватизація» також використовується. Зокрема, відповідно до Проекту Закону України «Про повернення приватизованого майна у державну і комунальну власність» від 25 лютого 2003 року за № 3165, внесеним Кабінетом Міністрів України (перше читання), реприватизація – повернення у власність держави або територіальних громад майна, набутого юридичними та фізичними особами шляхом приватизації. Вона здійснюється шляхом примусового відчуження на користь держави. Це визначення суперечить тим визначенням, які дають вітчизняні та зарубіжні економісти, і за своєю суттю скоріше визначає інший термін – націоналізацію [5].

В офіційних документах термін «реприватизація» лише один раз застосований в Законі «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту», точніше, у п. 11 додатку № 4 «Засади державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції», з посиланням на затверджені програми державних органів щодо реприватизації сільськогосподарських земельних ділянок [220].

Таким чином, навіть побіжний огляд наявних точок зору свідчить про відсутність єдиної позиції щодо визначення поняття і правової сутності реприватизації.

Грунтуючись на положеннях чинного цивільного законодавства, теоретичних розвідках у зазначеній сфері, можемо запропонувати авторське визначення реприватизації як повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, що були раніше приватизовані, шляхом розірвання договору купівлі-продажу в разі його неналежного виконання, з урахуванням реалізації та захисту національних інтересів.

Окремим випадком (видом) реприватизації є реприватизація житла. За приклад можна навести декілька рішень судових інстанцій, в яких акцентується увага на цьому аспекті. Так, зокрема, прикладом тут може слугувати рішення Кам'янка-Бузького районного суду Львівської області [252] та рішення Подільського районного суду Києва [254].

У рішенні Херсонського міського суду Херсонської області [255] зазначено, що порядок реприватизації квартир, тобто механізм добровільного повернення у державну власність приватизованого житлового фонду, Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду» та іншим нормативно-правовими актами не визначений.

С. Студенников з даного приводу зазначає, що «подібна норма у законі відсутня, тому реприватизація в чистому вигляді житлового фонду не стосується. Хоча підзаконні нормативно-правові акти й передбачають можливість обміняти приватизоване житло меншої площі на більшу з укладенням договору обміну, та цей механізм явно не вписується у класичне

розуміння реприватизації як повернення до попередньо існуючого стану у зв'язку із порушенням приватизаційного законодавства» [279].

Аналіз судової практики у сфері реприватизації дає можливість зробити висновок, що більша частина справ стосується реприватизації житла. Хоча наразі у провадженні судів перебувають справи, пов'язані з реприватизацією іншого майна, що було раніше приватизоване. Зокрема, це справа про реприватизацію «Дніпроавіа» [247] та ін.

Поверненню до державної власності підлягають також землі, що незаконно вибули з неї. Як правило, йдеться про витребування прокурором в інтересах держави земель різного фонду, в тому числі лісового фонду з комунальної власності. Так, постановою ВСУ у справі № 369/1777/13-ц підставою звернення заступника прокурора Київської області до суду з вимогою витребування спірної земельної ділянки з володіння відповідача є задоволення суспільної потреби у поновленні законності при вирішенні суспільно важливого і соціально значимого питання – передачі у власність громадянам земельних ділянок і лісів з державної та комунальної власності, а також захист суспільних інтересів, права власності на землю і ліси. Суспільний, публічний інтерес полягає у поновленні правового порядку в частині визначення меж компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування, поновленні стану, який існував до порушення права власності на землю і ліси, захист такого права шляхом повернення до державної власності земель і лісів, що незаконно вибули з державної власності [202].

3.8. Націоналізація

Питанням націоналізації у своїх наукових працях увагу приділяли такі національні та зарубіжні вчені, як С. С. Алексєєв, Алі Халіль Ібрагім, В. А. Белов, В. М. Венеціанов, Н. В. Вороніна, Є. П. Губін, О. В. Дзера, Ю. А. Дорофєєва, В. Б. Ісаков, О. А. Красавчіков, Я. Ф. Миколенко,

К. І. Скловський, В. С. Толстой, Є. О. Харитонов, Н. Ю. Челишева, Л. В. Щетіннікова та інші. У працях цих учених хоча й згадується механізм націоналізації, проте він стосується вже не чинного національного або чинного іноземного законодавства, а тому не може цілком охарактеризувати його з позиції сучасного набуття прав державної власності.

В літературі неодноразово підкреслювалось, що «...примусове обмеження прав осіб державою існувало в різний час, в різних формах і з різними наслідками. Науковці завжди намагались дослідити та науково обґрунтувати механізми таких обмежень. Націоналізація як поняття то з'являлось, то викорінювалось із норм законодавства, і в цих процесах зазнавало суттєвих змін [312, с. 161–162]. Значний вплив на цю цивільно-правову конструкцію мають політичні процеси в державі, і вона, як жодна інша, здатна стояти на захисті суспільних інтересів. Неодноразове застосування механізму націоналізації в сучасних умовах розвитку демократичного суспільства вказує на необхідність перегляду нашого не зовсім лояльного ставлення до цього процесу та асоціації його винятково з комуністичним минулим нашої держави» [160, с. 106].

Оскільки категорія «націоналізація» з радянських часів несе негативне смислове навантаження, наразі цей спосіб набуття державної власності у законодавстві відсутній. Однак пропонувалося повернути його до українського правового простору. Зокрема, у проєкті Закону України «Про націоналізацію», поданому 14.08.2014 р. за № 4505а, відповідно до якого пропонувалося під націоналізацією розуміти примусове відчуження об'єктів права приватної власності (землі, надр, шахт, заводів, фабрик, банків, іншого нерухомого майна тощо) на користь держави на підставі та в порядку, встановлених цим Законом [224].

Також слід згадати про проєкт закону «Про повернення у державну власність (націоналізацію) приватизованих газових та нафтових родовищ», внесений до Верховної Ради України народним депутатом С. Капліним від партії УДАР. Вся суть прогнозу соціально-економічних наслідків ухвалення

цього правового акту представлена наступним реченням: «Проект Закону створить належні умови для забезпечення економічної безпеки держави» [136].

У проєкті Закону «Про проведення націоналізації майна в Україні в особливий період» під націоналізацією пропонувалося розуміти: «...примусове відчуження об'єктів права приватної власності на користь держави з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених цим Законом, за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Визначення особливого періоду акцентувало увагу на тому, що це пов'язано з відрізком часу, протягом якого функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» [228].

При цьому не вважалося націоналізацією:

- примусове відчуження об'єктів права приватної власності в умовах воєнного чи надзвичайного стану;
- вилучення (реквізиція) об'єктів права приватної власності у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій в інтересах суспільства за рішенням органів державної влади;
- вилучення (конфіскація) об'єктів права приватної власності у власника за рішенням (вироком) суду як санкція за вчинення правопорушення;

- вилучення об'єктів права приватної власності у власника при зверненні стягнення на ці об'єкти за зобов'язаннями власника, а також стягнення в доход держави одержаного і належного сторонам за угодами, визнаними недійсними у випадках і порядку, передбачених цивільним і господарським законодавством України;
- відчуження на користь держави або територіальної громади приватизованого майна внаслідок визнання недійсними договорів купівлі-продажу, що регулюється законодавством про приватизацію;
- примусове відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб, а також у випадку припинення права власності на земельну ділянку особи, якій земельна ділянка не може належати на праві власності;
- інше вилучення чи відчуження об'єктів права приватної власності на користь держави у випадку порушення порядку використання власності [233].

Зважаючи на повернення інтересу до інституту націоналізації необхідно проаналізувати її поняття, правову природу і доцільність зазначення серед підстав виникнення державної власності в сучасних умовах.

Ю. Макогон і В. Ляшенко під націоналізацією пропонують розуміти «...процес повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, у тому числі раніше приватизованого майна, з метою їх подальшого використання з урахуванням реалізації національних інтересів. Це повернення може означати як примусове, так і компромісне вилучення об'єктів у їхніх власників. Його форми передбачають використання механізмів викупу, банкрутства, добровільної передачі, придбання контрольного пакета акцій, надбання прав власності за рішенням суду» [150, с. 35].

Як уже зазначалось раніше, сучасне національне законодавство поняття «націоналізація» не містить. Ст. 41 Конституції закріплює норму, відповідно до якої «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути

застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їхньої вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із подальшим повним відшкодуванням їхньої вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [119].

Таким чином, закріплюючи офіційно назви поняття, законодавство все-таки допускає примусове відчуження за певних умов. При цьому йдеться про «примусове відчуження», а не «примусове вилучення». Це означає неможливість безкоштовного позбавлення приватної власності навіть із мотивів суспільної необхідності, воєнного чи надзвичайного стану.

Основною метою ухваленого в 2012 р. Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» стало: «...визначення механізму передання, примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [228]. Цей Закон встановлює два способи переходу прав власності до держави: «1) примусове відчуження майна як позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості; 2) вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеного державного майна з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [228].

Аналіз наведеного Закону дає можливість зробити висновок про його логічність, системність і повноту таких позицій, як «...правова основа примусового відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану; способи примусового відчуження або

вилучення майна; органи, що приймають рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану; органи, що приймають рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму надзвичайного стану; особливості передачі та примусового відчуження комунального майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану; вимоги до акта про примусове відчуження або вилучення майна; оцінка майна; право на відшкодування вартості майна; фінансування компенсації та заходів з примусового відчуження або вилучення майна; порядок отримання компенсації за примусово відчужене майно; порядок повернення примусово відчуженого майна, що зберіглося, та надання іншого майна; вирішення спорів; а також відповідальність за порушення законодавства про відшкодування вартості майна та повернення примусово відчуженого майна» [228].

За умови такого детального врегулювання всіх аспектів примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану баланс інтересів приватного власника та держави є дотриманим найліпшим чином. Слід порівняти відповідні положення Закону зі ст. 353 ЦК України, якою визначено правовий режим реквізиції.

ЦК України передбачає: «...у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього й повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена у суді. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати як заміну надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення

надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку» [323].

Порівняння положень Закону та норм ЦК України свідчить на користь висновку, що в Законі йдеться саме про реквізицію.

В літературі існує точка зору, відповідно до якої основна відмінність між поняттями «реквізиція» та «націоналізація» полягає в тому, що при націоналізації не потрібна наявність надзвичайних обставин, а лише суспільна необхідність, також при націоналізації не існувало б режиму повернення майна попередньому власнику. Подальша приватизація націоналізованого була б дозволена лише за економічної доцільності такої [160, с. 109].

І хоча нормами цивільного законодавства поняття націоналізації не визначено, випадки встановлення державної власності на окремі категорії об'єктів все ж мають місце в національній правовій практиці, яскравим прикладом якої є націоналізація «Приватбанку».

Заснований у 1992 році «Приватбанк» був одним із перших комерційних банків в Україні. У ньому відкрито рахунки більш ніж 22 млн клієнтів, він здійснює близько 60% транзакцій в Україні та обслуговує половину всіх платіжних карток, випущених в країні, у ньому сконцентровано 40% депозитів всієї банківської системи.

Попри динамічне зростання сектору банківського ритейлу, Національний банк України зафіксував серйозні проблеми щодо рівня достатності капіталу, кредитного портфеля, а також виконання нормативів з боку установи. Після проведення стрес-тестування виявлено масштабні проблеми, що загрожували стійкості всієї банківської системи України, тому в лютому 2016 року акціонери банку погодилися на трансформацію кредитного портфеля (переведення кредитної заборгованості перед банком на прозорі працюючі бізнеси з реальними заставами, достатніми для обслуговування клієнтів). Однак екс-володільці «провалили» строки трансформації й не виконали її в повному обсязі. Внаслідок цього в липні

2017 р. держава перейшла до процедури судового стягнення застав з боржників за кредитним портфелем [166].

Крім цього, як це не парадоксально, але ситуація з коронавірусом стала чинником привернення уваги західних демократій до такого інституту, як націоналізація.

Так, зокрема Єврокомісія 8 травня дозволила країнам ЄС часткову націоналізацію підприємств, що найбільше постраждали від кризи, пов'язаної з пандемією коронавірусу.

Націоналізація можлива за низки умов.

Наприклад, фірми мають відмовитися від виплати дивідендів і бонусів. Крупні компанії мають викласти детальну інформацію стосовно того, куди вони витрачають отриману допомогу, а також про те, чи буде це сприяти цілям ЄС по переходу до «зеленої» та «цифрової економіки». В цілому втручання держави в економіку має відбуватися у «суспільних інтересах», – заявили у Єврокомісії. Зокрема, з метою уникнення скорочення великої кількості робочих місць або попередження банкрутства інноваційного чи системоутворюючого підприємства.

При націоналізації також має бути прописана стратегія щодо «виходу» держави із капіталу підприємства. Якщо держава буде брати участь у підприємстві більш ніж 6 років, має бути наданий план реструктуризації [92].

У Німеччині можуть націоналізувати крупні, економічно міцні підприємства, оскільки через пандемію порушено економічні ланцюги поставок продукції та сировини.

Міністр економіки та енергетики Німеччини Петер Альтмайер (Peter Altmaier) заявив, що це є важливим кроком для додаткової гнучкості при здійсненні фінансової допомоги. Метою є досягнення успіху після закінчення кризи. При цьому міністр вважає, що масовою націоналізація не буде [38].

Влада Франції також не виключила, що у випадку, якщо не спрацюють інші засоби, існує можливість націоналізації підприємств, найбільш постраждалих внаслідок коронавірусної кризи. Таким чином, Франція стала

вже другою країною в Європі, яка вважає за можливе націоналізацію. Однак цей захід, як уточнили у Берліні, розглядається як тимчасовий [34].

Отже, виникає ситуація, за якої держава може націоналізувати майно, що належить приватній особі (особам), не з метою задоволення публічного інтересу, а для того, щоб захистити приватний інтерес. І хоча така націоналізація матиме тимчасовий характер, але вона може змінити пріоритети і перетворити сучасну державу на таку, що має яскраво виражене соціальне спрямування.

З огляду на зазначене пропонуємо запровадити поняття «соціальна націоналізація» і визначити її як тимчасовий засіб державного втручання в майнову сферу приватної особи, здійснюване в особливий період з метою надання допомоги та підтримки найбільш постраждалим підприємствам, яким внаслідок цих особливих умов загрожує банкрутство.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стану дослідження проблем виникнення права державної власності дає підстави для висновку, що досі недостатньо дослідженими залишаються питання підстав і способів такого виникнення, особливо з огляду на оновлення цивільного законодавства, а також на появу таких підстав виникнення, як націоналізація, реприватизація тощо.

2. Оцінка доробку римської юриспруденції в галузі права власності у римському праві класичної доби свідчить про те, що існувало методологічне підґрунтя виникнення концепту права власності та відмінність між громадською (публічною) та приватною власністю.

3. В українському законодавстві розмежування форм власності здійснюється за типом власника. І, відповідно, вся власність поділена на дві форми: приватну та публічну.

4. Для визначення підстав класифікації доцільно використати класичну дихотомію «публічне право – приватне право», яка може використовуватися не лише стосовно права взагалі, але й для визначення питомої ваги «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного права.

5. З урахуванням цього критерію право власності як інститут цивільного права України має бути поділено на два визначальних види: 1) право приватної власності; 2) право публічної власності.

6. В основу класифікації поділу права власності на право публічної та право приватної власності мають бути покладені такі критерії: 1) підстави виникнення і припинення права власності; 2) характер об'єктів права власності; 3) їх правовий режим; 4) суб'єкти права власності; 5) інтерес (приватний чи публічний); 6) мета права власності; 7) зміст права власності.

7. Право державної власності, виступаючи однією з форм права власності, має низку особливостей, характерних і притаманних лише йому рис. До них слід віднести особливості суб'єкту, об'єктів, змісту права

власності, мети і функцій. Особливими також є деякі підстави набуття і припинення права державної власності.

8. Право державної власності можна визначити як різновид публічної власності, регламентовану нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції та з метою забезпечення публічного інтересу майно, яке їм належить відповідно до закону.

9. Методологічними засадами визначення підстав набуття права власності та їхньої сутності є такі принципові положення:

- по-перше, має бути врахована та обставина, що право власності виникає не взагалі, а у певній правовій формі – як право приватної власності або як право публічної власності. Відтак підстави набуття права власності мають визначатися і характеризуватися на підґрунті поділу права власності на право приватної власності та право публічної власності;

- по-друге, врахування поділу права власності на право приватної власності та право публічної власності логічно зумовлює поділ підстав набуття права власності на універсальні (ті, що можуть бути підставою виникнення буд-якого виду права власності) і спеціальні (стосуються лише певних видів права власності);

- по-третє, перелік універсальних і спеціальних підстав набуття права власності має визначатися з урахуванням не лише норм глави 24 ЦК України «Набуття права власності», але й норм глави 25 ЦК України «Припинення права власності» (котру точніше іменувати «Припинення та трансформації права власності»), а також інших норм ЦК України, де йдеться про підстави виникнення або трансформацій права власності.

10. На цій підставі можуть бути названі такі універсальні підстави набуття права власності: 1) отримання продукції, плодів та доходів (ч. 2

ст. 189 ЦК України); 2) договір; 3) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України).

11. Спеціальними підставами набуття права державної власності є: 1) виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури (ч. 4 ст. 343 ЦК України); 2) викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю (ст. 350, 351 ЦК України); 3) викуп пам'ятки історії та культури (ст. 352 ЦК України); 4) реквізиція (ст. 353 ЦК); 5) конфіскація (ст. 354 ЦК); 6) договір (глава 52 ЦК України); 7) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України).

Крім цього, спеціальними підставами набуття права державної власності є передача об'єктів комунальної власності у державну власність, націоналізація, реприватизація та ін.

12. Не всі антикварні речі можуть бути визнані пам'ятками історії та культури, а тому передаватися в силу цього до державної власності. Для цього потрібна значна історична, культурна, художня та інша цінність.

13. Держава має бути визнана юридичною особою і в такому статусі виступати як сторона в договірних відносинах.

14. Держава Україна може укладати наступні види договорів:

1) договори з оплатного відчуження державного майна та придбання об'єктів права власності інших осіб: купівля-продаж, поставка, міна тощо (ст. 127–129, ст. 134 ЦК України, ст. 75, 77, 141 ГК України, ст. 146–149 ЗК України, ст. 3–7 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», ч. 4 ст. 3 Закону України «Про приватизацію державного майна», ст. 4 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», ст. 1 Закону України «Про особливості приватизації об'єктів незакінченого будівництва»);

2) договори з оплатного строкового користування землею та іншим майном: найму (оренди), житлового найму (ст. 759–809 ЦК України, ст. 283–292 ГК України, ст. 93 ЗК України, ст. 61 Житлового кодексу УРСР, Закон України «Про оренду державного та комунального майна», Закон України «Про оренду землі»);

3) договори концесії (ст. 406–410 ГК України, Закон України «Про концесії», Закон України «Про концесії на будівництво автомобільних доріг»);

4) договори з виконання робіт (договори капітального будівництва – глава 33 ГК України, договори з проведення науково-дослідних робіт – глава 62 ЦК України тощо);

5) договори з надання послуг: договори з надання комунальних, ритуальних, реєстраційних послуг тощо (глава 63 ЦК України);

6) кредитно-розрахункові договори: кредиту, позики, банківського рахунку (ст. 11 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»);

7) засновницькі договори (чч. 2, 3 ст. 169 ЦК України);

8) договори управління майном (ч. 2 ст. 327, 1029–1045 ЦК України);

9) договори про інвестиційну діяльність (ст. 1130–1143 ЦК України).

При цьому характерною ознакою договірних зобов'язань за участю держави Україна є:

1) наявність спеціального та (або) додаткового нормативно-правового регулювання договірних відносин за участю держави Україна, її органів або інших представників;

2) передумовою укладення цивільно-правових договорів за участю України, її органів або інших представників є здійснення необхідних публічних процедур шляхом відповідного погодження, ухвалення рішення тощо;

3) встановлення чинним законодавством додаткових обмежень щодо укладення договорів за участю держави Україна, її органів або інших представників.

15. Для укладення договорів за участю України передбачається особливий порядок, який встановлюється лише законом, а підставою для укладення договорів є проведення конкурсу або тендера.

16. Держава може бути спадкоємцем, а саме – спадкоємцем за заповітом. За заповітом держава набуває спадкових прав і обов'язків щодо

успадкованого майна на рівні з будь-якими іншими суб'єктами спадкових правовідносин, оскільки в цьому разі набуття статусу спадкоємця залежить від волі заповідача.

17. Поряд із конфіскацією у межах кримінального переслідування законодавство цілої низки держав передбачає застосування так званої цивільної конфіскації (*confiscation in rem*). Однією із найсуттєвіших відмінностей від конфіскації в межах кримінального провадження є те, що цивільна конфіскація є речовою, а її застосування можливе без засудження особи (а в окремих державах – без обвинувачення чи взагалі кримінального переслідування) за вчинення злочину, оскільки в такому випадку переслідується не особа, а відповідне майно.

18. На відміну від об'єктів спеціальної конфіскації, об'єктами стягнення необґрунтованих активів є майно, яке не має безпосереднього зв'язку зі злочином, під час розслідування якого воно виявлено. При цьому, на відміну від конфіскації, стягнення необґрунтованих активів не є санкцією за вчинення правопорушення.

19. Реквізиція є виключним способом припинення права власності, який здійснюється в особливому порядку, спеціально встановленому для неї, та за умови повного відшкодування вартості реквізованого майна для певної державної або іншої суспільно корисної мети.

20. Ґрунтуючись на положеннях чинного цивільного законодавства та теоретичних розвідках у зазначеній сфері запропоновано авторське визначення реприватизації як повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, що були раніше приватизовані, шляхом розірвання договору купівлі-продажу в разі його неналежного виконання, з урахуванням реалізації та захисту національних інтересів.

21. Запропоновано запровадити поняття «соціальна націоналізація» і визначити її як тимчасовий засіб державного втручання в майнову сферу приватної особи, здійснюваний в особливий період з метою надання

допомоги та підтримки найбільш постраждалим підприємствам, яким внаслідок цих особливих обставин загрожує банкрутство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М. М. обязательство по советскому гражданскому праву. М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1940. 192 с.
2. Актуальные проблемы гражданского права / под. ред. С. С. Алексеева. М.: Статут, 2000. 318 с.
3. Алексеев Н. Н. Собственность и социализм. Русская философия собственности (XVII–XX в.). СПб.: Ганза, 1993. С. 376–377.
4. Алексеев С. С. Право собственности. Проблемы теории. М.: НОРМА. ИНФРА-М. 2012. 240 с.
5. Алексеев І. В., Познякова О. І. Категорії і процеси трансформації власності в Україні [Електронний ресурс] / Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. URL: <http://ena.lp.edu.ua>
6. АМУ не підтримує «нецільове» використання коштів Фонду боротьби з COVID-19. URL: auc.org.ua/novyna/amu-ne-pidtrymuje-necilove-vykorystannya-koshtiv-fondu-borotby-z-covid-19
7. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ. URL: [https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/1207B66D24762C1DC2257D0E004CC419](https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/1207B66D24762C1DC2257D0E004CC419)
8. Андреев Ю. Н. Участие государства в гражданско-правовых отношениях. СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. 355 с.
9. Анисимов А. П. Клад как основание приобретения права собственности. *Вестник СГАП*. 2004. № 4 (часть 1). С. 122–124.
10. Археологическая находка и клад: сравнительно-правовой анализ. *Цивилист*. 2011. № 4. С. 66–69.
11. Базилевич В. Д. Економічна теорія: політекономія : підручник. Київ : Знання-Прес, 2008. 719 с.
12. Баранов В. ТОП рішень ЄСПЛ щодо захисту нерухомого майна. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/neruhomist-ta-budivnictvo/top-rishen-espl-shchodo-zahistu-neruhomogo-mayna.html>

13. Барышев В. А. Международно-правовые и нравственные основы компенсаторной реституции культурных ценностей. *Журнал международного права и международных отношений*. 2008. №. 2. С. 9–14.
14. Белов В. А. Гражданское право. Общая и Особенная части : учебник. М., 2003. 960 с.
15. Беляневич О. А., Подцерковний О. П. Ризики та правові проблеми для державного сектору економіки та державної власності у разі прийняття законопроекту № 2635 «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства». URL: <https://coordynata.com.ua/riziki-ta-pravovi-problemi-dla-derzhavnogo-sektoru-ekonomiki-ta-derzhavnoi-vlasnosti-u-razi-prijnatta-zakonoproektu-no-2635-pro-vnesenna-zmin-i-dopovnen-do-deakih-zakoniv-ukraini-z-metou-vdoskonalenna-civilnogo-zakonodavstva>
16. Білецький Д. М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 20 с.
17. Білик Ю. Рейдерство «в законі» по-новому. URL: <https://blog.liga.net/user/yubilyik/article/26827>
18. Білоусов Ю. В., Іванов С. О. Участь органів державної влади у цивільних відносинах : монографія. Харків : Харків юридичний, 2012. 484 с.
19. Блинков О. Е. Общие тенденции развития наследственного права государств-участников Содружества Независимых государств и Балтии : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. М., 2009. 451 с.
20. Боднар Т. В. Органы государственной власти и органы местного самоуправления как субъекты договорных отношений в сфере предпринимательства. *Альманах цивилистики*. 2011. Вып. 4. С. 181–202.
21. Бондаренко Д. О. Способи здобуття права власності: римське право і сучасність. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 144–

147.

22. Борденюк В. В. Держава як суб'єкт права державної власності: конституційно-правові аспекти. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 5. С. 179–185.
23. Борденюк В. В. Деякі підходи до визначення сутності цивільної правоздатності територіальних громад. *Держава і право*. 2014. Вип. 66. С. 173–182.
24. Бориславська М. Суб'єкти спадкового правонаступництва та суб'єкти (учасники) спадкових правовідносин. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2019. Том 18. № 3 (71). С. 136–157.
25. Борисова В. И. Правовые режимы собственности. Харьковская цивилистическая школа: право собственности : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2012. С. 87–98.
26. Борисова В. І. Публічні утворення як учасники цивільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Вип. 10. С. 88–96.
27. Бортник О. Набуття права власності на окремі категорії безхазяйних нерухомих речей. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2019. Том 18. № 3 (71). С. 225–237.
28. Бортник О. Ю. Предмет доказування у справах про визнання права власності на безхазяйне нерухоме майно. *Університетські наукові записки*. 2018. № 66. С. 81–94.
29. Брагинский М. И. Участие советского государства в гражданских правоотношениях. М.: Юридическая литература, 1981. 192 с.
30. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: общие положения. Издание доп., стереотип. М.: Статут, 2002. 848 с.
31. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: в 2-х кн. М.: Статут, 1998. Кн. 1: Общие положения. 800 с.

32. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М.: Госюриздат, 1950. 367 с.
33. Брауде И. Л. Изъятие земель для государственных и общественных надобностей / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова: учен. зап. [Вып. 144: Труды юрид. фак. Кн. 3]. М.: Изд-во МГУ, 1949. С. 136–148.
34. Бруно Ле Мэр. Вторая страна в Европе заговорила о национализации. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/v-germanii-iz-za-koronavirusa-mogut-nacionalizir-366040/>
35. Бутаева Э. С. Прекращение права собственности помимо воли собственника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2008. 22 с.
36. Буткевич О. В., Бусол К. І. Перспективи реформ у сфері реституції культурних цінностей: практика Великобританії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 109, ч. 2. С. 23–28.
37. Быстрова М. Спорные вопросы приобретения права собственности на клад. Adam Mickiewicz University Law Review. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/143653208.pdf>
38. В Германии из-за коронавируса могут национализировать крупные предприятия. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/v-germanii-iz-za-koronavirusa-mogut-nacionalizir-366040/>
39. Вегер Л. Л. Соотношение форм собственности. *Собственность в XX столетии*. М.: РОССПЭН, 2001. С. 421–429.
40. Ведення бізнесу під час пандемії коронавірусу. URL: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=21541>
41. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. М.Л.: Изд-во АН СССР, 1948. 840 с.
42. Венедиктов А. В. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2. М.: Статут, 2004. 557 с.
43. Венецианов М. В. Экспроприация с точки зрения гражданского права. Казань : Тип. Импер. ун-та, 1891. 114 с.

44. Веселовский С. Я. Приватизация как глобальный процесс переоценки роли и места государства в экономике. *Собственность в XX столетии*. М.: РОССПЭН, 2001. С. 430–445.
45. Винницкий А. В. Государственная собственность в административном праве. М.: Статут, 2010. 431 с.
46. Винницкий А. В. О современной концепции публичной собственности в Российской Федерации. *Журнал российского права*. 2009. № 5 (149). С. 125–133.
47. Винницкий А. В. Публичная собственность. М.: Статут, 2013. 732 с.
48. Висіцька І. Форс-мажорні обставини: юридичні аспекти для агробізнесу. URL: <https://buh-ua.com.ua/uk/doc/53885/fors-mazhorn-obstavini-juridichn-aspekti-dlja-agrobznesu>
49. Виткявичус П. П. Право государственной собственности и право оперативного управления. *Правоведение*. 1976. № 3. С. 34–42.
50. Вовк А. А. Осуществление и защита права собственности государственных корпораций : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2010. 180 с.
51. Волощенко О. Підстави припинення прав на землю та вилучення земельної ділянки. *Юридичний журнал*. 2008. № 2. С. 29–31.
52. Воробйов Є. «Цивільна конфіскація»: новий інструмент в антикорупційній політиці України. URL: <https://bihus.info/czyvilna-konfiskacziya-novyj-instrument-v-antykorpucziynij-polityczy-ukrayiny/>
53. Вороніна Н. В. Набуття права власності на знахідку за цивільним правом України : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 20 с.
54. Вороніна Н. В. Підстави та способи набуття права власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 179–185.
55. Галянтич М. Реквізиція та конфіскація як способи припинення права власності на житло. *Юридична Україна*. 2007. № 8. С. 51–54.
56. Гамбаров Ю. С. Особенная часть. Вещное право. Лекции, читанные проф. Ю. С. Гамбаровым на Экономическом отделении Спб. политех.

- ин-та. в 1908–1909 акад. году / изд. под ред. автора. Спб.: Типо-литогр. И. Трофимова, 1909. 240+98 с.
57. Гоголь М. Зміни в Законі про закупівлі: що пропонує законопроект № 8265? URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA011640
 58. Головатий С., Довгерт А., Підопригора О. та ін. Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1996. Число 2. С. 6–26.
 59. Головні нововведення Закону України «Про публічні закупівлі», які варто знати. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/golovni-novovvedennya-zakonu-ukrayini-pro-publichni-zakupivli-yaki-varto-znati.html>
 60. Головня І. Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 230 с.
 61. Голубева Н. Ю. Зобов'язання в цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 642 с.
 62. Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста. Рівне : НУВГП, 2008. 264 с.
 63. Горяйнов А. М. Примусове припинення права власності. *Судова апеляція*. 2009. № 3 (16). С. 67–72.
 64. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
 65. Гражданское и торговое право капиталистических государств / отв. ред. Е. А. Васильев ; 3-е изд., перераб. и доп. М.: Междунар. отношения, 1993. 560 с.
 66. Гражданское право : в 2-х т. / под ред. Е. А. Суханова. М.: БЕК, 1998. Т. 1. 704 с.
 67. Грибанов В. П. К вопросу о разграничении государственной социалистической собственности и право оперативного управления. *Вестник МГУ*. 1969. № 3. С. 12–21.

68. Грось Л. А., Ким В. Д. Проблемы правового регулирования управления публичной собственностью: анализ правовых актов Российской Федерации и Хабаровского края. *Юрист*. 2005. № 11. С. 10–20.
69. Грузінова Л. П., Пеньківський В. Р. Деякі питання розвитку інституту власності і націоналізація в аспекті соціально-економічних проблем. *Концепція розвитку законодавства України* : матер. наук.-практ. конф., травень 1996 р. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 264–266.
70. Гряда Э. А. Основания приобретения права собственности на клад и находку. *Молодой ученый*. 2016. № 4 (108). С. 535–537. URL: <https://moluch.ru/archive/108/26126/> (дата звернення: 02.10.2020)
71. Гук А. Деякі питання недійсності правочинів в контексті судової практики. URL: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2364>
72. Даценко І. В. Поняття і статус підприємства державної форми власності у контексті чинного законодавства України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4742
73. Джарти В. В. Управління об'єктами державної власності в Україні: правова природа та механізм реалізації : монографія. Харків : Диса плюс, 2014. 270 с.
74. Джереми МакБрайд. COVID-19 и Конвенция / пер. А. Дроздова, Е. Дроздовой. URL: <https://zib.com.ua/ru/142070-covid-19-i-konvenciya-v-kakoy-stepeni-borba-s-koronavirusnoy.html>
75. Дзера А. В. Институт права собственности по новому гражданскому законодательству Украины и европейские стандарты по охране права собственности. *Альманах цивилистики*. 2008. Вып. 1. С. 188–202.
76. Дзера А. В. Некоторые вопросы гражданско-правовой конфискации по законодательству Украины. *Альманах цивилистики*. 2011. Вып. 4. С. 86–98.
77. Дзера О. Інститут права власності за новим цивільним законодавством і європейські стандарти з охорони права власності. *Сучасні проблеми*

адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу : матер. І Міжнар. наук.-метод. конф. Львів, 2006. С. 105–112.

78. Дзера О. В. Реквізиція. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/72469-rekvzitsya.html>
79. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні. Київ : Вентурі, 1996. 272 с.
80. Дзера О. В. Становлення інституту права власності в умовах переходу України до ринкових відносин. *Право власності в Україні* : навч. посібн. / за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 100–110.
81. Дзера О. В. Цивільно-правова конфіскація в контексті змін ст. 228 ЦК України. *Право України*. 2011. № 5. С. 69–76.
82. Дзера О. В., Пересунько С. І. Підстави виникнення права державної та комунальної власності. *Право власності в Україні* : навч. посібн. / за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 246–255.
83. Дзера Ю. М. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 20 с.
84. Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її право суб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 66–71. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10djmtip.pdf>
85. Дзявун Ю. Усе, що нажито непосильною працею... URL: https://zib.com.ua/ua/141844-komu_zagrozhue_civilna_konfiskaciya_i_chi_uzgodzhuetsya_vey.html
86. Директива 2004/18 ЄС Європейського парламенту та Ради Європи від 31.03.2004 р. стосовно координації порядків надання державних контрактів щодо виконання робіт, постачання товарів та надання послуг. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:blzxcgw9zmrAJ:old.minjust.gov.ua/file/32409.docx+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d>

87. Довгерт А. Концепція та види юридичних осіб у проєкті Цивільного кодексу України. Кодифікація приватного (цивільного) права / за ред. А. Довгерта. Київ : Укр. центр правничих студій, 2000. С. 131–133.
88. Дождев Д. В. Римское частное право : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. 2-е изд., изм. и доп. М.: Норма, 2006. 784 с.
89. Домашенко М. В., Рубаник В. С. Власність і право власності: нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. Харків : Факт, 2002. 550 с.
90. Дробот В. П. Кваліфікація привласнення особою скарбу. Колізія чи недосконалість правової норми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 1. С. 80–85.
91. Дуденко Т. В. Цивільно-правова охорона прав на культурні цінності та їх оборотоздатність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2017. 220 с.
92. Еврокомиссия разрешила временную национализацию предприятий из-за коронавируса. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F->
93. Єлісеєва О. В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. К., 2006. 240 с.
94. Забудський В. Особливості володіння та розпорядження об'єктами культурної спадщини. URL: http://www.legalconsulting.kiev.ua/news_162_2.htm
95. Задорожний О. В. Цивільно-правове регулювання відносин приватизації державного майна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2020. 19 с.
96. Захарченко А. До питання про юридичну природу управління об'єктами державної власності (господарсько-правовий аспект). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 73–79.

97. Захист власності. Посібник за статтею 1 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод / пер. та опрац. О. М. Дроздова, В. П. Плотнікової та ін. / Європейський суд з прав людини. 2019. 75 с.
98. Зверховська В. Ф. Культурні цінності як об'єкт цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.
99. Зинковский М. А. Правовые отношения по поводу сокрытых вещей. URL:
http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/20290/1/Zinkovskiy_Pravovye_17.pdf
100. Зубар В. З точки зору цивільного права конфіскація – це спосіб припинення права власності. URL: <https://lhs.net.ua/z-tochky-zoru-tsyvilnoho-prava-konfiskatsiia-tse-prypynennia-prava-vlasnosti-i-ake-ne-sprychyniaie-naslidkiv-volodymyr-zubar/>
101. Зубенко Ю. С. Гражданский оборот археологических находок: возможен ли он в Российской Федерации? *Реформы и право*. 2010. № 2. С. 23–30.
102. Иконицкая И. А. Некоторые теоретические вопросы права государственной собственности на землю. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-teoreticheskie-voprosy-prava-gosudarstvennoy-sobstvennosti-na-zemlyu/viewer>
103. Иоффе О. С. Избранные труды. Том III. СПб.: Пресс, 2004. 837 с.
104. Иванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності. *Підприємництво, господарство і право*. Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. 2008. № 7. С. 69–72.
105. Інформація щодо формування та ведення Єдиного реєстру об'єктів державної власності станом на 01.04.2020. URL: <http://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-stateproperty-info.html>
106. Карасс А. В. Право государственной социалистической собственности. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 278 с.

107. Карс-Фриск М., Жеребцов А. Н., Меркулов В. В., Эртель А. Г. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Право на собственность : учебно-метод. пособ. для судей. М.: Российская академия правосудия, Совет Европы, 2002. URL: <http://www.rrpoi.narod.ru/echr/commentary/st1pr1.htm>
108. Кириченко Т. Набуття права власності на нерухоме майно. *Юридичний вісник України*. 2006. № 47. С. 15.
109. Клименко О. М. Держава як суб'єкт цивільного права. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2005. № 2 (4). С. 27–31.
110. Клименко О. М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного права) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 17 с.
111. Клименко О. М. Примус як критерій щодо класифікації способів припинення та набуття права власності. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 60–65.
112. Кліменко О. М. Проблеми правової невизначеності та кваліфікації понять «реприватизація» і «деприватизація». URL: file:///C:/Users/1/AppData/Local/Temp/bmju_2013_9_10-1.pdf
113. Коваль О. Виникнення права власності на житло. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 259–264.
114. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. № 176/95-вр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95вр>
115. Кокарева Л. М. Электронные методы осуществления госзакупок в странах Евросоюза: практика проведения электронных аукционов Великобритании. *Госзаказ: управление, размещение, обеспечение*. 2010. № 22. С. 122–133.
116. Колганов М. В. Собственность в период перехода к коммунизму. М., 1963. 116 с.
117. Колотило О. О. Конфіскація поза межами кримінального переслідування: цивільна конфіскація: міжнародно-правовий аспект.

Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України.
2019. № 3. С. 81–88.

118. Конвенція УНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей 24 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text.
119. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр>
120. Конфіскація футбольного клубу «Металіст» знаходиться на фінальній стадії. URL: <https://ua.news.ua/zavershuyetsya-konfiskatsiya-fk-metalist/>
121. Корбецький А. Спадкування боргових зобов'язань: поради юриста. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/spadkuvannya-borhovyh-zobov-yazan-porady-yurysta/>
122. Король Э. Споры о культурных ценностях: проблемы определения применимого права. *Журнал международного права и международных отношений*. 2014. № 1. С. 19–24.
123. Коструба А. В. Понимание правопрекращающих юридических фактов с точки зрения оснований прекращения права собственности: гражданско-правовой аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 159–164.
124. Коструба А. В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 168–172.
125. Коструба А. В. Реалізація правосуб'єктності держави Україна в цивільних правовідносинах: проблемні аспекти. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті. Матвєєвські цивілістичні читання : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 08.11.2016 р.)*. Київ : Білоцерківдрук, 2016. 186 с.
126. Кравчук О. О. Державна власність як форма власності в Україні (аксіологічний аспект). URL:

http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2916/1/19_kravchuk_oo_state_property_as_form.pdf

127. Криса М. В. Держава Україна як сторона у договорі підряду на геологічне вивчення надр за державним замовленням. *Публічне право*. 2018. № 3 (31). С. 247–253.
128. Крысанов А. А. Принудительное прекращение права собственности : автореф. дисс. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Рязань, 2002. 24 с.
129. Кубара У. М. Обмеження речових прав на підставі договорів про передання майна у власність. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 192–196.
130. Кубко А. Є. Завдання держави і приватні інтереси (деякі проблеми балансу і противаг). *Юридична Україна*. 2019. № 6. С. 56–65.
131. Кузнецова Н. С. Юридичні особи публічного права: місце і роль у цивільному обороті України. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті: Матвєєвські цивілістичні читання* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 08.11.2016 р.). Київ : Білоцерківдрук. С. 10–12.
132. Кузнецова Н. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України*. 2011. № 5. С. 7–17.
133. Кузьменко Н. Правове регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб: проблеми та перспективи вдосконалення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 98–103.
134. Кулинич П. Ф. Підстави припинення прав на землю: деякі теоретичні та практичні проблеми. *Земельне право України*. 2006. №. 2. С. 31–36.
135. Кулинич П. Ф. Компенсації при примусовому припиненні прав на землю. *Юридичний журнал*. 2004. № 6 (24). С. 40–45.
136. Кулицький С. Націоналізація приватної власності (майна) в Україні: пропагандистське гасло чи економіко-правова необхідність? URL: nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=562:natsionalizatsiya-privatnoji-vlasnosti-majna-2&catid=64&Itemid=376

137. Культура Древнего Рима : в 2-х т. М.: Наука, 1985. Т. I. 432 с.
138. Кушнерук Д. В. Деякі проблеми правового регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб як підстави виникнення державної власності. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України* : матер. Всеукр. конф., присвяч. пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30.11.2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 69–71.
139. Кушнерук Д. В. До питання про конфіскацію як підставу виникнення державної власності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19.05.2017 р.). У 2-х т. Т. 2. Одеса : Гельветика, 2017. С. 584–586.
140. Кушнерук Д. В. Набуття державою права власності на майно в порядку спадкування. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матер. Міжнар. науково-практ. конф. (м. Одеса, 18.05.2018 р.) У 2-х т. Т. 2. Одеса : Гельветика, 2018. С. 521–524.
141. Кушнерук Д. В. Правова природа та особливості права державної власності. *Право та державне управління*. 2019. Вип. № 2. Том 1. С. 44–48.
142. Кушнерук Д. В. Правове регулювання конфіскації майна за законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2018. № 28. С. 54–59.
143. Кушнерук Д. В. Публічні закупівлі як підстава виникнення права державної власності. *Часопис цивілістики*. 2020. № 36. С. 30–35.
144. Кушнерук Д. В. Реприватизація як підстава виникнення права державної власності. *Evropskýpolitický a právnídiskurz*. 2020. Volume 7. Issue 5. С. 72–77.
145. Кушнерук Д. В. Спеціальні підстави виникнення права державної власності примусового характеру. *Часопис цивілістики*. 2019. № 33. С. 24–31.
146. Лапина С. Н., Лелюхина Н. Д. Государственная собственность России:

некоторые исторические уроки. Собственность в XX столетии. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 216–223.

147. Лучникова В. Ю. Приватизация промышленных предприятий в новых федеральных землях Германии : автореф. дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.14. М., 1995. 19 с.
148. Мазаев В. Д. Публичная собственность в России: конституционные основы. М.: Гродец, 2004. 384 с.
149. Майданик Р. А. Речове право : підручник. К.: Алерта, 2019. 1102 с.
150. Макогон Ю. В., Ляшенко В. И. Национализация и приватизация предприятий (опыт Франции для Украины) : монография. Донецк, 2009. 492 с.
151. Малько А. В., Субочев В. В. Законные интересы как правовая категория. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 357 с.
152. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1955. 712 с.
153. Матеи У., Суханов Е. А. Основные положения права собственности. М.: Юристъ, 1999. 294 с.
154. Машуков Р. О. Право власності садівницького товариства та його членів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 2.00.03. Київ, 2010. 20 с.
155. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. М.: Статут, 1997. Ч. 2. 455 с.
156. Менська О. А. Культурна спадщина як об'єкт цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2015. 24 с.
157. Методика грошової оцінки пам'яток, затверджена постановою Кабінету міністрів України від 26.09.2002 р. № 1447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2002-п>
158. Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 712 с.
159. Мірошниченко А. М., Пушкар П. В. Порівняльно-правовий аналіз гарантій, що надаються власнику майна при експропріації (на прикладі

експропріації землі). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 10. С. 60–71.

160. Москалюк Н. Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 106–111.
161. На місці, де знайшли «Городницький скарб», виявили ще монети. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3090741-na-misci-de-znajsligorodnickij-skarb-viavili-se-moneti.html>
162. Набуття та припинення права власності в Україні (проблеми теорії та практики) / за ред. В. В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака НАПрН України. 2013. 358 с.
163. Настіна О. І. Право державної власності на землю в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2011. 19 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Настіна%20О%20
164. Настіна О. І. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава набуття державою права власності на землю. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні* : зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. (14–15.05.2010 р.). Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту управління та права, 2010. С. 70–72.
165. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. В. Богатиря. Київ : Центр учб. літератури, 2012. 1024 с.
166. Национализация «Приватбанка». URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0>

[%B8%D1%8F_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0%C2%BB](#)

167. Некіт К. Г. Правовий статус суб'єктів відносин довірчої власності за цивільним законодавством України та принципами європейського приватного права (DCFR). *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 174–177.
URL: [http://194.44.11.130/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9D%D0%B5%D0%BA%D1%96%D1%82%20%D0%9A\\$](http://194.44.11.130/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9D%D0%B5%D0%BA%D1%96%D1%82%20%D0%9A$)
168. Некіт К. Г. Принципи правового регулювання відносин власності за цивільним законодавством України. *Митна справа*. 2013. № 1 (85). С. 158–164.
169. Некіт К. Г. Суб'єкти права приватної власності в інформаційному суспільстві. *Lex Portus*. 2018. № 2. С. 128–141.
170. Нечаєва К. О. Суб'єкт прав на відумерлу спадщину. *Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту*. 2016. Вип. 37. Т. 2. С. 32–36.
171. Нечитайло Т. О., Луць В. В. Правосуб'єктність держави як учасника корпоративних правовідносин. *Право і суспільство*. 2016. № 2 (2). С. 61–65.
172. Никифоров Л. В. Отношения собственности на рубеже веков: направления трансформации. Собственность в XX столетии. М.: РОССПЭН, 2001. С. 399–420.
173. Носік В. В. Особливості набуття державою права власності на землю. *Земельне право України*. 2006. № 3. С. 3–11.
174. Нуруллина Р. Т. Некоторые аспекты оснований возникновения права собственности на антиквариат. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-osnovaniy-vozniknoveniya-prava-sobstvennosti-na-antikvariat/viewer>

175. Овчаренко А. С. Правове регулювання допорогових закупівель в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 244–247.
176. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. Київ, 2019. Вип. 4. С. 22 (43 с.). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ogljad_KCS.pdf
177. Огнева Н. И., Огнев В. Н. Приобретение права собственности на вновь изготовленную или созданную вещь по договорам подряда или субподряда. *Юридическая наука*. 2017. № 2. С. 67–69.
178. Олефір А. О. Проблеми публічних закупівель крізь призму європейського досвіду. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 1 (11). С. 1–16.
179. Ольшанецька О. Б. Виникнення права власності на нерухоме майно. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 99–106.
180. Опублікували рішення про скасування статті про незаконне збагачення. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/02/27/novyna/polityka/opublikovaly-rishennya-pro-skasuvannya-statti-pro-nezakonne-zbahachennya>
181. Павлов В. П. Общая теория права собственности. Собственность в XX столетии. М.: РОССПЭН, 2001. С. 801–812.
182. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана / пер. с латинского. М.: Зерцало, 1997. 608 с.
183. Панова С. І. Пам'ятки архітектури як об'єкт цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2019. 20 с.
184. Панькевич Р. Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 21–25.
185. Парламент Франції ухвалив закон про запровадження надзвичайного санітарного стану, що передбачає особливі заходи безпеки у зв'язку з пандемією коронавірусу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric->

world/2902027-parlament-francii-dav-dobro-na-zaprovadzenna-nadzvicajnego-stanu.html

186. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеева К. М. Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції / Центр економічного розвитку. Київ : Міленіум, 2006. 106 с.
187. Первомайский О. А. Публичная собственность: основные проблемы правопонимания. *Харьковская цивилистическая школа: право собственности* : монографія / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2012. С. 99–112.
188. Первомайський О. О. Окремі питання участі територіальних громад у цивільних правовідносинах. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 69–71.
189. Первомайський О. О. Участь територіальних публічно-правових утворень в цивільних правовідносинах: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Право України, 2013. 196 с.
190. Пересунько С. І. Право державної власності в Україні (історія, сучасність, перспективи). Кіровоград, 1998. 273 с.
191. Пересунько С. І. Право державної власності та його здійснення в період ринкових реформ в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1998. 16 с.
192. Петришина Н. В. Державні підприємства України: проблеми функціонування та шляхи їх вирішення. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/18891/1/Petryshyn.pdf>
193. Підпригора О. А. Цивільне право : навч. посібник. Київ : Вентурі, 1995. 416 с.
194. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. 2-ге видання. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
195. Пленюк М. Д. Держава Україна як суб'єкт цивільно-правового зобов'язання. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті: Матвєєвські цивілістичні читання* : матер. Міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Київ, 01.11.2016 р.). Київ : Білоцерківдрук, 2016. С. 154–156.

196. Погрібний Д. І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2008. 20 с.
197. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин в цивільному праві України. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.
198. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1760. (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text>.
199. Порядок обліку об'єктів культурної спадщини, затверджений Наказом Міністерства культури України від 11.03.2013 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13#Text>
200. Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, яке переходить у власність держави та розпорядження ним. Затв. Постановою Кабінету Міністрів від 25.08.1998 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp981340?an=23&ed=2016_02_24
201. Постанова Верховного Суду від 10.06.2020 р. у справі № 851/25/19 (провадження № А/9901/9/20). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89732571>.
202. Постанова Верховного Суду від 13.06.2018 р. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74838895>
203. Постанова КГС ВС від 29.04.2020 р. № 911/1455/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89008571>
204. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 29.06.2016 р. № 6-1376цс16. URL: <https://oda.court.gov.ua/sudl590/>

pravovipoziciivsu/6-1376cs16.

205. Правила торгівлі антикварними речами, затверджені Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства культури і мистецтв від 29.12.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0058-02>
206. Право власності в Україні : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 816 с.
207. Право собственности в Украине / под ред. Я. М. Шевченко. Київ : Блиц-Информ, 1996. 320 с.
208. Правовое регулирование сделок, заключаемых государством. *Гражданско-правовые исследования. Вып. 1: Сборник научных трудов памяти профессора И. В. Федорова* / под ред. Б. Л. Хаскельберга, Д. О. Тузова. М.: Статут, 2004. С. 18–35.
209. Приватизація «Криворіжсталі»: німецький експерт радить не поспішати витратити гроші. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F->
210. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>
211. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.10.2009 р. № 1559-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17>
212. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо охорони культурної спадщини: Закон України (із змін. та доп., внес. Податковим кодексом України від. 02.12.2019 р. № 2755-VI, Законом України від 03.10.2019 р. № 157-IX (ввод. в дію з 01.02.2020 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T102518?an=323>

213. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними : Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-вр>
214. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>
215. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
216. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення : Постанова КМУ від 16.11.2016 р. № 831. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2016-п>
217. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями : Постанова Національного банку України від 30.06.2016 р. № 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16>
218. Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини : Наказ Міністерства культури України від 11.03.2013 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13>
219. Про затвердження Порядку укладення охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини : Постанова КМУ від 28.12.2001 р. № 1768. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-2001-п>
220. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту : Закон України від 22.12.1998 р. № 331-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-14>
221. Про здійснення державних закупівель : Закон України від 01.06.2010 р. № 2289-VI (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2289-17>
222. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12>

223. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр>
224. Про націоналізацію : Проект Закону України від 14.08.2014 р. № 4505а. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG3H568A.html
225. Про оренду державного і комунального майна : Закон України від 03.10.2019 р. № 157-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20>
226. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
227. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності : Закон України від 03.03.1998 р. № 147/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/98-вр>
228. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17>
229. Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації : Закон України від 23.09.2008 р. № 574-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/574-17>.
230. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
231. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-XII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T248200?an=2>
232. Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19>
233. Про проведення націоналізації майна в Україні в особливий період : Проект Закону України від 08.05.2014 р. № 4832. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG3Q800A?an=78>
234. Про проект нової Конституції України : Постанова Верховної Ради

- України від 01.07.1992 р. № 2525-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12>
235. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>
236. Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
237. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ було видано лист від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>
238. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>
239. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр>
240. Про угоди про розподіл продукції : Закон України від 14.09.1999 р. № 1039-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-14>
241. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16>
242. Проблеми підготовки нового Цивільного кодексу України : тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф. Київ, 1993.
243. Проект Закону про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства (зареєстровано 19.12.2019 р. № 2635). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67704
244. Прохорова Н. А. Право государственной собственности на землю в Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2006. 22 с.

245. Публічна власність: проблеми теорії і практики : монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Чернігів : Десна Поліграф, 2014. 308 с.
246. Реприватизация «Криворожстали» и «Укртелекома» будет выглядеть как очень скверный сигнал для инвесторов. СМІ. URL: <https://gordonua.com/news/money/reprivatizaciya-krivorozhstali-i-ukrtelekoma-budet-vyglyadet-kak-ochen-skvernyy-signal-dlya-investorov-smi-1339154.html>
247. Реприватизація «Дніпроавіа»: Верховний Суд запустив позов ФДМУ по новому колу. URL: <http://finbalance.com.ua/news/Reprivatizatsiya-Dniproavia-Verkhovniy-Sud-zapustiv-pozov-Fondu-derzhmayna-po-novomu-kolu>.
248. Реприватизація «Приватбанку»: Хто із нардепів від Харківщини став на бік Коломойського. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/reprivatizatsiya-privatbanku-khto-iz-nardepiv-vid-kharkivshchini-stav-na-bik-kolomoyskogo-202003311141170>
249. Реприватизація «Криворіжсталі». Енциклопедичне видання у 6-ти томах «Україна: хронологія розвитку». Видавництво «Кріон». URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/druga-desyatil-tiya-nezalezhno-ukraini-pol-tichne-zhittya/reprivatizats-ya-krivor-zhstal-/>
250. Реприватизація ПриватБанку: які є ризики для клієнтів. URL: <https://today.ua/reprivatizatsiya-privatbanku-yaki-ye-riziki-dlya-miljoniv-kliyentiv/>
251. Реформа цивільного права в Україні. *Українське право*. 1996. Число 2. С. 145–146.
252. Рішення Кам'янка-Бузького районного суду Львівської області від 05.11.2018 р. у справі № 446/708/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77890987>
253. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного Суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2

- Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99>.
254. Рішення Подільського районного суду Києва від 20.11.2018 р. у [справі № 758/4890/18](https://reyestr.court.gov.ua/Review/78677881). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78677881>
255. Рішення Херсонського міського суду Херсонської області від 25.01.2018 р. у справі № 667/9208/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72132391>
256. Рог В. М. Способи набуття права власності: класифікація та критерії розмежування. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 171–175.
257. Ромась М. І. Особливості договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 42. Т. 1. С. 91–97.
258. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів і до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків : Легас, 2002. 352 с.
259. Савельев В. А. Право собственности и владение в римской классической юриспруденции. Римское частное право: проблемы истории, и теории. М.: Юристъ, 1995. 175 с.
260. Самойленко А. В. Форми власності та права власності: погляд крізь призму конституції України. *Вісник Київського національного університету імені Тарас Шевченка*. 1998. № 35. С. 30–35.
261. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / под ред. Д. В. Дождева. М.: БЕК, 2000. 400 с.
262. Селиванова И. А. Проблемы организационной формы органов местного самоуправления. *Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування* : матер. Наук.-практ. конф. (м. Харків, 4–

- 5.12.2001 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. С. 239–242.
263. Сидорова Л. В. Про умови, підстави та процедуру вирішення проблеми безхазяйної речі (безхазяйного майна). URL: [https://protocol.ua/ua/pro_umovi_pidstavi_ta_protседuru_virishennya_problemi_bezhazyaynoi_rechi_\(bezhazyaynogo_mayna\)/](https://protocol.ua/ua/pro_umovi_pidstavi_ta_protседuru_virishennya_problemi_bezhazyaynoi_rechi_(bezhazyaynogo_mayna)/)
264. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве : учебн. пособие. 2-е изд. М.: Дело, 2000. 294 с.
265. Скрипник В. Л. Захист інтересів власника при примусовому припиненні права власності : монографія. Кременчук : Щербатих О.В., 2018. 199 с.
266. Скрипник В. Л. Вилучення земельних ділянок для суспільних потреб як особлива підстава припинення права власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 28–31.
267. Слободян Б. Спеціальна конфіскація: прогресивні зміни чи вимушений крок? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/specialna-konfiskaciya-progresivni-zmini-chi-vimusheniy-krok.html>
268. Соловійов О. М. Право власності професійних спілок України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 19 с.
269. Спадщина може перейти у державну власність, якщо вона відкрилась у період з 1 січня до 1.07.2003 р. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjN_Nfvk9HaAhXEApoKHWFRASwQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-
270. Спасибо І. Підстави та способи набуття права власності: проблеми співвідношення. *Юридична Україна*. 2008. № 4. С. 72–75.
271. Спасибо І. А. Набуття права власності в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Б. в., 2009. 18 с.
272. Спасибо-Фатєєва І. Замітки цивіліста про тенденції пізнання права власності. *Право України*. 2011. № 5. С. 29–36.

273. Спасибо-Фатєєва І. Проблемні аспекти націоналізації. *Пріоритети*. 2002. № 4. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua>
274. Спасибо-Фатєєва І. Форми права власності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 145–154.
275. Спасибо-Фатєєва І. В. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 4 (47). С. 95–107.
276. Спасибо-Фатєєва І. В. Проблеми деяких підстав виникнення права власності. *Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу* : матер. І Міжнар. науково-метод. конф. Львів, 2006. С. 425–429.
277. Спасибо-Фатєєва І. В., Печений О. П. Чи припиняється право власності на реквізоване майно. Які способи захисту права власності, яке власник вважає порушеним внаслідок реквізиції? *Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду* : коментарі фахівців. Харків : ЕКУС. 2020. С. 171–172.
278. Справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді: рішення Конституційного суду України від 08.04.1999 р. № 1-1/99. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99>.
279. Студенников С. Реприватизація по-українськи: що лежить поза межами закону. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/141683-reprivatizatsiya-po-ukrayinski-scho-lezhit-poza-mezhami-zakonu>
280. Суєтнов Є. П. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності : дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 68–69.
281. Суханов Е. А. Право собственности в современной России. *Собственность в XX столетии*. М.: РОССПЭН, 2001. С. 767–775.
282. Суханов Е. А. Проблемы правового регулирования отношений публичной собственности и новый Гражданский кодекс. *Гражданский*

кодекс России. Проблемы. Теория. Практика / отв. ред. А. Л. Маковский. М.: Инфа-М, 1998. 472 с.

283. Талапина Э. В. Конституционно-правовое регулирование разграничения государственной собственности в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. М., 2000. 258 с.
284. Тарабаев П. С. Актуальные вопросы частноправового регулирования в сфере обеспечения государственных и муниципальных нужд : монография. Екатеринбург : УрГЮА, 2011. 216 с.
285. Тенюх В. З. Порівняльна характеристика організаційно-правових аспектів діяльності державних комерційних та казенних підприємств. *Вісник Львівського університету*. 2012. Вип. 47. С. 418–426.
286. Титов В. В. Специфика правового регулирования государственной собственности : дис. ... канд. юрид. наук. М., 2010. 191 с.
287. Торго-промислова палата України : лист від 09.01.2015 р. № 106/05-5.4. URL: <http://www.asmap.org.ua/index1.php?id=62926>
288. Троцька М. В. Проблеми правового регулювання становлення та розвитку комунальної власності на землю : монографія. Полтава : Полт. літератор, 2010. 218 с.
289. Туцький Ю. В. Правове регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 222 с.
290. Уряд Британії запровадить карантин «воєнного типу». URL: <https://glavcom.ua/world/observe/uryad-britaniji-vvede-karantin-vojenного-tipu-666041.html>
291. Усков О. Ю. Право государственной собственности в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Белград, 2003. 203 с.
292. Устименко В., Джабраилов Р. Общие и специальные признаки публичной собственности как предмет научных исследований. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 185–200.

293. Устименко В. А. Некоторые аспекты конституционно-правового регулирования отношений публичной собственности. URL: http://www.hozpravo.com.ua/conferences/arhiv/uchastnik.php?ELEMENT_ID=470&ID=493
294. Устименко В. А. Проблемы конституционно-правового регулирования отношений публичной собственности в Украине. *Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи* : матер. Всеукр. науково-практ. конф. (23–24 черв. 2011 р.). Харків : Право, 2011. С. 138–141.
295. Устименко В. А., Джабраилов Р. А. О роли публичной собственности в обеспечении социально-экономического развития государства. *Роль публичной собственности в обеспечении социально-экономического развития Украины* : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Донецк, 18.09.2012 г.). Донецк : Юго-Восток, 2012. С. 8–24.
296. Ушакова Ю. А. Поняття, зміст та форми права власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
297. Федорченко М. Експропріація як форма обороту земельних ділянок: окремі проблемні аспекти. *Українське комерційне право*. 2010. № 10. С. 57–64.
298. Фролов Ю., Аношкіна В. Право публічної (суспільної) власності: до теорії питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 25–28.
299. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Спадкове право: теорія та практика : навч. посібник. Київ : Атіка, 2002. 263 с.
300. Халфина Р. О. Право государственной собственности в развитом социалистическом обществе. *Проблемы управления и гражданского права*. М., 1976. С. 78–89.
301. Харитонов Є., Харитонova О. Проблемні питання набуття та припинення права власності за цивільним законодавством України. *Право України*. 2011. № 5. С. 60–67.

302. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: конспект лекцій. 4-те вид., перероб. і доповн. Харків : Одиссей, 2008. 288 с.
303. Харитонов Є. О. Формування концепту права приватної власності у Стародавньому Римі. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 8–13.
304. Харитонов Є. О., Саніахметова Н. О. Цивільне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. 761 с.
305. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 752 с.
306. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : моногр. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса : Фенікс, 2011. 456 с.
307. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Некіт К. Г. Право власності : навч. посібник. Одеса : Гельветика. 2018. 256 с.
308. Харитонova О. І. До питання про характеристику державної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 253–259. URL: <http://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf>
309. Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Використання надбань римської юриспруденції при вдосконаленні захисту права власності. *Право власності в Україні в умовах ринкових відносин* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22–24.09.1995 р.). Київ, 1995. С. 40–41.
310. Харченко Г. Г. Речові права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 432 с.
311. Харченко О. Деякі питання підстав примусового припинення права власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 4. С. 26–29.
312. Харченко О. Місце націоналізації серед підстав припинення права власності за законодавством України. Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів ЄС. Львів, 2006. С. 161–162.
313. Харченко О. Націоналізація як підстава припинення права власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 5. С. 20–22.

314. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : монографія. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 174 с.
315. Цивільна конфіскація: що це таке, кого торкнеться та коли почне діяти.
URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/27/statija/suspilstvo/cyvilna-konfiskacziya-ce-take-koho-torknetsya-ta-koly-pochne-diyaty>
316. Цивільне право України : в 2 т. Т.1 : підручн. / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. Харків : Одіссей, 2008. 832 с.
317. Цивільне право України : підручн. 2-ге вид., перероб. і доп. У 2 ч. / за ред. Р. Б. Шишки, Ч. І. Загальна. Київ : Ліра-К, 2018. 736 с.
318. Цивільне право України : підручник академ. курс у 2-х т. / за ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре. Т.1. 2003. 520 с.
319. Цивільне право України : підручн: у 2-х кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 620 с.
320. Цивільне право України : підручн.: У 3 кн. Кн. 1 / за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. Одеса : Юридична література, 2005. 528 с.
321. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
322. Цивільне та сімейне право України / під ред. Є. О. Харитонова. Харків : Одіссей, 2004. 224 с.
323. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
324. Цивільний кодекс України : комент. / за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Харків : Одіссей, 2003. 576 с.
325. Цивільний кодекс України : науково-практ. комент. / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 749 с.
326. Цицерон. Вторая речь о Земельном законе народного трибуна Публия Сервилия Рулла. Цицерон Марк Туллий. Речи. В 2-х томах. Т. I. Годы 81–63 до н.э. (Издание подготовили В. О. Горенштейн и М. Е. Грабарь-

- Пассек) Репринтне воспроизведение текста издания 1962 г. М.: Наука, 1993. 445 с.
327. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / подг. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек и С. А. Утченко ; репринтное воспроизведение текста издания 1974 г. М.: Наука, 1993. 248 с.
 328. Шатковський О., Яременко С. Коментарі до законодавства України про публічні закупівлі. URL: <https://infobox.prozorro.org/news-mert/komentari-do-zakonodavstva-ukrajini-pro-publichni-zakupivli-1>
 329. Шевченко Я. Н. Правоотношения собственности в украинском законодательстве. *Право собственности в Украине* / под ред. Я. Н. Шевченко. Київ : Блиц-информ, 1996. С. 8–28.
 330. Широков Г. К. Запад-Восток: эволюция форм собственности в XX веке. Собственность в XX столетии. М.: РОССПЭН, 2001. С. 52–91.
 331. Щенникова Л. В. Вещные права в гражданском праве России. М.: Статут, 1996. 148 с.
 332. Щербатюк О. Є. Виникнення права власності на скарб за українським законодавством. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 241–247.
 333. Щодо застосування переговорної процедури : Лист Мінекономрозвитку від 22.11.2016. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=68655
 334. Юридична енциклопедія. В 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 1998. Т. 2 (Д-Й). 1999. 774 с.
 335. Яворська О. Особливості набуття права власності на нерухоме майно. *Проблеми державотворення і захисту прав людини* : матер. XIII Регіональної наук.-практ. конф. (8–9 лютого 2007 р.). 2007. С. 364–366.
 336. Яворська О. С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України : навч. посібник. Київ, 2008. 256 с.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кушнерук Д. В. Правове регулювання конфіскації майна за законодавством України. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. 2018. № 28. С. 54–59.
2. Кушнерук Д. В. Спеціальні підстави виникнення права державної власності примусового характеру. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. 2019. № 33. С. 24–31.
3. Кушнерук Д. В. Правова природа та особливості права державної власності. *Право та державне управління*. 2019. Випуск № 2. Том 1. С. 44–48.
4. Кушнерук Д. В. Публічні закупівлі як підстава виникнення права державної власності. *Часопис цивілістики* : науково-практичний журнал. 2020. № 36. С. 30–35.
5. Кушнерук Д. В. Реприватизація як підстава виникнення права державної власності. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Volume 7. Issue 5. С. 72–77.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Кушнерук Д. В. До питання про конфіскацію як підставу виникнення державної власності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 584–586.
7. Кушнерук Д. В. Деякі проблеми правового регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб як підстави виникнення державної власності. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України* : матеріали Всеукр. конф.,

присв. пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2017. С. 69–71.

8. Кушнерук Д. В. Набуття державою права власності на майно в порядку спадкування. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 521–524.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію виконано на кафедрі цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», де проведено її обговорення, та на засіданні фахового семінару кафедр цивільного права, кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, доповідалися та обговорювалися на наукових та науково-практичних конференціях, в тому числі на міжнародних, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнська конференція, присвячена пам'яті І.В. Шерешевського, «Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
проф. В.С. Загородній

« 2021 р.

АКТ

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Кушнерука Дмитра Володимировича на тему: «Підстави виникнення
державної власності за цивільним законодавством України»
в навчальну та науково-дослідну діяльність**

Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – першого проректора Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р. Аракеяна, членів комісії: віце-президента, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія» Кузнецової Л.В., декана факультету цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Д.О. Колодіна, завідувача кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», професора Є.О. Харитонова, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кушнерука Дмитра Володимировича на тему: «Підстави виникнення державної власності за цивільним законодавством України» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» використовуються у навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та сімейне право України», «Договірне право», «Проблеми цивільного права», «Проблеми цивільного та сімейного права», «Право власності», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів, науковців.

Так, були враховані положення дисертації про необхідність розширити обсяг матеріалу, що викладається у рамках навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та сімейне право України», «Проблеми цивільного права», «Право власності», «Договірне право» зокрема, визнати державу спеціальним учасником договірних відносин, у яких вона приймає участь з метою задоволення загального, суспільного інтересу; запропоновано до спеціальних підстав виникнення права державної власності додати таку підставу, як передача майна з комунальної до державної власності. Ця підстава не

поглинається підставою «відчуження власником свого майна», оскільки ґрунтується не на договорі, а на складному юридичному факті (рішення ОМС, погодження з відповідним державним органом, згода КМУ (в залежності від виду майна), акт передачі з балансу на баланс); запропоновано поняття «соціальної націоналізації» як тимчасового засобу державного втручання в майнову сферу приватної особи, здійснюване в особливий період з метою захисту приватного інтересу та надання допомоги та підтримки найбільш постраждалим підприємствам, яким загрожує внаслідок цього банкрутство.

При розробці програми навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та сімейне право України», «Договірне право», «Проблеми цивільного права», «Проблеми цивільного та сімейного права» були враховані висновки дисертаційної роботи, зокрема, щодо визначення права державної власності як регламентованої нормами права можливості суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції та з метою забезпечення публічного інтересу майно, яке їм належить відповідно до закону; класифікацію форм права власності, що ґрунтується на поділі на право приватної та право публічної власності, в основу класифікації на які мають бути покладені такі критерії: 1) підстави виникнення і припинення права власності; 2) характер об'єктів права власності; 3) правовий режим об'єктів права власності; 4) суб'єкти права власності; 5) мета права власності (забезпечення інтересу (приватного чи публічного)); 6) зміст права власності; положення щодо володіння як виду речового права. Запропоновано повернення до концепції володіння, як виду речових прав, що сприятиме найбільш ефективному вирішенню проблем державної власності в зв'язку з відмовою від права господарського відання та права оперативного управління;

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі 8 наукових праць, основними з яких є наступні публікації:

1. Кушнерук Д.В. Правове регулювання конфіскації майна за законодавством України. *Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики»*. № 28. 2018. С. 54-59.

2. Кушнерук Д.В. Спеціальні підстави виникнення права державної власності примусового характеру. *Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики»*. № 33. 2019. С. 24-31.

3. Кушнерук Д.В. Правова природа та особливості права державної власності. *Право та державне управління. Випуск № 2. Том 1*. 2019. С. 44-48

4. Кушнерук Д.В. Публічні закупівлі як підстава виникнення права державної власності. *Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики»*. № 36. 2020. С. 30-35.

5. Кушнерук Д.В. Реприватизація як підстава виникнення права державної власності. *Evropskýpolitický a právnídiskurz*. Volume 7. Issue 5. 2020. С. 72-77.

6. Кушнерук Д.В. До питання про конфіскацію як підставу виникнення державної власності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2.* відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. С. 584-586.

7. Кушнерук Д.В. Деякі проблеми правового регулювання викупу земельних ділянок для суспільних потреб як підстави виникнення державної власності. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України: Матеріали Всеукр. Конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 року).* За заг. ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 69-71

8. Кушнерук Д.В. Набуття державою права власності на майно в порядку спадкування. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2.* відп. ред. Г.О. Ульянова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – С. 521-524.

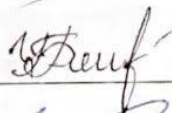
Використання зазначених результатів дозволило більш повно та ґрунтовно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати студентам Національного університету «Одеська юридична академія» відомості про поняття та правову природу виникнення права державної власності, названі такі універсальні підстави набуття права власності: 1) отримання продукції, плодів та доходів (частина 2 ст.189 ЦК України); 2) договір; 3) спадкування за заповітом (глава 85 ЦК України) тощо. На основі вищезазначених публікацій запропоновано шляхи вдосконалення положень в сфері виникнення державної власності за цивільним законодавством України.

Голова комісії:

М.Р. Аракелян

Члени комісії:

Г.О. Ульянова

Л.В. Кузнецова

Д.О. Колодін

Є.О. Харитонов